54. I 1333a (3)
-408.

Eesti rahwa ajalugu

I

Kirjutanud H. Prants

A. Sööti kirjastus • Tartus 1912

B 1333a

E. Rull.
Rm 906-54

E. R. S. Kirjanduse-haruseltsi toimetused nr. 12

H. Prants

Eesti rahwa ajalugu

I

K. Sööt'i kirjastus, Tartus

Trükitud A. Perti trükikojas, Tallinnas 1912

ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim.
Kirjandusmuuseumi
Arhiivraamatukogu
79510

Sisukord:

Lhk.

Eessõnaks 1
Juhatuseks 5

Esimene ajajärk — Esiaeg.

1. Saamiseudus 13
2. Soome-Ugri ühises kodus 31
3. Soome sugu arenemisteel 44
4. Eraliminek (pereheitmine) 52
5. Sugurahwad 60

Teine ajajärk — Maarahwa aeg.

6. Ulues kohas kodunemas 67
7. Endiste aegade pärandus 79
8. Kahe ilma wahel 86
9. Wahekord wõõrastega läänes 99
10. Wikerlaste aeg 109
11. Wahekord wenelastega 118
12. Maarahwa kodus 134
13. Töö ja tegewus 144
14. Awalik elu 158
15. Waimuelu 180

Kolmas ajajärk — Murde-aeg.

16. Ajalooline aja läwel 192
17. Sakslaste siiatulek 200
18. Ristiusk meie maal 206
19. Saksa wõimu rajamine Liiwimaal 218
20. Liiwlaste ja lätlaste allaheitmine 231
21. Suure Eesti sõja algus 242
22. Sõja kibedam käik 251
23. Paindumas 262

Eelolewa raamatu kokkuſeadmiſel on järgnewaid kirjatööſid tarwitatud:

Saksakeelſeteſt kõige rohkem Läti Hindreku ajaraamatut, ſelle kõrwal Hiärni, Richteri, Rutenbergi, Seraphimi ja Arbuſowi Baltimaade ajaloo-raamatuid; kolmanda ajajärgu juures iſeäranis Dr. Hans Oldekopi wäitekirja „Die Anfänge der katholiſchen Kirche bei den Oſtſeefinnen".

Soomekeelſeteſt: Yrjö-Koskiſe, Dr. Snellmani (Wirkkuſe) ja Dr. Wallini (Woionmaa) raamatuid ning wiimaſe ja prof. Setälä ettelugemiſi Soome ülikooli-wahekurſuſtel.

Eeſtikeelſeteſt kirjutuſteſt on wõimalikult kõike püütud tähele panna, mis kirjeldatawa aine kohta käiwad. Iſeäraliſe austuſetundega nimetan W. Reimani kirjelduſt: „Eeſti rahwa hariduſejärg iſeſeiswuſe-aja lõpul" „Eeſti Kirjanduſes" 1908 ja 1909 ja ka teiſi ta tööſid. Otſekoheſed wäljawõtted nendeſt on raamatus oma kohal nimetatud.

Eſimene oſa

Eessõnaks.

Eesolew kirjatöö tahab tungiwat tarwiduſt täita, mis meil kodumaa ajaloo raamatu järele ammu tuntaw on olnud — juba pooleſaja aasta eeſt. Siis, Eesti „ärkamiſeaja“ algul, tärkas paljude muude rahwaelu edendamiſe ſoowide ſeas ka igatſus, meie rahwale tema minewiku kohta rohkem teateid nõutada. (See püüe ilmus nimelt ſelleaegſes „Peterburi iſamaalaste“ ringkonnas, milleſt profeſſor Köleri ja J. Hurti kirjawahetus tunnistuſt annab.) Sel ajal oli meie rahwa juures ajaloo-põld alles üsna ſöödis; ſelleſt ei teatud õieti midagi. Eſimeſed katſed, meie rahwale ta minewikku tutwustada, oliwad küll juba 1821. a. järele Maſingi „Nädalilehes“ tehtud, päraſt oli neid mõnedes kalendrites jatkatud, ning kui 1857. a. meie rahwale „Postimehed“ käima hakkaſiwad, ſiis ka nendes. Aga need katſed oliwad alles õieti argſed ja piiratud. Eſimestes eestikeelſetes ajaloo-raamatutes („Maailma ajaraamat“ ja „Kooliraamat VII jagu“), mis 1857—1861 ilmuſiwad, on ühes meie rahwaſt ainult nagu mööda minnes puudutatud; teiſes on küll „Lihwlandimaa“ jaoks iſe-peatükk, kuid ſelles köneldakſe ükſi meie maa wälisteſt ſündmusteſt ning ſedagi üsna lühedalt.

Nii oli ſiis Eesti rahwale ta ajaloo-raamatu muretſemine wäga ſuur ja raske ettewõte ning ſee takistaski nõu kordaſaatmiſt, ſeekord ja päraſtpoolegi. Keegi ei uſaldanud nii waewaliſe ja wastutusrohke ülesande juurde aſuda. Alles kümmekond aastaid hiljem (1871) ilmuſiwad pea ühtlaſi eſimeſed Eesti iſamaaliſed ajalookirjad: J. Hurti „Pildid iſamaa ſündinud asjuſt“ ning C. R. Jakobſoni „Kolm iſamaa kõnet“, eſimene eſiti „Eesti Postimehe“ liſas, alles

hiljemine eraraamatus. Päris ajalugu on ometi „Jſamaa kõnedes“ wähe. Hurti raamat on aga kõigiti korralik ja tõſine ajalooline kirjatöö ja on meie terwele ajaloo-kirjutuſele kindla aluſe andnud, ſellele täieliſe pöörde toonud. Nii oma ſiſu kui koore pooleſt on Hurti töö Eesti ajaloo-kirjelduſes põhjapanew, ta on täis ja puhas terawili, ning temal on praegugi weel oma wäärtus. Kuid nagu juba ta nimi ütleb, oli ſee kirjatöö Eesti ajaloo kirjutamiſes ainult algus; Hurt ei kirjutanud mitte terwet Eesti ajalugu, waid lõi ſelleſt aga ükſikuid piltiſid, ſeitſe tükki. Need on ſuure oſawuſega ja elawa waimustuſega maalitud, näitawad aga meile ainult ükſikuid knjutuſi meie eſiwanemate olukorraſt, nimelt ta wanemaſt ajaſt ja wõõra wõimu alla ſattumiſeſt. Wististe oli kirjutajal nõu nendele „piltidele“ täieliſt tööd järele ſaata. Selle kohta on kindel tõendus olemas „Eesti Kirjameeste-ſeltſi“ eſimeſe koosoleku (25. weebruaril 1872) protokollis. Selleſt loeme, et noor ſelts kohe agaralt hoolitſema on hakanud Eesti kirjanduſesſe „hädapäraſt tarwis olewaid raamatuid“ nõutama. Nende ſeas nimetatakſe nimelt ka „maailma (iſeäranis iſamaa) ſündinud asjade raamatut“ (ajaloo nimetuſt ei tuntud ſiis weel meie keeles). Ning ſeegi on kirjas, et „J. Hurt kirjutab ſündinud asjade raamatu“. Aga ka ſeekord jäi ettewõte korda ſaatmata, ſeſt kirjanikul, kes ſelle oma ülesandeks oli wõtnud, tuli niipalju mitmeſuguſt muud tähtſat tegemiſt, et tal wõimataks ſai tähendatud ſuure töö kallale aſuda.

Alles paarkümmend aastat hiljem tuliwad eſimeſed Eesti ajaloo-raamatud: J. Rezoldi „Eeſtlaste ajalugu“ ja A. Saali „Jſamaa ajalugu“. Mõlemad aga jäiwad poolikuks ning ilmunud oſas on palju mitte-Eesti asju. (Saali kirjatöö lõpeb juba eeſtlaste allaheitmiſega.) Nii jäi tarwidus täieliſe Eesti ajaloo raamatu järele ikka täitmata. 1877. a. oli küll M. J. Eiſeni toimetuſel „Eesti-, Liiwi- ja Kuramaa ajalugu“ ilmunud, mille nimi aga juba ütleb, et ta ſiinſe maa ajalugu on, mis asjas ta küll oma otstarbet täidab, rahwa ajalooks on teda aga wähe.

Eri-oſadena, katkendites, on wiimastel aastakümnetel Eesti ajalooſt küll õige rohkelt kirjutatud, iſeäranis palju ajaleh-

tedes jne., on selleſt ka nii mitmed eriraamatud ilmunud. Täieliſt ja kokkuwõtlikku kirjatööd terwe Eesti ajaloo kohta pole aga seni mitte weel olemas, muud kui M. Lipp'u „Kodumaa kiriku ja hariduſe ajalugu“ (aasta 15 eeſt ilmunud), ning W. Reimani kirjutuſed Lindequisti „Üleüldiſes ajaloos“. Lipp'u raamat on oma kohaſt tõſine töö, kuid ta on piiratud raamis, eſimeſes reas kiriku ajalugu, ning „Üleüldiſe ajaloo“ raamatus oli muidugi Eesti eri-ajaloo jaoks wähe ruumi. See on ſeal ſiis wäga kokkupigistatult kirjeldatud. Laiemat tööd on ikka hädaste waja. (Hiljuti ilmunud O. Groſsſchmidti „Eesti rahwa ajalugu“ on ka liiaks lühike.)

Et mujalt seni selle töö tegijat pole ilmunud, on mitmepoolſel ſoowil nende ridade kirjutaja ette wõtnud ſuuremat ja täielikumat Eesti rahwa ajalugu kokku ſeada, wõimalikult igakülgſet tarwiliſt ülewaadet ja kokkuwõtet ſelle kohta anda, mis meil oma eſiwanemate ſündmuſteſt teada on. Kirjatöö on rahwaraamatuks mõeldud, mis igaühel loetaw ja kätteſaadaw oleks. See ſiht määrab ta laadi ja ſuuruſe ära. Teaduslik ja kõigiti täielik Eesti ajalugu ei ole ta. Selleks on hoopis teiſt wiiſi tööjõuduſid ja ettewalmiſtuſt waja. See töö jääb weel tulewiku jaoks. Käesolew raamat tahab aga praeguſt päewatarwiduſt täita. Sellepäraſt ei wõi ta aga ka mitte ainult meie rahwa minewiku ja olukorra raamides ſeista, waid peab ühtlaſi meie kodumaa ajalugu olema, olgugi et meie rahwal omal ſelle wälimiſtes ſündmuſtes ſenini kaaſakõnelemiſt pole olnud, waid ta ajalugu muulaſte juhtida on jäänud. Aga kuigi meie maa ajalugu wälimiſelt wõõraſt laadi kannab, on meie rahwa käekäik temaga nõnda ſeotud, et neid lahutada ei ſaa, waid nad peawad kirjeldustes ühes ilmuma.

Raskuſi, mis Eesti ajaloo kirjutamiſel on, tundis ſelle raamatu kokkuſeadja ju ette häſti küll; need ep on teda (ja wiſtiſte teiſigi) ſelle ettewõtte juureſt ſenini eemale hoidnud. Aga alles raamatu kirjutamiſe juures tuliwad need raskuſed täies ſuuruſes tuntawale. Ühelt poolt (oma rahwa asjades) teadete nappus, teiſelt poolt (wõõraſte tegude kohta) nende ſuur küllus, mõlemate juures aga kõikuwus, kindluſe ja ſelguſe

puudus, teeb ühtelugu kimbatuſt. Ning õieti palju kaalumiſt nõuab ſündmuste kohta tarwiliſe ſeiſukoha wõtmine, kus niihästi ühele kui teiſele poole kaldumine paha on. Niipalju kui wõimalik, on ſelles asjas keſkteed käia püütud, asjaoluſid mitte ilmaaegu ilustatud ega ka nende üle palju põlastatud. Lai laitus ja hõlbus hukkamõiſtmine on ju kerge, kuid odaw. Sündmuſed iſe kõnelewad kõige ſelgemat keelt. Ning ajalugu peab igapidi õiglane ja waljult erapooletu olema, ainult ſiis on ta inimliku tegewuſe, mõtlemiſe ja tundmiſe õige ning kohane wastupaiste. Armastuſes kodumaa wastu ja tõde austades olgu ta kirjutatud. Seda on raamatu kirjutaja jõudu mööda püüdnud.

H. Prants.

Juhatuſeks.

Wõtku tõewoli wanad warjud,
Näidaku kadunud näguſid.

* * *

Nende waewa-wäſimuſed,
Nende piina-pigiſtuſed,
Muiſtſed kallid mälestuſed
Koſtku meile kuſtumata.

„Kalewipoeg".

„Eſiwanemate jälgile" wiib eesolew kirjatöö lugejaid. See tee ei ole hõlbus käia, ta on meile ſuuremalt jaolt alles tundmata maa. Seſt päewadeſt, mis ammu olnud, ei too meile mingi ajaraamat ſelgeid ja kindlaid teateid, waid kõik on pakſus minewiku-udus, milleſt ainult uurija teraw ſilm mõnede tundemärkide najal midagi wälja ſuudab ſeletada. Kõigi rahwaste alg-ajalugu on tume ja udune, meie rahwa juures on aga lugu weel ſuuremal mõõdul nõnda. Seſt kuna paljudes paikades rahwaste põliſed „päritud teated", mis ſuuſõnal ühelt rahwapõlwelt teiſe kätte läkſiwad, kultura koſumiſel hiljemine kirja on pandud, ei ole meie rahwal oma ammuſeſt minewikuſt wähemaidki otſekoheſeid mälestuſi alles jäänud. Kui palju neid üleüldſe on olnud, on küſimine, mida kudagi wastata ei ſaa. Mõned (A. Saal) arwawad küll, et meie eſiwanematel omal ajal oma iſeäraline kiri on olnud, milles nad märkide najal enda mõtteid teiſtele teatamiſeks ja mälestuſe järgijätmiſeks on awaldanud, waheſt niiſugune kui wanade indianlaſte wõõkiri. Seſt muinasaja riiete ja tööriiſtade kirjamine olla nii korrajäreline, et ſee

mõtete awaldamiſeks küll oleks kõlbanud. Sellel arwamiſel on aga õige nõrk alus, ja kuigi aſi nii oleks, ei tähendaks ſee ajaloo uurimiſele ometi midagi, ſeſt ſelle kirja mõiſtmine on praeguſele põlwele täitſa kaotſi läinud.

Selle wastu on aga meil rahwa *muinasmälestuſed* — mida õieti kohaſe nimetuſega „wanawaraks“ on nimetatud — rahwalaulud, jutud, wanadſõnad ja kõnekäänud, muinasuſuliſed jäänuſed, rahwa kombed jne., tõepooleſt wäga ſuur ja rohke wara-ait wana aja tundmaſaamiſeks. Rahwalaulude pooleſt on meie rahwas nii rikas kui wähe teiſi maailmas, nõnda et ta juſt nende päraſt teaduſeilmas tuttawaks on ſaanud. Kahjuks on aga ſeda tähtſat waranduſt, mis oma kohaſt ka meie rahwa ajalugu walgustada aitab, alles kõige uuemal ajal tähele ja kirja panema hakatud, ſiis, kui ſee juba uuema aja hariduſe ees hauda hakkas wariſema. Wanemal ajal, mil ſee rahwa ſuuſõnaline mälestustekogu temale ainſaks waimuwaraks oli, wõis ſee küll aastaſajad põlweſt põlwe edaſi kesta (muidugi oma jagu muutudes), nii et nüüdſe ajani ulatanud rahwamälestuſed meid wististe õige kaugeſſe wanaſſe ajaſſe tagaſi wiiwad ning ſelleaegſeid oluſid tunda annawad. Aga wäga kaugele ei juuda need ometigi wiia, ſeſt ka mälestuſewõimul on ikka oma piir ja wäga ammuſed asjad jääwad kahwatuks, lähewad ka ſegi. Seda wõime iſegi wärſkemate mälestuste juures tähele panna. Näituſeks on Setu rahwa killuke (wististe küll oma iſemoodi arenemiſe mõju all) oma ühtluſe muu Eesti rahwaga oſalt ära unuſtanud, oſalt on ſee neil tumedaks läinud, kuna nende juures arwamine makswaks on ſaanud, nad olla „Püha Maarja rahwas“, Kiiowaſt ſiia tulnud. Põhjenduſeks öeldakſe muu ſeas, et Setumaa „pealinnal“ Petſeril ſeeſama nimi on kui kuulſal Kiiewi kloſtril, Wenemaa wanemal hariduſe-allikal, ning et Setumaal Kiiowa nimeline küla leidub. (Õieti on Petſeri nime ſeletus küll koguni lihtne: Ta tähendab *kooba*ſt, nii Kiiewis kui Piuſa pinnal, ning Kiiowa küla nimi on juhtumine.) Nõnda ſiis tohib ainult uurija teraw waade rahwamälestuſte koguſt ajalooliſi ehituſekiwiſid otſida ja neid ettewaatlikult tarwitada.

Niiſama ſuurt ettewaatuſt on waja, kui wana aja

haudade tumma kõnet kuulama hakatakse ning nendes leiduwate kõdunenud luude ja asjade jätiste najal midagi ajaloo kohta otsustada tahetakse. Hauakaewamiste kaudu saadakse küll oma jagu selgust muinasaja olukorra kohta, mis seal m a a l olnud, kus hauad leiduwad, aga mis r a h w a päranduseks neid arwata tuleb, on wäga raske, tihti wõimata öelda. Sest hariduse arenemiseastmed on wana-aegsetel rahwastel enamaste kõigil ühelaadilised olnud, kõik nad on algusel kiwi-ajajärgus elanud ning aegapidi selleşt, osalt brongsi-aja kaudu, raua-ajasse jõudnud, kuid ühed waremine, teised hiljemine. Ainult hoolsa wõrdlemise kaudu wõib umbes arwata, mis rahwasoo jäljed muinashaudades leiduwad.

Kaugemale kui rahwamälestuste ja muinashaudade kaudu wõime oma esiwanemate jälgesid keele-uurimise najal tähele panna, nimelt nüüdset keelt sugulaste keeltega wõrreldes, millega ta wanaste üks on olnud. (Selleşt teest kõneleme edaspidi laiemalt.) Aga ka see tee on wäga raske ja ainult uurijad wõiwad seda käia, kelle hoolsaşt tööwiljaşt siis ka ajaloo tundmisele tulu tõuseb.

K i r j u t a t u d ajalooşt, mis üleüldse inimesesoo sündmuste kohta alles üsna noor on, ei ole meie rahwa oma ajaloo tundmasaamiseks mitte palju tulu. Aruşaadaw on, et iga rahwas, kes kirjutusekunstis niikaugele jõudis, et enda sündmusi kirja panema wõis hakata, seda kõige pealt e n d a asjade kohta tegi, kuna teisi rahwaid ainult selle wõrra puudutati, kui nendega tegemiśt oli; üksi harukorral tuli ette, et mõni agaram ka kauge maa ja rahwa olusid kirjeldada katsus. Kuid see sündis siis enamaste ikka ainult kuulujuttude järgi ning nii saiwad teated suuremalt jaolt tumedad ja ekslikud. Nõnda peab siis teateid, mis wana aja kirjanikkude töödest waheşt meie maa ja rahwa kohta wõiksiwad käia, õige ettewaatlikult tarwitama, osawalt kaaludes ja wõrreldes. Meil endil ei ole, nagu öeldud, mingit kirjapandud ajalugu olemas. Aga ka selle järele, kui meie rahwas täieste ajaloo walgusesse astus ning nõnda ajaloo käigus osaliseks sai, ei saanud ta ometi selles ise tegelane olla ja oma tegudeşt midagi kirja panna, waid see jäi ikkagi teiste, wõõraste hooleks, kes pealegi enamaste ainult

põlgtuſega ta peale waataſiwad ning nii temaſt ja ta ſünd=musteſt kuigi palju ei hoolinud. Meie rahwaſt tabas ſee kurb ſaatus, et ta Europa haridusepiiri ja ajaloo=wälja külge liitudes ühtlaſi ka oma iſeſeiswuſe ja koguni wabaduſe ära kaotas ning nõnda ajaloole paljalt a i n e k s jäi, millega teiſed nõnda talitaſiwad kui arwaſiwad. Meie kodumaa aja=lugu on ajalooliſel ajal ſiis pea ainult ſelle maa iſan=date, wäikſearwuliſe wõõraſt ſugu walitſewa kihi ajalugu olnud; maa pärisrahwas, kaugelt ſuurem oſa elanikkuſid, pidi paljalt alaſiks olema, millel ſündmuste=waſar tagus. Wõõ=raste kirjutatud meie maa ajalugu, wõrdlemiſi küll kaunis rohke, köneleb ſiis ſuuremalt jaolt üksi iſandate tegewuſeſt; rahwa olukorda puudutab ſee ainult niipalju kui maa wõimumeestel ſellega otſekohe tegemiſt oli. Koguni wähe on neid teateid, ning needki on alles hiljemaſt ajaſt, mis otſekohe rahwa eneſe olu ja elukommete kohta käiwad.

Nõnda ſiis ſeiſame oma rahwa ammuſeid aegu waa=deldes, kujulikult öeldes, nagu laialiſes teeta metſas, kus ſilm kuigi kaugele waatama ei ulata, ehk jälle nagu määratul matuſeajal, mis haudaſid täis on, aga ristikirjad puuduwad nendel. Katſub ajaloo=uurija oma loodinööri aastatuhandete ſügawuſesſe lasta, kaotab ta kindluſetunde ära. Ainult hoolſal uurimiſel, waatlemiſel, mõtlemiſel ja wõrdlemiſel wõime ſellesſe rägastikusſe oma jagu teed rajada ja uduſeſt hämaruſeſt wähehaawal ſelguſele jõuda.

Ning ſeda p e a m e tegema. Seſt eſiwanemate mäles=tuſed on meile tõepooleſt k a l l i d, nad on ju o ſ a meiſt eneſteſt. M i s meie nüüd oleme, ſelleks oleme oma ammu=aegſete eſiwanemate otſata raske töö, waewa ja hoole kaudu ſaanud, ning ſelle eeſt t ä n u tunda on meie kord ja kohus. See ep ongi haritud rahwaste üks tähtſam tundemärk, et nad oma endiſe aja mälestusteſt lugu peawad, oma eelkäi=jaid austada oskawad. Harimata rahwastel puudub ſee tunne, nad elawad üksi päewaſt päewa, ning ſellepäraſt ei ole nendel ka ajalugu. See algab alles ſiis, kui rahwas haridusteele on aſtunud. Seſt kuigi ajaloo ſündmuſed wäli=miſeſt küljeſt ſuuremalt jaolt riigiliſt (politikaliſt) laadi kan=nawad, pole ometi mitte need lood ajaloo õige ſiſu, waid

enam ta koor. Sisuks on olulikult haridusse (kultura) ajalugu, mis seda pikalist käitu kujutab, millel rahwad aegapidisel arenemisel algliselt harimatuselt kõrgemale ja paremale järjele on saanud. Haritud rahwal on alles tõsine huwitus oma eliwanemate elu ja olu kohta, selt ta tunneb ja teab end nendega üks olewat. Ta mõistab ja saab aru, mis suuri wäärtusi ta eliwanemad oma waewalises püüdes on loonud ja temale pärandanud. Ning see äratab siis olewas põlwes tõsist kohusetunnet isade jälgil edasi kõndida, saadud pärandust kosutada, kaswatada ja enda järeltulijatele edasi anda. Endiste aegade tundmaõppimine annab meile õiget arusaamist selle wäikse ja lihtsa töö wäärtusešt, mida igapäewases elus tehtakse ning mis enamaste tundmataks ja teadmataks jääb. Aga otse nendel wäikestel tegudel, mis tasahiljukesi haridusepõllul on tehtud, olgu need maapinnaehk waimuharimise teod, on palju suurem ja kestwam wäärtus kui suurtel riigilistel sündmustel, mida küll pea-asjalikult ajaloolisteks loetakse. Selt riikide kujud ja riigid ise muutuwad alatasa, üks taganeb teise eest; tihti tehtakse selle juures rohkem häwitawat ja kaotawat tööd kui tulusat ja loowat. Aga tõsine ja tubli tegewus haridusetöös saadab alati tulu ja edu, olgugi et see tulu iga kord mitte täiel ja õigel wiisil tegijale omale ei saa. Kuid üleüldsuse tuluks läheb see ometi.

Iseäranis meie rahwal on tarwis seda tõeasja rohkem tähele panna. Selt meie ei wõi mitte oma „suurte meestega“ uhkustada, nagu seda mitmed muud rahwad teewad, kellel enda ajaloos rida „kangelasi“ on (nende kangelaste tegewus on enamaste küll sõjategudes ilmunud, nii siis häwitusetöös). On öeldud, et „rahwaste ajalugu on nende suurte meeste elulugu“. See ütelus on ju oma kohast ka õige, aga ainult poolikult. Selt teiselt poolt on niisama õige, et rahwaste ajalugu nende tundmata sugupõlwede ajalugu on, kelle elust ja tegewusest mingi ajaraamat ega ka rahwajuttki ei kõnele, kelle luud mullapõues teadmata paigas puhkawad, kelle hauale keegi pärga ei pane ega sammast ei sea, aga kelle tööga rajatud alusel ometi terwe meie nüüdne olemine põhjeneb, kes praegusele kulturajärjele maapinna

ſulaks on harinud. Aga mitte ainult minewikus, waid ka olewikus on rahwaste ajalugu ikkagi ſuuremalt jaolt tema ilma nimeta tegelaste ajalugu. Terwe rahwa töö on ſuurem, mõjukam ja keſtwam kui ſelle üksikute poegade teod, olgu need kui ſuured tahes. Seſt keegi üksik ei ſuuda ometi midagi ſuuremat ära teha, kui temal ſuurt rahwakogu tarwiliſelt toetamas pole. Meie oleme ſiis oma eſiwanematele nendelt ſaadud päranduſe eeſt ſuurt tänu wõlgu. Seda wõime ainult nõnda awaldada, et nende tööd õieti jatkame, nende walmistatud päranduſt ka oma järeltulewatele põlwedele alal hoiame ja kaswatame, iſeäranis nende waimu ſiſemiſe ſünnituſe, keele. Seſt üksi ſiis oleme ka ſuures rahwaste-peres kõlbliſed ja tarwiliſed liikmed. Ainult ſee rahwas, kelle juures igaühe rinnas teadmine aſub, et temagi ſugurahwal inimeſeſoo ſuure ülesande kallal oma iſeäraline ülesanne täita on, et ta ſiis oma rahwuſt ega keelt ära heita ei wõi ega taha, ainult ſee rahwas on nüüdſes raskes wõitluſes elu eeſt eluwõimuline ja ka eluwääriline, ning ſuudab rahwaste reas iſerahwana ſeista.

Oma eſiwanemate olukorra tundmaſaamine on meile aga ka ſelle pooleſt tähtis ja tarwilik, et meie nõnda uut julguſt ja jõudu, lootuſt ja kinnituſt ſaame oma praeguſe aja kitſikuſi kanda ja ta raskuſi ära wõita. „Me kannatame parem päewawaewa, kui teatawal, mis nemad kannatan'd", need meie ammuſed eelkäijad, kes küll ülipalju raskemates oludes, higi ja tihti ka werd walades, ometi oma ränga elukoorma all pole ära nõrkenud, waid ſammſammult paremuſe poole püüdnud, mille tööwilja meie nüüd, kuigi wähehaawal, lõigata wõime. Nõnda ſiis: meie iſamaa pind, metſakohin ja weewood kõnelewad meile ſalakeelel ning „taati hauaſt taſaſelt ſõneleb": Eesti ſugu, ära unusta oma tublid ja auſaid eſiwanemaid, ſeſt need kandſiwad teid paljuiſt wiletſuſteſt, hädaſt ja waewaſt läbi praeguſele paremale põlwele! Ning oma rahwa käekäigu tundmaſaamine aastatuhandete jookſul, mis näitab, kui palju ja ſuuri wõõraid mõjuſid ta ju ära on kandnud, ilma nende all murdumata, annab meile tugewat troosti ka tulewiku kohta: Me

wõime julgelt loota, et edaspidigi nendele wastu peame, kui aga tõsiselt tahame.

Kõik see, mis me senini kuulnud, teeb meile oma rahwa „sündinud asju“ tähtsaks, kõrgeks ja kalliks. Aga ajalool üleüldse ning oma rahwa ajalool iseäranis on ka suur tegelik tähtsus ja wäärtus. Sest üksi minewiku olu õieti tundes wõime oma olewiku asjadest kohaselt aru saada ning end tulewikule paremine ette walmistada. Ei ole sugugi nii, nagu „minewiku“ sõnast arwata wõiks, et see juba midagi mööda läinud ja otsasaanud asi on. Waid minewik on olewikuga otsekohe läbi põimitud, ta ulatab tuhandete sidemetega praeguse põlwe oludesse ning puutub iga wähemat küsimust. Waatleme oma nüüdseid riigilisi olusid, õiguslist korda, ühiselulisi seadlusi, kas wõi koolikũsimust, igal pool näeme tuhandeid teeradasid ja jälgesid, mis meid kaugele keskajasse tagasi juhiwad, isegi „aastatuhandete taha“. Ei ole sugugi wõimalik hoolimata sellest mööda minna, mis oli, sest see on praegugi weel mis tahes moodi olemas. Inimesesoo edukäigus ei ole mingisuguseid äkilisi hüppeid ja lõikeid, waid ajajärgud käiwad üksteise järele kui ahela-lülid: olewik kaswab minewikust wälja. Sellepärast on siis ajalugu igaühele wäga tähtis teaduseharu, ta on maailma kohtunik. Seda wäärtust ei wähenda see mitte, et ajalugu täis „lugusid“ on, mille tõde iga kord sugugi kindel ei ole. Ei tähenda palju, kas mingi asi just sel aastal on sündinud, kui kirjas seisab, ehk otse nõnda olnud; ei ka see mitte, kui kellegi ajaloolise isiku elulugu teisiti on olnud, kui selleşt kirjutatud. Ajaloo üksikute sündmuste kirjeldustes wõib wäga palju wiltu ja wõõriti ning ka otse eksiliſt olla, ning tihti ongi asi nii. Kuid need üksikud asjad ei anna ajaloole ta wäärtust, waid selle üleüldine käik. Ning see annab meile olnud aegadest ometi kaunis õige arusaamise. Otse minewiku kohta on meil kergem õigele hindamisele jõuda, sest aja jooksul selgiwad paljud asjad, mis nende tekkimisel tumedad oliwad. Kudas ajaloo-kirjutamisega lugu on, näen-e ju oma juures ühtelugu. Igapäew sünnib uusi asju, aga nende kirjeldused lähewad tihti üksteiseşt hoopis lahku. Rääkimata sellest, mis „igapäewased inimesed“ tee-

wad, annawad otſe kõrge=auliſed ja ſuuremõjuliſed riigi=mehed, kes oma ſõnu küll peakſiwad kaaluda oskama, õige tihti „ametlikka“ aruandeid, milles lauſa waletatakſe, asju moonu=tatakſe. Neid aruandeid peab ſiis ajaloolane päraſt oma töö materjaliks tarwitama. Kuid terawal ſilmal läheb ometi korda tõe ja wale wahel wahet teha. Tulewad tege=laste erakirjad ilmſile, mis nende awalikku tegewuſt õienda=wad ja paremine walgustawad. Ning nõnda jääb ajalugu ikka wäga tähtſaks ja õiglaſeks õpetajaks, kelle õiget mõtet wõltſijad palju ſegada ei ſuuda.

Ajaloo ſiſuks on üleüldſe kõik tegewus, mis inimeste igapäewaste ja hädaste tarwiliste elunõuete muretſemiſeſt üle käib, nõnda ſiis inimeſeſoo e d u ja arenemiſekäigu loob. Neid nähtuſi igatſeme tundma ſaada ja ſelleks töttame teele e ſ i w a n e m a t e r a d a d e l e.

Eſimene ajajärk.

Eſiaeg.

1. Saamiſeudus.

Lehwi, muiſte mälestuſi,
Kalmukünkaſt kerkimaie,
Uduauruſt paiſumaie,
Hämarikuſt ärkamaie,
Kanarpikuſt kaswamaie,
Samblaſoosta ſuitſemaie,
Kuſſa warjud waikuſela,
Kurnatuſed kaane alla
Uku hõlmas uinunewad.

„Klwp.“ Siſſ. 1—12.

Eesti rahwa ajalugu tahame kirjeldada. Kõige pealt on meil aga waja ſelle nime õiget mõistet omale õieti ſelgeks teha. Seſt ſee pole ſugugi nii kindel, kui pealiskaudſelt näitab. Praegu on küll Eesti nime tähendus üleüldiſelt tuntud. Kuid ſelle täie tähenduſe on nimetus alles praeguſel rahwapõlwel omale ſaanud, enne on ta õige palju muutuſi läbi elanud.

„Eesti“ kõlaline nimetus ilmus kõige enne ju Aleksander Suure aegſe Greeka maadeteadlaſe Pytheaſe kirjades. Ta nimetab „Ostiai“ rahwaſt, kes kuſagil kaugel põhjas „merewaigu maal“ aſuwat. Sarnane nimetus, „Aestyi“, ilmub mõni aastaſada hiljem roomlaſe Tacituſe kirjades ning „Aesti“ kujus jälle mõni aastaſada päraſt ſeda Jordaneſe Gooti ajaloos; pea ſelſamal ajal (6. aastaſajal) kõneles Rooma ajaloolane Caſſiodorus „Haesti“ ſaadi-

kute Roomas käimiſeſt. Päraſtpoole tulewad Põhjamaa (Skandinawia) ja Angel-Saksi ajaloo-kirjades ſelſamal juurel olewad nimetuſed ette, kuid mitmes kujus: „Aisti“, „Osti“, „Estum“, „Estas“, „Eyſta“, „Eystir“. Kõik need nimetuſed käiwad teatawalt Lääne mere lõunaida-(kaku-) poolſel rannal, Weikſeli jõeſt põhja ja kirde pool aſuwate rahwaste kohta, ilma et kindlaid piiriſid panekſiwad. Nii ſiis oli kergeste wõimalik, et ſeeſama nimetus päraſtpoole enam põhjapoolſema maa kohta nihkus ning Riia ja Soome lahe waheliſe maa kohta peatama jäi. Seda maad hakati wiimaſe aastatuhande lõpul „Aeſtland, Eaſtland, Eiſtland“ hüüdma. Ladina keeles ſai ſee lihtſama „Estonia“ (eſiti ka Estlandia) kuju. Ning ſellega kujunes ka rahwa nimetus, kes ſeal maal elas, muudes keeltes lihtſamaks: „Eſten, Ehſten“, nagu ſee tänini on püſinud. Nagu näha, on nimetus küll eſiti rahwaſt, maa elanikkuſid tähendanud, päraſt ſeati ſelle nimetuſe alla ka maa. Wanemal ajal ei ſuudetud üleüldſe nende nimetuste juures õiget wahet teha, waid mõlemad läkſiwad alati ſegamine. Ja ajaloolisel ajal jäigi ſiis „Eesti“ nimetus hoopis enam maa kui ſellel olewa rahwa omaks. Selleks aitas maa-olude kujunemine mõjuwalt ligi. Maa ſellekordſed päriſelanikud, „estid“ ehk „eeſtlaſed“, kaotaſiwad wõõra wõimu alla ſattudes peagi rahwa tähenduſe ſelle ſõna päriſmõttes ära; neid arwati lihtſalt inimeſte koguks ja hüüti ainult talurahwaks ehk maarahwaks, teiſe nimetuſega „mitte-ſakſteks“ (Undeutſche). Kui ſiis ka „Eesti maa rahwaſt“ kõneldi, ſiis ſündis ſee üksi maadeteadusliſes mõiſtes, ſeſt ſellega nimetati ainult põhjapoolſeid eeſtlaſi, kelle aſupaigale ametlikult „Eestimaa“ nimeks oli ſaanud; lõunapoolſed eeſtlaſed olid „Tartumaa, Pärnumaa ja Saaremaa maarahwas“. Eesti nime rahwuſe tähenduſes päris maa wäikſearwuline walitſew kiht omale, ſeſt tema üksi oli ju maal mõõdu- ja mõjuandja. Nii ſiis ſigis nimetus „eestimaalane“ (Ehſtländer); ſelle nime kandjatena talitaſiwad „Eestimaa“ täiskodanikud, ſakſad, oma aſja-ajamiſi, ning ſelleſt nimetuſeſt peetakſe tänini weel kinni.

Kui aga wiimaſe aastaſaja algul kaugelt ſuurem hulk maa elanikka, „mitte-ſakſad“, omalegi jälle inimeſe-õiguſe

kätte ſaiwad ja rahwaste ritta kerkiſiwad, oli neile ka oma nimetuſt waja. Selleks ſai ſiis, nagu loomuſunnil, ſee nimetus, millega pea kõik wõõrad rahwad neid ammuſeſt ajaſt ſaadik nimetama oliwad hakanud. Seſt rahwa oma nimi ſee ſugugi ei olnud. Meie rahwas tundis enda kohta ainult „maarahwa“ nimetuſt, nagu ſee kohati tänini weel wanema põlwe juures tarwituſel on. See oma nimi aga ei olnud rahwuſe nimetuſeks mitte ſünnis, ſeſt tema tähendus oli kitſas (linnalaſed ei mahtunud ſelle alla), ning ta oli pealegi wõõraste ſuus alandawa ja põlastawa maitſe ſaanud; „maa-inimene“ oli „ſakſa“ wastand, alam ja madalam kui ſee. On ſiis kõigiti aruſaadaw, et meie rahwa ärkſamad liikmed hoopis parema meelega wõõra nimetuſe oma rahwa jaoks tarwituſele wõtſiwad. Ning et ka ſuur rahwakogu ſelle mõttega päri oli, ſai „Eesti“ nimetus meie rahwale wõrdlemiſi wäga ruttu üleüldiſelt tuntuks ja tarwitatawaks, peaasjalikult kirjanduſe kaudu. See tutwuſtamine algas alles pooleſaja aasta eeſt, kõige ſuuremal mõõdul J. W. Jannſeni ajalehes, aga peagi oli ta terwe rahwa oma.

Sellele nimele tähenduſe otſimiſega pole meie juures waewa nähtud; nimi iſegi oli ju meile wõõras. Aga Sakſa õpetlaſed on ſelle juures oma jagu hooles olnud, kuid tühja teed tallanud. Seſt nad aſuſiwad ſellel ekſiarwamiſel, et „Eesti“ nimetus rahwa end a antud olewat. Nii ſiis targutati kord, et nimetus ſõnaſt „eſimene“ tulnud; eeſtlaſed nimetanud ſiia mere äärde ſattudes enda aſukohta kiites „eſimene maa“, „eſiti maa“; ſee nimetus lühenenud ſiis Eestiks. Teine ſeletuſewiis oli, et eeſtlaſtel ſiia maale aſudes ſuur pealik, wanem ehk juhataja olnud, Aesti ehk Ästi nimeline ehk umbes ſeda moodi; ſelleſt ſaanud ſiis maa ja rahwas nime; mõne mõeldes tulnud ſee „Eeſtmaa“ nimetuſeſt, wastandiks idapoolſele „Päramaale“. Need ja mõned muud ſeletuſewiiſid on juba ſellepäraſt aluſeta, et kõne all olew nimetus rahwale omale wõõras oli, aga käiwad ka ajaloo ſündmuſtele otſe wastu, ſeſt nüüdſed eeſtlaſed pole ſiia mitte ühes kogus ega ühiſe juhataja all tulnud, et omale ühiſe nime oleksiwad ſaanud anda.

Uuema aja uurimiſed on asja kohta õige ſelguſe too-

nud. Kõik need nimetused, millel „Eesti“ kõla on, tuliwad lihtsalt Wana-Germani keelte sõnakujudest: „austr—, eystr—, ostar—, oestar—, aest—, east—, ôst ja ôst“, millega üleüldiselt idakaart, idapoolset maad, nimetati. Seda nimetust tarwitasiwad siis Germani rahwad üleüldiselt endast ida pool olewate rahwaste kohta, muidugi kõige pealt oma ligemate naabrite, Leedu sugu rahwaste, kitsamas mõttes muinasaja preislaste kohta, kes paarituhande aasta eest umbes seal maal elasiwad, kus Aesti nimetus nähtawale tuli. See oli siis hoopis enam maadeteadusline kui rahwateadusline nimetus (need nimetused oliwad wanemal ajal üsna segi). Germanlaste suust kuulsiwad seda nimetust siis greeklased, roomlased, pärast angelsakslid, ning omandasiwad ta ka endale. Seda asjalugu tõendab selgeste Lääne mere nimetus Germani keeltes, mis seal praegu weel Ostsee (Idamere) nime kannab; see nimetus on isegi meie maa sakslaste juures tarwitusel, kuigi see meri siit lääne pool on; ta on otse niisugusena ka Wene keeldegi läinud ja isegi Soome keeles maksma saanud (Itämeri). Germanlased kutsusiwad siis „Idamere“ (Eastmere, Ostmere, Estmere, Oestarsalt, Eastsae, Ostsae) taga ja selle ääres olewaid rahwaid sellesama nimetusega, mille kuju küll mõndapidi muutus ja moondus, nimelt wõõraste kõrwus. Meie rahwa esiwanematel polnud aga selle nimetusega midagi tegemist. Alles hiljutise ajani weel arwati küll üleüldiselt, ka ajaloo-teadlaste juures, et Greeka ja Rooma aegsed Aesti nimetused otsekohe praegust Eesti rahwa kohta käiwad. Iseeneseest mõista tutwustati seda „Eesti teoriat“ siis suure hea meelega ka meie rahwale; rahwuslise iseteadwuse tõstmiseks oli ju õieti meeldiw oma esiwanematele tähtsat ja kuulsat ajalugu saada. Ning selle poolest on tähendatud arwamine meie „ärkamiseajal“ oma jagu tulugi toonud. Aga uuemad teaduslikud uurimised on „Eesti teoriale“ otsa teinud. Nimetatud teateid „wana aja eestlastest“, kes koguni Rooma keisritega läbikäimises olnud, ligemalt tähele pannes tundub kohe, et see nimetus, muust kõnelemata, ju maadeteadusliselt ei Eesti ega ka kellegi muu ta sugurahwa kohta ei wõi käia. Sest Pytheas ütleb oma „Ostiai“ rahwast

„Guttones“ ja „Teutones“ rahwaste naabruſes aſuwat; need rahwad on kindlaste pärastiſed gootlaſed ja teutonlaſed (nüüdſed ſakslaſed, Deutſche). Tacituſe teadete järele aſus Aestyi rahwas merewaigu (gleſumi) leiukohal, nii ſiis nüüdſe Preiſimaa rannal. Otſe ſealt tuliwad ka Caſſiodoruſe Haesti rahwa ſaadikud oma merewaiguga Rooma, Gooti kuninga Theodorichi juurde (5. aastaſaja lõpul). Jordanes ütles oma Aesti ja Wulfſtan oma Easti rahwaſt ſelgelt Weikſeli (Wisla) jõeſuu maadel elutſewat. Sinna maale pole aga Soome ſugu rahwad iganes ulatanud, waid nende elukohad leiduſiwad ſellel ajal hoopis kaugemal ida ja põhja pool. Aga kõigiti aiuſaadaw on asjalugu, et ſedaſama nimetuſt pärastpoole ka meie eſiwanemate kohta tarwitama hakati, kui nad hiljemine germanlastele tuttawaks ſaiwad — ſeda parema põhjuſega, et nad umbkaudu nendeſamadeſſe maadeſſe elama oliwad aſunud, kus ſeniſeid „aeſtiſid“ teati olewat. Mõnede teadlaste arwamiſe järele aſunudki „aestid“ terwel Lääne mere rannal, Weikſeli jõeſuuſt Soome laheni, nii ſiis ka nüüdſes Eestis. Teiſed aga peawad mõjuwal põhjuſel ſeda maad põliſ.ks Germani rahwaste aſupaigaks, nimelt muinasaja leidiste peale toetades. Igatahes on endiste „aestide“ ja pärastiſte eeſtlaſte aſupaigad oſalt ühiſed olnud, ning nõnda oli nime nihkumine ühe pealt teiſele hoopis hõlbus.

Nimetuſe algtähenduſes pole ſiis „eeſtlaſed“ muud kui germanlaſte mõttes idalaſed. Skandinawia ajaloo-kirjutajad, kes Lääne mereſt ida pool olewaid maid oma keeles köneldes „Oesterland, Eaſtland, Eeſtland, Austrvegr, Auſtrland, Auſtragard, Auſtruk“ jne. nimetawad, tarwitawadki Ladina keeli kirjades nende maade kohta lihtſalt nime „Oriens“, „Orientalia“, ſee on: Idamaa.

Selle ſeletuſe järele näib, nagu oleks meil enda rahwa wanema ajaloo teadmiſe kohta alus hoopis ära wõetud. Need „eeſtlaſed“, keda wanemates ajakirjades nimetatakſe, polnud meie eſiwanemad, ning „maarahwas“, nagu meie rahwa oma nimetus oli, on ajaloos üsna tundmata ſuurus. Olulikult on ometi asjalugu koguni teine. Meiegi rahwal on oma kaunis minewik, nagu ſeda edaspidi näha ſaame. Et lau-

liku ſõna „Eesti rahwas ſuur ja kuulus, kustumata ajaloos", ligemalt waadates wahuks langeb, et ajalugu eeſtlaste tegudeſt ühtigi ei tea, ſee ei tohi meid ſegada. Nimed on aur ning ei tähenda ajaloo-käigus rahwaste tähtſuſe kohta tihti midagi. W. Reiman on wäga asjalikult ſeletanud, et rahwaste nimed ſuuremalt jaolt mitte nende eneste antud pole, waid wõõraste juures on tekkinud. Et ſiis meie rahwal oma tuntud erinimetuſt polnud, ei tee teda olemataks. Wanemal ajal waheldaſiwad rahwaste nimetutuſed tihti wäga ruttu — ühed kaduſiwad äkki, teiſed tekkiſiwad ſealſamas aſemele, kuna ometi nende kandjad umbkaudu needſamad oliwad. (Nii lõppes 5. aastaſaja lõpupoolel kuulſa Hunni rahwa nimetus üsna ühel hoobil, ſelle aſemel aga ſigis ſalk teiſi rahwanimeſid: onugurid, hunugurid, kutrigurid, utigurid, ſiis ka bulgarid jne., kuid kõik need oliwad nähtawalt endiſe Hunni rahwa jäänuſed ja järeltulijad). Aga ſee ekſimõte tuleb küll kõrwale jätta, nagu oleks nüüdne Eesti rahwas iſerahwana juba aastatuhandete eeſt olemas ja tegew olnud. Selle arwamiſega on küllalt ekſiteed käidud. On mõeldud, et „ajaloo-iſa" Herodoti nimetatud „mustakuueliſed", kes ſküütlaste taga aſunud (umbes nüüdſel Lääne-Wenemaal), wanad eeſtlaſed on olnud. Rheini jõe maadel aſuwat Germani ſugu „Jstiwoni" rahwaſt on eeſtlastega ühiſeks arwatud ja kuſagil Karpati mägeſtikus elutſenud „hirriſid" on harjulasteks peetud! Nagu eespool nägime, wiib niiſugune ſõnakõla järele otſuſtamine lauſa ekſiteele. Täitſa wõõriti on mõelda, et harjulaſed, ehk eeſtlaſed üleüldſe, aastatuhanded otſa juba erirahwana on elanud. Keele-uurimine on nüüd täitſa kindlaks teinud, et meie eſiwanemad „aestide" ajal alles muude ſugurahwastega ühes peres aſuſiwad, kus nendel erinimetuſt olla ei wõinud. Ka ſugulasteſt lahkuminekul, umbes pooleteiſe tuhande aasta eeſt, ei koondunud Eesti eſirahwas mitte kindla ja ühiſe rahwana ſiia maale aſuma, waid elas „ſuguharude" ajajärgus, kelle arenemiſekäik küll ühtluſe poole püüdis, kuid enne kui ſee korda oleks läinud, takistas ſeda wõõras wõim ja lõhkus alles lõdwalt koos olewa rahwakeha koguni killudeks. Alles wiimaſel aastaſajal on Eesti r a h-

was selle sõna täies mõttes sündinud, ta on nii rahwaste reas weel üsna nooruke. Iseeneseſt mõista on siis, et temal riigiliſelt (politikaliſelt) pikka ega tähtſat ajalugu olla ei wõi (kultura-ajaloos on temal muidugi oma jagu aſet).

Aga ajaloolaſed on temale seda ometi anda püüdnud. Ning õige iseäralik on asjalugu, et seda otse Saksa ajaloolaſed on teinud, ja sellel ajal, kui eeſtlaſed kõige madalamal ja alatumal järjel seisiwad, inimeſe-õigusteta kogu, halwaks peetud „mitte-sakslaſed“ oliwad. Isegi niisuguſed ajaloo-kirjutajad kui Tartu professor Kruse, kes oma aja eeſtlaste peale õige kõrgilt waatas ning neid surmaleminejateks luges, arwas ometi nende minewiku wäga pika ja kuulsa olewat. Wähe selleſt, et need ajaloolaſed eelpooltähendatud „Eesti teoriat“ kõigiti kindlaks tõeks arwaſiwad, nad läksiwad weel palju kaugemale. Skandinawia wanaaegsete ajaloo-kirjutajate järele (Saxo Grammaticus, Johannes Magnus, Sturelſon jne.), kelle teated jälle rahwa muinaslugude (sagas) peal põhjenewad, on nad Eesti rahwale ajaloo loonud, mis tõeste suurepäraline on. Selle juures on nad tähele panemata jätnud, et skandinawlaſed umbkaudſelt idapoolſeteſt rahwasteſt kõnelewad; nad tarwitawad selgelt ja kindlalt nimetuſt „Ehſten“ (eeſtlaſed) selles kujus, kui ta nende ajal tarwituſel oli. Moritz Brandeſe, Johannes Renneri ja Thomas Hiärne ajaloo-raamatutes on nendel teadetel tähtis aſe, aga ka õige mitmed muud ajaloolaſed tarwitawad neid. Skandinawlaste käeſt saame siis kuulda, et „eeſtlaſed“ juba eſi-iſa Abrahami ajal rootslaſi ja gootlaſi tihti röõwimas ja kohutamas käinud; nende üleannetuste tõrjumiſeks ehitanud ſelleaegne Rootſi kuningas Siggo päraſt kuulſaks ſaanud Sigtuna linna. 500 aastat hiljem, „ilmaloomiſe aastal 2493“, ſõdinud Rootſi ja Gooti kuningas Bericon „Eesti, Liiwi ja Kura rahwaga“. Nõnda loetakſe päratu pikk rida ſõdaſid ette, mis „eeſtlastel“ Skandinawia rahwastega olnud, kus waheldusi üks ja teine wõitnud, kuni (umbarwamiſe järele 3. aastaſajal p. Kr.) „kuulus ja wägew Eesti kuningas Olimar ühes hunnide kuningaga daanlaste wastu sõtta läks“. Ja selles sõjas olnud Olimaril „mitte wähem kui 5000 laewa, kuues jaos

ja igas laewas 300 sõjameest". Päewaselge on, et niisugune pooleteise-miljoniline merewägi ainult muinasjutus wõib leiduda, ajaloos pole sellel aset. Ning sarnasteşt liialdusteşt kubiseb terwe see „muinas-ajalugu". Näituseks öeldakse, et ühes lahingus Rootsi ja Daani wahel, kus ka eestlased rootslastele abiks olnud, Rootsi poolt 12.000 ja Daani poolt 30.000 meest ühes kuningaga langenud. Kui paljuke kõigis nendes pikkades lugudes tõeterasid leidub, on alles otsustamata asi; et nendel aga meie rahwa ajalooga pisemat tegu pole, seda näitawad, kõigest muust rääkimata, juba tegelaste nimed. Et nendes lugudes „Soome kuningale" Sumbul ja ta tütrele Signe nimeks antakse, „Eesti" kuningatele jälle Olimar ja Dago ning Eesti kangelasele Tarkader ehk Starkader, on juba küllalt nende laadi kujutuseks. Meie wõime siin selle „Eesti ajaloo" osa üsna rahuga kõrwale jätta. Kahel korral on need muinaslood ka juba Eesti keeles ilmunud: Rezoldi „Eestlaste ajaloos" ja Saali „Jsamaa ajaloos". Mõnda asja, mis waheşt tõeste meie rahwasse puutub (Kiwidepea lahingut ja Sigtuna ärahäwitamist) nimetame edaspidi omal kohal.

Wististe mõjus Saksa ajaloolaste püüde juures, „eestlastele" kuuluşt ajalugu luua, oma jagu see mõte kaasa, et neid siis täie tõega germanlasteks arwati. Tacituse sõnadeşt „Aestiorum gentes" kohta, et nende riided ja kombed rootslaste (Svevorum), keel aga Britannia keele moodi olnud, ning ta üteluseşt, et nimetatud rahwad usinamad põlluharijad on kui seda germanlaste harilikuşt laiskuseşt wõiks arwata, otsustati, et kõnesolew rahwas ise ka Germani sugu olnud. Sellele arwamisele seisis küll nähtus waljult wastu, et nüüdsed eestlased keelt kõneleşiwad, millel põrmugi Saksa keele laadi ei olnud. Kuid seda nähtuşt seletati nõnda, et eestlased siin maal elades ja soomlastega alati ümber käies oma endise Saksa tõugu keele ära on unustanud ja soomlaste käeşt nende keele omandanud. Et suurele Germani perele nõnda ühte liiget juurde saada, kannatati ka Tacituse torkaw ütelus „germanlaste laiskuseşt" ära. Sellele imelikule arwamisele astus juba 17. aastasajal ajaloo-kirjutaja Hiärn täie rõhuga wastu, seletades, et Tacitus

ſugugi ſeda pole öelnud, et tema „aestid“ Saksa keelt on kõnelenud, waid aga, et nende keel Britannia keele sarnane on, kuid ſedagi kõneles ta ainult kuulu järele, iſe ei tundnud ta küll kumbagi keelt ſugugi *). Et eeſtlaſed oma nüüdſe keele ſoomlastelt ſaanud, kes ometi mere taga elawad, olla weider mõte, kuna ju nende ligemad naabrid, ingerlaſed ja wadjalaſed, oma keeles ſoomlasteſt weel enam lahku lähewad kui eeſtlaſed. Ning kui need nii kergeste oma keelt muudakſiwad, ſiis olekſiwad nad ometi wenelaste keele wastu wõtnud, kellega neil nii palju tegemiſt olnud. „Aga elunähtus tunnistab, et need inimeſed mitte nii kergeste wõõraſt keelt ei omanda“.

Täitsa kindlalt ja lõpuliſelt ärakostetud ei ole aga ſee „Eesti küſimus“ tänini weel mitte. Otſe kõige wiimaſemal ajal on jälle teiſed waated asja kohta ilmunud, mis korra juba kindlaks ſaanud arwamiſt, endiſed „aestid“ olnud pärastiſed preislaſed, kõigutada katſuwad. Uueste on arwamine ette toodud, et „aestid“ tõeste ja täieste puhas Germani tõugu rahwas olnud, ikkagi „Istiwoni“ ſuguharuſt, ſelleſt, milleſt Angli, Franki ja Schwabi rahwad on ſigenenud. Nende nimetus ei olewat ka mitte „ida“ ſõnaſt tulnud, waid Wana-Germani keele ſõnaſt „aistan“, mis lugupidamiſt, austamiſt tähendab. Et ſee nimetus germanlaste juures tarwituſel oli, tõendawat juſt „aestide“ Germani rahwuſt, ſeſt niiſuguste iluſate nimedega nimetanud germanlaſed ükſi oma ſugurahwaid, nagu mitmed muud nende nimetuſed näitawad. See germaniline „Aesti“ rahwas elanud ſiis nüüdſel Preiſi- ja Baltimaadel põlisteſt aegadeſt peale rahwarändamiſe ajani, ſelle järgi aga ſaanud ta idaſt pealetungiwate Soome ja Leedu ſugu rahwaste ſaagiks, kes enda palju ſuurema hulgaga „aestid“ ära lämmatanud ja endaſſe aegapidi ära ſulatanud, nõnda ka nende nimegi omandanud, ſeſt need „aestid“, kelleſt 9. aaſtaſajal kõnel-

*) **Kui uduſed roomlaste teadmiſed Põhjamaade kohta oliwad, näitab õige kujukalt Owidiuſe ütelus, et Skütiaſt „eespool muud enam ei ole kui külmad ja põhjamaa tühjus; oh, küll maailma ots ſiin ligi ju on!“**

dakse, olnud tõeste juba põhja pool soomesuguliseb nüüdseb eestlaseb, lõunas Leedu sugu preislaseb.

Selle arwamise tõi teisel Baltimaa ajaloolaste koosolekul (Tallinnas, juunikuul 1912) keeleteaduse doktor G. von Sabler täie rõhuga ette, end suure hulga kohanimede peale toetades, mis meie maal leiduwad ning mida tema kindlalt endiste „aestide“ päranduseks luges.

Niisama kohanimede najale toetades katsus nimetatud koosolekul teine kõneleja (R. Busch) põhjendada, et Baltimaade algrahwas Keltisugu on olnud; nii siis olla Tacituse ütelus „aestide“ ja britanlaste keele sarnadusest üsna õige. Mõlemad kõnelejad aga ütlesiwad isegi, et nad weel asja kohta mingit selget otsust ei wõi anda, waid seda alles edaspidisest uurimistest ootawad. Nende tõendused tundusiwadki osalt õige nõrgalt ja waewalt wõidawad need omale maad.

* *
*

Eelkirjeldatud osa „Eesti suurest minewikust“ on siis olemataks saanud. Aga otse siis, kui see langema hakkas, sigis teiselt poolt teine teoria, mis ka meie esiwanematele ajaloos wäga tähtsat aset püüdis anda, küll mitte eraldi „Eesti“ rahwale, nagu esimene, waid üleüldse Soome sugule, millest aga siis ka meie rahwale oma jagu osaks oleks saanud. Sellel teorial polnud mitte muinaslood aluseks, nagu esimesel, waid ta põhjendas end kindlate tõeasjade peale. Sellepärast, ning et need teated meie rahwale wähem tuttawad on kui eelnimetatud Skandinawia lood, kõneleme sellest wähe pikemalt. Lugeja wõib selle kaudu pilku üleüldse hallisse muinasajasse heita.

Tähendatud „teine teoria“ on meie sugurahwa juures Soomes siginenud, kus wana aja tundmaõppimine ja õpetamine mitte nõnda täitsa wõõraste käes ei seisnud kui meil, waid selles ka rahwa oma pojad tegewad oliwad, sellel asja kohta muidugi selgem silm oli kui muulastel. Küll hakati ka Soomes rahwa ammust minewikku alles uuemal ajal tähele panema; waremalt ei hoolitud sellest suuremat. Esimeseks tähtsaks tegelaseks sellel wäljal oli Soome õpetlane Porthan (18. aastasaja lõpul), keda

õigusega „Soome ajaloo isaks“ on hüütud. Tema oligi see, kes kõige esiti eelkirjeldatud „Eesti teoria“ eksituse ära tundis. Viimase aastasaja keskel võttis siis agar õpetlane M. A. Castrén väga tähtsa küsimuse uurimiseks ette: „Kus on Soome sugu häll?“ Selle vastamiseks käis ta ise Põhja-Aasias seal allesolevate Soome sugu rahvaste juures ning näitas siis rõhuga nende selgete jälgede peale, mis uurijaid Jenissei jõe allikatele ja Tangnu mägestiku jalale viivad. Selle saadusega oli ta, uuemate keele-uurimiste otsusel, ajaloolise verstasamba üles seadnud, mis meie sugurahvaste elukäigul väga mõjuvaks teenäitajaks on olnud. Ometi tähendas ta ise, et tema selle kohaga mitte „Soome sugu kõige esimest alguskodu“ ei tahtnud tähendada, vaid ainult „seda kohta maa peal, kus see sugu veel lahkumata üheskoos elas, nagu ühine rahvaste pere“. Mil ajal Soome sugu sellest ühisest pesast laiali minema oli hakanud, seda ei võtnudki tema seletamise alla; iseenesest on mõista, et selle juures otse võimata on kindlaid aasta-arvusid, ka aastasadasidki ära määrata. Ka pärastised uurijad pole poole aastasaja jooksul selles selgusele jõudnud. Aga ometi leidub teisi tundemärkisid, millel nii kauges minevikus suur väärtus on, nimelt see järjekord, milles nii mitmed rahvasugud ajaloo eriväljadel tegevad on olnud. Sellekohased teenäitajad on küll koguni kõikuvad ja uduses; pea ainsad toetajad on keele-uurimine ja muinaslood. Castrén ise ei arvanud enda uurimisi sellel väljal veel lõpetatuks, vaid tahtis neid jatkata. Kuid varane surm tegi selle võimataks. Tema jälgedesse astus noor ja agar teadlane Yrjö-Koskinen (pärastine professor ja senator), kes a. 1862 (nüüd just poolsada aastat tagasi) õige tähtsa uurimisetöö avaldas: „Teated Soome soo muinasajast“. Selle raamatu rohkest sisust nimetame siis siin mõnda. Muidugi mõista seisab ka Yrjö-Koskinen juba teiste poolt haritud uurimisetöö pinnal, nimelt sellel, mis suur keeleteadlane Max Müller loonud. Yrjö-Koskise mõttekäik Soome sugu kõige vanema aja sündmuste ning ta muude rahvasugudega kokkupuutumise kohta on kokkuvõttes järgmine:

Kõigi vana maailma keelte kolm suurt pealiiki: Tu-

rani, Semi ja Arja (Indo-Europa), awaldawad enda sõnawaras ja kuju-ehituses, kõigest lahkuminekust hoolimata, ometi oma jagu algupäralist ühtlust, mis tunnistab, et nad ühisest juurest wälja on kaswanud. Nõnda on siis arwataw, et kõigi nende keelte kõnelejad wäga wanal hallil ajal kord ühiselt ehk ometi kõrwuti on elanud. Ning ajaloo üleüldised jäljed juhiwad teed sinna maale, kus Kesk-Aasias Sindi jõgi Himalaja ja Hindukuh mägestikkude wahelt lagendikule woolab, kus ligidases wana-aegsed Oxuse ja Jaxartese jõed (nüüdne Amu- ja Sõr-Darja) on tekkinud. Seda maapinda, kus India kuumus ja Pealt-Aasia külmus, Irani (Persia) põudne taewas ja Kaspia luhamaade udud ühte puutuwad, on senini kõigi Arja rahwasugude ühiseks kodupaigaks peetud. Semini rahwaste wanemad jäljed ei ulata küll otse sinna maale, aga ometi sinna ligidusesse Irani kõrgendikule. Aga paljudel põhjustel on arwataw, et ka Turani sugul (kelle haruks ka Soome sugu rahwad on loetud), wäga wanal ajal Arja rahwastega ligemat kokkupuutumist on olnud. Sest Lõunaida- (Kaku-) Aasia keeltes on mõndapidi Turani laadi märgata ning Lõunalääne- (Edela-) Aasia muinasjutud ja muinasmälestused annawad Turani sugule nendel maadel tähtsa aseme. Keeleteaduslistel põhjustel on siis oletatud, et rahwasugude lahkumine siit ühisest kodust järgnewal moel on sündinud: Kõige esiti läks Hiina sugu wälja — nii wara, et see enam eeltähendatud kolme keelte-pealiigi külge ei käigi. Palju hiljemine, aga ikka enne Semi ja Arja sugu lahkumist, on nähtawalt Turani sugu ühisest juurest lahkunud ja oma haruseid maailmasse laiali ajanud, nimelt lõunasse ja põhjasse, kuid wäga pikkamööda ja mitmel ajajärgul. Lõunasse läinud esiteks Tai murrete kõnelejad, kes ida poole Indiasse asuma jäiwad, siis Malai rahwad, kes nendest mööda India mere saartele tõtanud, wiimaks Tiibeti ja lõpuks Tamuli sugu. Põhja poole aga harunenud esiti tunguslased, kes Lena ja Amuri maadele elama jäiwad, siis nendest lääne poole mongollased, selle järgi Türgi rahwasugud ja kõige wiimaks Soome rahwatõug. Muidugi on wäga kahtlane, kas see arenemine kõik otse nõnda on olnud kui Müller seda kujutas; ta isegi ütles, et wististe ka mõned muud Turani

rahwaſugud teele on läinud, kelle kohta uurijatel mingit teatuſt pole. Aga niipalju on ikka ſelge, et Turani ſugu waremine kui teiſed oma rändamiſt on alganud, ſeſt igal pool, kuhu Semi ja Arja rahwad päraſtpoole tuliwad, nii Europas kui Aaſias, leidſiwad nad Turani ſugu algrahwa juba ees. Ning Soome ſugu on nähtawaste kauemine kui teiſed Turani rahwatõud Semi ja Arja rahwaste ligiduſes wiibinud. Seda tunnistab Soome ſugu keelte üleüldine laad, millel Arja ſugu keeltega mõndagi ühiſt on. Aga ka ajalooliſe aja koidikuſt on mõned mälestuſemärgid tuntawal, mis Soome ſugu jälgi inimeſeſoo kõige wanemal kulturapinnal, Kaſpikjõgede maadel (Eufrat ja Tigris) näitawad.

Arja ſugu kõige wanema kulturarahwa juures Iranis tähendas Turani nimetus lihtſalt wastandit arjalastele; Turan ehk Tuirja oli Airja (ſ. o. Arja ſugu) waenlane ja wastane, udude ja pimeduſe riik. Selles mõttewiiſis kujuneb muidugi Arja ſugu ammune wõitlus turanlastega, mis wäga pikk ja wiſa oli. Seſt weel ajalooliſel ajal, mil ſuur tark Zarathuſtra perslaste päikeſe-uſu põhjendas, oli turanlaste wõim õieti ſuur. Sellel ajal tekkinud „Zend-awesta“ maadeteaduſes on Meedia alles tundmata maa, mis näitab, et ſee ſiis weel üsna turanlaste käes oli. Aga wististe aſus neid ſuurel hulgal weel ka Iranis. Õige huwitaw nähtus on ſee, et Perſia kuningate ajal kaljuſeintesſe raiutud kirjutuſed, kiilkirjad, kolmes keeles kõrwuti leiduwad, ikka rida-realt. Eſimene rida on walitſewa rahwa, Parſi ehk Perſia keel, kolmas aſſirlaste oma, aga keſkmine on ſenini tundmata rahwa keeles, mida parema nime puuduſel Meeda-Sküti keeleks on hakatud hüüdma. See keel on aga uurijate ühemeelſe tunnistuſe järele oma laadi pooleſt Turani keelte liigis ning mitmed arwawad ſeda otſe Soome ſugu keelte ſekka. Et ſee keel Aſſiria keele ette on ſeatud, näitab, et ſellel waremine ſuurem tähtſus ja mõju on olnud kui Aſſiria keelel. Nimi M e e d i a, õiges kujus Mada, on ſelge Meeda-Sküti keele ſõna, ning tähendab maad, maakonda. (Mordwa keeles on ſee ſõna ka moda, Soome ja Eesti keeli maa, aga wanem kuju on wististe mada olnud, nagu ſõna madal näitab.) Kahtlemata on ſee rahwas, kelle keeleſt Meedia nimi on wõetud,

ſeal maal enne elanud ja wististe warem ka maa iſandaks olnud, enne kui arjalaſed wõimule ſaiwad. Kiilkirjades ja ka ajaloo-iſa Herodoti kirjades nimetatakſe Perſia kuninga alamate hulgas ka ühte Saka rahwaſt (Saká Humargá), kelle keeleſt lugu on peetud, ſeſt Meedia kuningas pannud meedlaste lapſi ſakade juurde nende keelt õppima. See rahwas on aga wististe Soome ſugu haru olnud, kuigi õige kauge. (Tuletab „Sakala“ nimetuſt meelde.) Wäga huwitaw on ſeegi nähtus, et Soome ſugu keeltes ja rahwa meelekujutuſes nii mõndagi leidub, mis ka arjalaste wanas kulturakeeles (Sanskrit) ja nende pühas kirjas (Zend-avesta) kodune on. „Kalewalas“ olew kujutus, et maailm pardimunaſt tekkinud, on waheſt Hindu rahwa ſelle ſiſuga muinasjutuſt pärit.

Kui aga Soome ſugu kord Irani ja Indiа rahwaste ligiduſes on aſunud, kõige wanemal ajalooliſel pinnal, ſiis on arwamine wäga ligidal, et ta ka ſeal tärganud kõige wanemas hariduſe-ajajärgus oſaline on olnud. Semi ſugu rahwaste aſupaikadel, Aſſirias ja Babilonias, leitud kiilkirjad on wäga palju wanemad kui Perſia kuningate omad, ning kirjamärgid on ka hoopis teiſed kui Perſia keelel, kuna aga Meeda-Sküti keelſed märgid ſuuremalt jaolt niiſamaſuguſed on. Tähele on aga pandud, et kiilkirjade märgid ſõnade ſilpiſid kujutawad, kuid algupäraline tähendus on nendel täis ſõna olnud, mida päraſt lühendati; ſeſt algusel on kiilkirjade kirjutuswiis mõisteline olnud (nagu Hiina keeles weel nüüdki), päraſt on ſee aga ſilbiliſeks muutunud. Õige huwitaw on nüüd aſjalugu, et ka Aſſiria kirjades tihti Meeda-Sküti ſõna aluſeks on, aga ei iialgi ümberpöördult. Selleſt tuleb arwata, et ſee rahwas, kes niinimetatud Meeda-Sküti keelt kõneles, ehk mõni ſelle ligidane hõimrahwas, nende kirjamärkide wäljamõtleja ning eſimene tarwitaja on olnud ning et aſſirlaſed need waheſt hiljemine endale on omandanud, kui kirjas juba ſilbiline tähendus maksma oli ſaanud. Õpetlane Oppert on ſelle najal otſustanud, et ſee Semi ſugu haridus, mis Kakſikjõgede maal on õitſenud, juba wanema Turani (ehk ligemalt Soome ſugu) hariduſe peale on põhjendatud. Ka Aſſiria kirjanduſes leitakſe tuntawaid

jälgi seal enne olnud Turani sugu võimust ja mõjust. Tõenäoline on, et need tähtsad Kaldea targad, kes ajaloos maailma kõige wanemate teadlastena tuntud on, otse tähendatud wanema Turani võimu riismetena Babiloniasse järgi oliwad jäänud, kes oma rahwa wana kulturat ka siis alles hoidsiwad, kui Turani sugu riigiline wägewus juba otsas oli. Kiilkirjades leidub Assiria kuningate aunimede seas nende wägewuse ajal ka järgmine: „Sar Sumiri au Akkadi“ (s. o. Sumiri ja Akkadi kuningas). Akkad on tuntud linn Babilonias, mida ka Piiblis nimetatakse, kuna Sumiri nimi muidu täitsa tundmata on. Need kaks kiilkirja märki, millest sõna kokku on pandud, lubawad aga arwata, et nad mõisteid kujutawad: keel ehk rahwas, ja: teenima, orjama. Selle najal arwas Oppert, et Sumiri nimi allaheidetud orjarahwast tähendas, kes muidugi maa endise rahwa riismena alles oli jäänud.

Nende harutuste najal kirjutas siis Yrjö-Koskinen oma nimetatud töös: „Kui hea meelega tahaksime selleşt põliseşt kuulsuseşt ka oma rahwale midagi osaks saada! Aga tulgugi lõpuline otsus kudas tahes, silmanähtaw on, et Soome sugu korraline keel ja rikas muinasluule, mis mõlemad mõne põlise kultura põhjal näiwad seiswat, uurimise waelaual palju kaaluwad ... Wäga tõenäitlik on, et need turanlaied, kelleşt siin kõneldud, kes muinasajal Sindi ja Eufrati waheliseł pinnal walitseşiwad, Soome sugust oliwad. Mis oli aga Soome sugu rahwaste saatus selle järele, kui nende endine asumaa Kaukasjõgede maadel Arja ja Semi sugu kätte oli läinud? Selle kohta ei suuda mingi uurimine selget wastust anda. Eespool kuulsime, et rohke osa Turani rahwast endisele asukohale wõõraste alamatena edasi elama jäi. Aga suurem osa kolis küll kahtlemata kaugemale põhjasse, Turani udusele pinnale, päratusse paika, mida mingi ajaloo walgusekiir ei selgita. Kahtlemata oliwad päraştpoole Kaspia mere idaküljel asuwad „sakad“ seesama rahwas, kui kiilkirjade looja Soome sugu rahwa tõug. Kuid siia kohta katkebki ajalooline eie täitsa ning uus helk nende peale langeb alles Jenisšei allikatel keele-uurimise abil. Aga enne kui ajaloo silm uueste sinnapoole puutub, on küll paartuhat aastat täielises teadmatuses mööda läinud ning nende endise hari-

duſetegewuſe mälestus on Tigriſe ja Eufrati maadelt täitſa kustunud."

Awalikult tunnistas ſellekordne noor teadlane, et ta nendes asjades weel midagi kindlalt otſustada ei julge, waid otſuſt ootama jääb, mis keele-uurimiſe ſeiſukohalt Meeda-Sküti keele ja rahwa õige aſeme ära määraks ning keeleteadusliſelt muinasaja ja nüüdſe aja wahel katkenud eie kokku ſõlmiks. See ilus lootus ei ole ometi täide läinud. Waid ſellel poolel aastaſajal, mis Koskiſe kirjatöö ilmumiſeſt ſaadik mööda weerenud, on küſimus, milleſſe ta ſelguſt ſaada püüdis, weel rohkem kahtlaſeks ja uduſemaks ſaanud. Kiilkirjade rohkema tundmaõppimiſe kaudu, milleſt Koskinen nii palju lootis, on küll Sumeri ja Akkadi muinasaegne kõrge kultura enam tuttawaks ſaanud ja arwamine on põhjendatud, et pärastine Aſſiria ja Babilonia haridus ſellel aluſel põhjenes. Aga et ſee kultura *Soome ſugu* rahwaste oma oleks olnud, on ſenini ainult arwamiste walda jäänud. Kui ſeda kord meiegi rahwa juures kindla tõeaſjana kuulutama hakati (Dr. Hermann), ſiis oli ſelles ſuur luulelend tegew. Ka muinasaegſed Orkhoni kiwikirjutuſed, mida kord Soome ſugu rahwaste päranduſeks taheti tunnistada, on hoolſamal uurimiſel Türgi ſugu rahwaste omaks tuntud. Koguni ſee terwe alus, millele Koskinen oma uurimiſed rajas: Arja, Semi ja Turani ſugu ühine kodu Keſk-Aaſias, lõi päraſtpoole kõwaste kõikuma. Indo-Germani rahwaste algkodu on hakatud Europaſt otſima ja arwamine ſigis, et ka Soome ſugu rahwad Aaſiaſt pole tulnud, waid need, mis ſeal nüüd leiduwad, alles Europaſt ſinna läinud. Ning ſedagi ei peeta kindlaks, kas Soome ſugu keeli üleüldſe Turani (ehk Urali-Altai) keelte liiki wõib arwata, niiſama on Soome ſugu keelte ja Indo-Germani keelte algſugulus kahtlaſeks tunnistatud. Muidugi pole aga kõigis nendes asjades ammugi weel wiimane otſus antud, waid ſeda tuleb alles tulewikuſt oodata, ning wõrdlewa keeleteaduſe ſuureväraline edu lubab loota, et neile omal ajal tõeste õige ja ſelge wastus tuleb. Niipalju wõib aga küll juba nüüdſe aja uurimiſe ſaaduſena peaaegu kindlaks arwata, et Soome-Ugri rahwaſugu ikka, nii keeleliſelt kui maadeteadusliſelt, Indo-Germani ja Mongoli-Tatari ſugude *wahel* on ſeisnud,

mis lugu ſiis ka ajalooliſesſe ajasſe on ulatanud. Ja tema alguskodu paigaks, ſee on ſelleks, kuſt ta harunema hakkas, on Urali mägede ja Kaspia mere waheline maa olnud; kas need ajukohad ka Altai mägedeni ja Jenisſei allikateni on ulatanud, on alles waidluſe all. Ja kas need maakohad tõeste tema eſialgusliſeks aſupaigaks on olnud, wõi on ta ſinna mujalt tulnud, ja kui, kuſt ſiis, ning misſugune tema käekäik enne ſeda olnud, on praegu weel otſustamata. Mille juures aga küll mingit kahluſt ei tarwitſe olla, on ſee asjalugu, et needſamad alaliſed liikumiſed, muutumiſed, tõusmiſed ja wajumiſed, mis rahwaste elus ajalooliſel ajal on ilmunud ja ikka ilmuwad, ſellel ajalgi niiſamuti olemas on olnud, mida meie enneajalooliſeks nimetame, ſellepäraſt et nendeſt aegadeſt kirjutatud teateid pole, mis pärastiſele ajale alles olekſiwad jäänud. Meie ei tea, mis ſiis ſündis, aga et ſiis niiſamaſuguſed muutuſed käimas oliwad kui praegu, on wististe kindel. Nõnda ſiis ei tohiks arwamiſt, et Soome ſugu rahwastelgi wanal hallil ajal oma ſuur ja tähtis minewik on olnud, ükſi ſellel põhjuſel mitte lauſa luulewalda lükata, et need rahwad päraſtpoole, kui ajaloo walguſesſe astuſiwad, madalal ja mahajäänud haridusejärjel ſeiſiwad. Waheldusi tõusmine ja wajumine on ju kõigi rahwaſugude ſaatus, mida ajaloo käik nii mõndapidi näitab. Kõige waraſemad kulturarahwad, kelleſt ajalugu teab: aſſirlaſed, egiptlaſed ja greeklaſed, on kas üsna otſa ſaanud ehk nende järeltulijad on hiljemine oma kulturas palju madalamale wajunud, kuna Kauge-Ida põline kulturarahwas (Hiinas) kord kätteſaadud ſeiſukohale päratu pikaks ajaks ära tarretas ja oſalt koguni tagaſi wajus; alles uuemal ajal hakkab ta jälle toibuma. Ning ka otſe meie oma ſugurahwaſte ſalgas näeme ſeda iſeäraliſt asjalugu, et juſt need rahwad, kes muudeſt waraſemalt nii ſuuremale wõimule kui ka kõrgemale kulturale tõusnud oliwad, nii et nad (üle tuhat aastat tagaſi) Wene riigi rajamiſel tegewad wõiſiwad olla: Wepſa ja Merja rahwad, nüüd peatſelt otſa on ſaanud ja nende wäheſed riismed elawad üsna madalal järjel. Aga Soome ja Eesti rahwad, keda ſellel ajal weel iſerahwana olemas ei olnudki, kelle ained küll ka alamal järjel oliwad kui eelnime-

tatud rahwastel, on päraſtpoole haritud rahwasteks ſaanud. Ja õige ligiſugulasteſt Ungria, Oſtjaki ja Woguli rahwasteſt on eſimene nii riigiliſelt kui haridusliſelt kõrgel järjel, kuna teiſed koguni kehwades oludes elutſewad ja nähtawalt otſale liginewad. Küll ei ole nüüdſed ungarlaſed kaugeltki puhaſtwerd ſoome-ugrilaſed, ſeſt meie aja ſuur Magyari rahwas ei ole ſugugi kõik wähearwuliste „Arpadi ſõjaſalkade“ järeltulijad, kes üle tuhande aasta eeſt Donau maadele ilmuſiwad. Nad on wäga ſuurel hulgal Slaawi, Germani ja ka Türgi-Tatari olluſid eneſesſe wastu wõtnud. Aga et nad ſeda teha ſuutſiwad, näitab ometi nendes peituwat tüſeduſt, tugewuſt ja agaruſt, mille nad oma algkoduſt ligi toonud, ſealt, kuhu mahajäänud teiſed hõimlaſed kiratſema ja känguma jäiwad. Keſk-Europas hariduſerahwaste wahel alles awanes ühele Ugri ſuguharule ſuurepäraline eluwõimalus, mis teiſtel kehwades oludes puudus. Selle nähtuſe najal ei wõi ſeda ſiis mitte lauſa wõimatuks pidada, et Soome ſugu muiſtſel ajal korra ju wõrdlemiſi kõrgel kulturajärjel on olnud, kui ta ehk Ees-Aaſia õitswatel maadel elutſes; ſealt aga kõledaſſe ja külmaſſe Põhjalaſſe tungitult, lõi ta hariduſejärg wiletſates oludes koltuma ja kahwatama ning langes ſelleſſe madaluſeſſe, milles teda päraſt nähti. (See kõik on muidugi ainult umbarwamine.)

„Ajaloos on ainult üks nähtus püſiw; ja ſee on m u u t u m i n e.“

2. Soome-Ugri ühiſes kodus.

Põhja piiril ſeiſis pere,
Tugew talu kaljudela,
Taara tammemetſa ääres,
Pool weel ſeiſis metſa peidus,
Teine pool lauſa lagedal.

„Kalewipoeg" I, 80—84.

Hämaraſt ſaamiſe-uduſt astume nüüd kindlamale pinnale, kus end juba wähegi teadusliste ſaaduste peale wõime toetada. Küll ei wõi ka ſellel ajajärgul kirjutatud teadeteſt allikana juttugi olla; nende pooleſt oleme ſiin weel kehwemad kui muinasaega kirjeldades, mille kohta ometi kiilkirjad piſut näpunäidet annawad, kuigi wäga tumedat. Käesoleua ajajärgu kohta ei ole meil aga kirjutatud teateid ainuſt sõnagi olemas; ſellel ajal elaſiwad meie eſiwanemad maapinnal, kus nad kõigiſt kulturarahwasteſt, kelle juures midagi ajalooſt kirjutati, lahus ja eemal ſeiſiwad. Nagu eespool kuulſime, wõib ſelleks aſukohaks umbkaudu maid arwata, mis Wolga jõeſt ida pool Urali mägedeni leiduwad (wõib olla, ka Urali taga), waheſt Kama ja Urali jõe wahepaigal. See pidi maa olema, kus hästi rohkeste metſa ja wett leidus, kus aasta-aegade wahed õige ſuured ja ilmaſtik (kliima) kare on olnud, kus lumi ja jää ſuuremat oſa aega maad on katnud. Seſt elanikkude elukutſeks on ſiis nähtawaste ainult küttimine ja kalapüük olnud. Seda on iſeäranis ſelleaegſeſt keeleſt alles jäänud sõnade najal wõidud tõeks teha ning keelemeeste jälgil käies on ka muinasasjade wäljakaewamine ja uurimine ſeda arwamiſt kinnitanud.

Keeleteadus ep ongi see, mille peale meie end selle ajajärgu kujutamises toetada saame. Keeleteadusele on wiimasel ajal hoopis uus ülesanne osaks saanud, mis ta tähtsust wäga suurelt tõstab. Enne õpiti ja uuriti keelt ainult ta enese pärast, et keele laadi ja ta sõnade mõisteid hästi põhjalikult tundma saada. Nüüd on aga tuntud, et iga keele ajalugu üsna läbi põimitud on selle rahwa ajalooga, kes seda kõneleb. Keele arenemine on kõigiti ühenduses selle rahwasoo ja ta ühiselu edenemise sündmustega, kelle mõtete awaldajana ta on ilmunud. Selle mõjul on siis keeleteadus ajaloo, iseäranis weel muinasaja uurimise juures wäga tähtsaks teaduseharuks saanud. Ta on selleks kindlam kui teised teed, mida kaudu senini wana aja uurimisel käidi. Nimelt on nüüd ära tuntud, et mõte, maapinnast leitud muinasasjade najal selle maa elanikkude rahwust ära määrata, ekslik oli. Sest muinasasjade olu tunnistab hoopis enam nende tegijate haridusejärge kui rahwust. Otse üheseguseid asjad wõiwad wäga mitmetsugu rahwastelt pärit olla, kuna aga jälle seesama rahwas õige mitmeseguseid asju päranduseks on jätnud. Weel kehwem on lugu nende otsustega, mida antropologia (inimeseteaduse) peale katsuti rajada. Loodeti pealuude jne. najal wälja seletada, mis rahwasugu muinasajal kusagil maal on elanud. Aga see uurimisewiis pole mingisuguseid kindlaid tagajärgesid andnud.

Keeleteadus on aga lühikese aja jookul, mis ta ajaloouurimises tegew olnud, juba õige häid tagajärgesid toonud. Saadakse selle kohta mingit pidet, mismoodi keelt keegi rahwas mingil ajal ja kohal asudes kõneles, siis wõib kaunis kindlalt üleüldiselt ära määrata, mis rahwatõugu ta on olnud ja mismoodi oludes elanud.

Keeleteaduse wilja muinasaja edendamiseks osati aga alles wiimastel aastasadadel tarwitama hakata. Esimeste uurijate seas, kes sellel teaduseväljal teed rajanud (18. aastasajal), on ka üks meie maa mees (Hehn). Nende uurijate otsused ei maksa nüüd küll enam palju, aga nende eeskuju on teisi järele tõmmanud, kes palju rohkem korda on saatnud. Soome-Ugri keelte uurimises on esimestena wäga tähtsaid tööd teinud Soome teadlane Ahlqwist, Daani

teadlane Thomſen, Ungari õpetlane Mikloſiſch; uuemal ajal on nendele teiwe rida nooremaid järele tulnud, nimelt Ungaris Budenz, Soomes Setälä, Ojanſuu, Mikkola, Paaſonen jne. Ning Soomes ſaadi üleüldſe waremine kui mujal ſellele äratundmiſele, et kellegi rahwa ſugu ta keele najal ära wõib määrata. Eſiotſa mindi ſellel teel küll metſa. Püüti Soom ekeles ſuguluſt nimelt wana Hebrea, ſiis ka Greeka ja Ladina keeltega otſida. Ainult neid keeli tunti ju ſiis täieste ja wõidi nendega muid keeli wõrrelda; harimata „paganarahwaste“ keeli aga, milles tõſine ſugulus leidub, ei arwatud ſiis tähelepanemiſe wäärilifeks. (Kui weidrale mõttekäigule ſelle juures ſatuti, näitab õige kujukalt asjalugu, et tuntud Eeſti kõige wanemas üleskirjutatud rahwalaulus: „Jerro, jerro jooks ma tulen“ Jeruſalemma ja Damaskuſe nimeſid arwati peituwat!) Alles Porthan ſeadis Soome keele wõrdlemiſe muudega enam teadusliſele aluſele. Ja pärastiſel ajal on ſellel wäljal juba õige palju ära tehtud. Ning neid ſaaduſi, mis Soome keeleteadlaſed oma uurimiſetööſt ſaanud, wõib kaugelt ſuuremalt jaolt ka Eeſti muinasaja tundmaõppimiſeks tarwitada; need rahwad on keeleteaduſe ſeiſukohalt ju peatſelt alles üks.

„Keeleliſe muinasteaduſe uurimiſetöö“ tähtſamaks tooteks wõib nüüd juba ſeda arwata, et ſelle kaudu keele hõimkondade, keeleperede ehk liikide, olemas-olek kindlaſte on tõendatud. Meie teame nüüd, et otſe nagu igal inimeſel ligemaid ja kaugemaid ſugulaſi on, niiſama on ka keeltega lugu, mitmed ligiſugulaſed keeled kujutawad keelepere ehk hõimkonna, ning mitmed nendeſt kokku wõetud on ſuurem keelteſalk.

Üheks ſääraſeks keelepereks ehk hõimkonnaks tuleb Soome-Ugri keeleſid arwata. Nagu juba eelpool kirjeldatud, ei ole ſiin wahekord weel ſugugi õieti ſelge. Mõned uurijad tahawad neid keeli ka niinimetatud Indo-Europa keelte liiki lugeda (mida pea kõik Europa rahwad kõnelewad), teiſed jälle ütlewad ſuurt Urali-Altai keelteſalka olewat, kelle alla Soome-Ugri, Mongoli, Tatari ja Türgi ſugu keeled käiwad, nii ſuurem oſa Keſk-Aaſia keeli. Oma jagu kindel arwatakſe küll ſelles olewat, et Soome-Ugri rahwad ſamojedlas-

tega ühiſes keelkonnas on, aga miſſuguſes ſuguluſes ſee ühiskeel muude Euroopa ja Aaſia keeltega on olnud, ſee on praegu alles tume. Aga olgu nüüd suguluſeküſimuſega kuida tahes, ſee asjalugu on küll selge, et muinasaegſe Soome-Ugri rahwa (muud kohaſemat nime ei teata sellele algrahwale anda, kelleſt hiljemine kõik nüüdſed Soome ſugu rahwad wõrſunud) naabruſes, wististe lõuna pool, keegi Indo-Euroopa rahwa suguharu elas, kellega ſoome-ugrilastel õige rohkeste kokkupuutumiſt on olnud. Seſt selle rahwa keeleſt on mitmed ſõnad Soome-Ugri keeltesſe tulnud, mis ſiin aastatuhanded otſa alles on ſeisnud; wäga mitmed on küll waheajal jälle kaduma läinud. Miſ ugune ſee rahwas aga on olnud, ei teata. Kõige tõenäitlikum on küll, et ſee Wana-Irani rahwas on olnud, kes weel ajalooliſel ajal nendes maades elas, kus ta põhjapoolſete ſoome-ugrilastega kokku wõis puutuda, nimelt ſelle idapoolne oſa, kelle keelt Zendi ehk Wana-Baktria keelteks hüütakſe, milleks ka wanad Perſia pühad kirjad (Zend-avesta) on kirjutatud. Õieti tähelepandaw on asjalugu, et Wana-Baktria keeleſt tulnud ſõna w a ſ a r nüüd ainult weel Eesti ja Soome keeltes leidub (ka Mordwa keeles kirwe tähenduſena); teistes Soome-Ugri keeltes ei ole ſeda. Selle nähtuſe najal wõiks waheſt oletada, et otſe ſee oſa Soome-Ugri algrahwaſt, kelleſt hiljem mordwalaſed, ſoomlaſed ja eeſtlaſed ſaiwad, wanade iranlastega kõige ligemas naabruſes on elanud. Et nendel teiſi Irani keele ſõnu wähem on kui idapoolſetel Soome ſugu rahwastel, tuleb muidugi ſelleſt, et nemad juba wäga wara oma algkoduſt läänesſe tuliwad, kuna teiſed ſuguharud weel wäga kauaks ſinna aſuma jäiwad, waheſt otſe äratulijate aſemele, iranlastega ligidaſesſe naabruſesſe. (Rõnda arwab Jõgewer „Eesti Kirjanduſes“ 1910, nr. 2). *)

Aga jäägu nüüd meie keele hõimkonna kaugem ſugulus kõrwale, ſeſt kitſamas mõttes ſaab Soome-Ugri keelteſt

*) Saaks nüüd Lääne mere ſoomlaste ligemat kokkupuutumiſt wana-iranlastega kindlaks teha, ſiis wõidaks ſellega eelkirjeldatud Yrjö-Koskiſe oletamine — et meie rahwaſugu wäga ammuſed eſiwanemad kord Kaſpikjõgede maadel elutſenud ja ſealſe kultura loomiſes oſaliſed olnud — oma jagu tõewõimaluſt.

juba iſegi õige rohke keelepere. Needki jagunewad iſe mitmesſe oſasſe ja igaühes on weel mitu keelt. Meile kõige ligemal on Lääne-Soome keled: Soome, Eesti, Liiwi, Wadja, Wepſa. Nende keelte rääkijaid on umbes 4 miljoni ja enamaste kõik ſoomlaſed ja eeſtlaſed, ſeſt teiſi keeli könelewad ainult mõned kümned tuhanded. Need rahwad aſuwad Lääne mere idarannal ehk ſelle ligidal. Kaugel põhjas on iſeſugune keelteharu, Lapi keel (õigemine keeled), aga ſellelgi on ainult 30—40.000 könelejat. Kaugemal ida pool on Wolga keelkond (Mordwa ja Tſheremiſſi keeled, edaſi Permi, Wotjaki ja Sõrjani keeled. Eſimeste keelte könelejad aſuwad Wolga jõe käänu kohal, kummalgi pool jõge, Permi rahwad aga Wjatka ja Kama jõe maadel ning weel kaugemal põhja pool. Ainult mordwalaſi on weel rohkemal arwul olemas, waſt miljoni ümber, teiſed on wähemarwuliſed. Tſheremiſſi (ehk Mara) rahwaſt on umbes weerand miljoni (needki mitmes oſas), wotjakkiſid waheſt 400.000 hinge, ſõrjanlaſi 150.000 ja permlaſi natuke üle 100.000. (Tähtis on, et „tamme“ ja „wahtra“ nimetuſed Mordwa ja Lääne-Soome rahwaſtel ühiſed on; nad on ſiis enne üheskoos maal elanud, kus need puud kaswaſiwad.) Kõige kaugemal meiſt ſeiſawad Ugri keeled. Nende könelejateks on wõimukas Ungari (Magyari) rahwas Donau maadel, kelle arw ükſi ſuurem on kui kõigil muudel Soome-Ugri rahwaſtel kokku, ligikaudu 10 miljoni. Nende ligiſugulaſi, oſtjakkiſid ja woguliſid on ſellewaſtu üsna wähe; eſimeſi waewalt 25.000, teiſi pool wähem. Ungarlaſed aſuwad teatawaſte Donau ja Theiſſi jõekonnas, woguliſid keſkmiſeſt Uraliſt Obi jõeni, ning oſtjakid weel kaugemal ida pool Irtõſchi jõeni.

Umbkaudu ja üleüldiſelt öeldes olekſiwad ſiis nüüdſed Sõrjani, Wotjaki ja Tſheremiſſi rahwad põliſe Soome-Ugri algrahwa wanaſſe peſaſſe paigale jäänud, Permi rahwad ſealt enam põhjalääne poole liikunud, mordwalaſed jälle wähekeſe lõuna poole. Aga wäga wõimalik on ka, et nende nüüdne aſukoht (Niſhni-Nowgorodi, Penſa, Saratowi, Simbirſki, Samara ja oſalt ka Tambowi kubermangud) juba ſelle algkodu alla käis. Ainult meie eſiwanemad ja nende

ligemad ſugulaſed (Lääne-Soome rahwad) on endiſeſt koduſt häſti kaugele loodesſe ränanud. Hoopis kahele poole lahku on aga Ugri rahwad läinud. Kuna ühed, kõigiſt teiſteſt ſugulasteſt hoopis lahku lüües, kaugele läänesſe Keſk-Europaſſe ränanud, on wogulid ja oſtjakid idaſſe walgunud; ühed Europa iluſamale ja wiljakamale „marjamaale“ aſunud, teiſed koguni kehwale „karjamaale“, Siberi tundrateſſe rõhutud. Aga nagu öeldud, on ſeegi wõimalik, et ſoome-ugrilaſte liikumine ikka ainult läänesſe ja põhjaſſe on käinud ning idapoolſed ugrilaſed ſiis alati Aaſias, Altai ja Jenisſei maadel, on kodus olnud.

Nagu nimetatud, ei ole meil Soome-Ugri algrahwa olu kohta mingiſuguſeid muid teateid kui need, mida keeleteadus pakub. Selle järgi aga wõime küll kindlaks pidada, et kuna kõik eeltähendatud keeled üheſt algkeeleſt wälja on wõrſunud, mida Soome-Ugri algrahwas kõneles, nõnda ka ſiis kõik eelnimetatud rahwad üleüldiſelt ſelle algrahwa järeltulijad on. Aga ka *ainult* üleüldiſelt. Seſt *kõik* nüüdſed Soome-Ugri keele rääkijad pole ammugi mitte tähendatud algrahwa ſuguwereſt, nende otſekoheſed järeltulijad, waid on ſegitõugu, kuna aga jälle teiſelt poolt wäga ſuured oſad ſoome-ugrilaſi muude rahwaste ſeſſa ära on ſulanud. Terwe nüüdſe põhjapoolſe Wenemaa elanikud on õige ſuurelt jaolt algusliſelt Soome ſugu, kuid on üle aastatuhande pikkuſel keſtwuſel Slaawi ſugu rahwaſtega ſegi ſattudes ära ſlaawiſtatud, mis lugu praegu weel otſe meie ſilmade all ſünnib. Wähendatud ärakujus on ſee ſuurewiiſiline ümber-rahwuſtamine praegu nimelt Aunuſemaal (Soomemaaſt ida pool) ſelgelt näha. Kuna ühes külas alles wana Karjala rahwa iſeolu täiel mõjul on ning Karjala keel kõikide ſuus, ilmub naabrikülas ju üleminekuajajärk: Soome ja Wene olu ning nende keeled on ſegi; kolmandas on wenelaſtamine juba wõitnud ning endiſeſt rahwuſeſt leiduwad ainult weel riismed, neljandaſſe jõudes näeme needki kuſtunud olewat ning Slaawi laad on täis iſand. Otſe niiſamaſugune nähtus kordub ſajas ja tuhandes kohas teiſal, muude meie ſugurahwaſte ning ka meie oma rahwakillukeſte juures: „Lutſi ja Kraasna maarahwa“ ſaatus. Ning ka mõnda oſa nüüdſe aja

Eesti asunikkudest ootab seesama saatus. Perekondade wiisil ümber-rahwustamine, saksastamine ja wenestamine, on ju üsna igapäewane nähtus ning selle kaudu on pika aja kestwusel meie rahwale küll wäga suurelt „aadrit" lastud, otse tema kõige tüsedamad ja tegewamad wõsud ta elupuu küljest ära lõigatud. Kui aga niisugune üheşt rahwuseşt teise walgumine weel meiegi ajal wõrdlemisi kergelt ja ruttu sünnib, kus rahwuste rajad ometi juba õige selged ja kindlad on, kui palju enam ja hõlpsamalt sündis seda muinasajal, kus üleüldse rahwuste wahedest suuremat lugu ei olnud, waid rahwaste aine nagu sula metall oli, mis koguni kergelt sinnapoole walgus, kuhu suurem raskusewõim wajutas. Rahwatõud on siis juba wäga wanal hallil ajal suurelt jaolt segi läinud, mitme eritõu ollused on üheks rahwuseks kokku sulanud, teiselt poolt jälle selleşama tõu ollused üksteiseşt hoopis lahku läinud.

Niisuguses rahwa-ainete edasi ja tagasi lainetamises on küll Soome-Ugri rahwaste kaotuse arwe hoopis suurem kui tulu-arwe; nemad on palju rohkem oma olluseid muudele pidanud ära andma kui nad teistelt on saanud. Aga ikkagi on nendel ka oma jagu rahwateadusliși wõituşid olnud. Nimelt laplasteşt on teada, et nad, kuna neid keele päraşt nüüd küll Soome sugu rahwaste liiki loetakse, ometi tõu pooleşt nendele wõõrad on. Siin näeme siis terwe rahwa juures keele muutuşt. Aga hoopis suurem on küll see wõõraşt tõuşt rahwa-olluste kogu, kes Soome-Ugri rahwastega ühes elades nendega end on seganud ja nõnda nende keele wastu wõtnud. Et seda Soome- ja Ungarimaa algrahwa juures õige suurel mõõdul on sündinud, näitab ajalugu; aga ka nüüdse Eesti rahwa sekka on oma jagu wõõraşt werd tulnud, milleşt allpool enam kuuleme.

Kuida, mis põhjuşel ja millal kõik nüüdşed Soome-Ugri rahwad algühenduşeşt lahkunud ja erirahwasteks, esiti rahwaste-şalkadeks, kujunema hakanud, on tänini weel täitsa udune, ainult umbarwamise asi. Wanemat arwamişt aluseks wõttes, mille järele Soome-Ugri rahwaste algkodu Altai mägedel olnud, kujutati rahwaste jagunemişt järgmiselt: See ühine Soome-Ugri ajajärk, mil kõik see rahwaşugu ühise

algrahwana elas, kestnud põliseſt ajast peale umbes 2000. aastani enne praeguſe aja-arwu algamiſt (Kristuſe ſündimiſt); nii siis, tuntud wõrdluſt wõttes: Abrahami ajani. (Selle ajajärgu alguſt ei saa muidugi keegi määrata, kuid umbkaudſelt loetakſe seda järku 2000 a. pikkuſeks.) Siis lahkunud ſuurem osa algrahwaſt Altaimaalt, kuna ſinna Ugri rahwad maha jäiwad, kes aga ka hiljem Jäämere rannale tõrjuti. Ugrilaſed jäiwad juba siis muudeſt ſugurahwasteſt lahku. Teiste! tuli aga Ühis-Permi ajajärk, mis umbes tuhat aastat kestis; nii siis jällegi tuntud näituſt wõttes, Abrahami ajaſt Taaweti ajani. Siis jäiwad Uurali mägestiku jalale, kus seni ühes elatud, Permi rahwad, sõrjanid ja wotjakid maha, kes hiljem ka põhja poole rõhuti. Teiſed liikuſiwad enam läänesse, Wolga maadele, ja seal oli nende Ühis-Mordwa aeg, umbes poole aastatuhande pikkune, nii siis (ikka Piibli näituste juurde jäädes) Esra ja Nehemia ajani. Siis tuli uus lahkuminek, enne tscheremisſidest, kes kaugemale põhja poole jäiwad, selle järgi mordwalasteſt wähe enam lõuna pool, wiimati merjalasteſt Kesk-Wenemaal. Ja need rahwa osad, kes sealt ikka kaugemale lääne poole nihkuſiwad, on siis pärastiſed Lääne-Soome rahwad, kes weel umbes tuhat aastat ligidas ühenduſes, Ühis-Soome ajajärgus elaſiwad. See lõppenud umbes rahwaste rändamiſe aja järele, esimese aastatuhande keskel p. Kr., ning siis tuli nendel erikeeltesse ja rahwastesse jagunemine: Eesti, Liiwi, Soome, Wadja ja Wepsa. Muidugi ei tähenda nende arwude juures mõni aastasada enam ehk wähem midagi.

Kuna ajaloo käigus rahwaste rändamise lood tuntud on, nimelt germanlaste juures nende suurel liikumiseajal, siis ka Turani tõugu Hunni ja Mongoli rahwaste juures, kus terwe rahwas kõige oma kraamiga (niipalju kui tal seda oli), ühes kogus edasi liikus, arwati waremine ka Soome-Ugri rahwaste rändamiſt niisamasuguseks. Ja ungarlaste tulekul nüüdsesse asukohta ongi see nõnda olnud. Kuid kõigi teiste meie sugurahwaste rändamiſekäik on küll hoopis teiſtmoodi olnud, wäga aegapidine ja järk-järguline, ning ka ainult wähesearwuliſes kogus — umbes niisuguſel wiisil, kui nüüdsel rahwapõlwel oma rahwa liikmete asumiſt naabri-

kubermangudesse ehk ka Sise-Wenemaale oleme näinud ja näeme, ehk nagu, kuid palju suuremal mõõdul, europlaste asumine Põhja-Amerikasse on sündinud. Asujateks olnud esiteks ainult üksikud perekonnad ehk wähemad salgad. Ning Soome sugu rahwaste aegapidine nihkumine Urali mägedelt Lääne mere rannale, mis umbarwu järele kaks ja pool aastatuhat aega on wõtnud, sündis nähtawaste weel enam astmelisel ehk lainetamise moel, nii et ikka nende salkade asemele, kes kõige kaugemale läänesse usaldasiwad tungida, jälle tagantpoolt teised tuliwad ja wähehaawal esimestele järgi nihkusiwad, muidugi kõige agaramad ees. Edasiminek oli sellepärast hoopis hõlbus, et eesleitaw maa nähtawaste rahwast alles tühi oli, sest mingit märki ei ole olemas, et meie esiwanemad nüüdsele Põhja-Wenemaale ilmudes seal mõne wõõra rahwa ju eest olekssiwad leidnud. Alles Lääne mere rannale jõudes tuli neil wõõrastega kokkupuutumine, sest siinsetel weerikastel maadel oliwad muidugi juba elanikud ees.

Kõige raskem selgust saada on muidugi Soome-Ugri ajajärgust. Sest see aeg on wäga ammu ju olnud ja meie teadmised sellest ülikehwad; selles wõib ainult nagu kätega kobada, aga ei midagi kindlat näha. Ometi suudab osawa uurija teraw aru juba mõnede wäheste tundemärkide najal paljugi wälja seletada. Nõnda on siis Ungari õpetlane Budenz üle tuhande sõna kokku saanud, mis kõigil Soome-Ugri keeltel *ühised* on, nii siis kõik sellelt algrahwalt päritud. Nende sõnade seas on koguke niisuguseid, mis ka kõigis Indo-Europa keeltes leiduwad, nii siis ka selle keelkonna algkeeles olemas on olnud. Niisugused sõnad on nimelt arwusõna *sada*, ajasõna *kuulma*, nimesõnad *mesi*, *wesi*, *nimi* jne. (Muidugi on nende sõnade kujud erikeeltes wäga isemoodi, nii et neid kuuldes waewalt üheks sõnaks wõiks arwata, aga keeleteadus tunneb ühtluse ära.) See ühtlus wõib muidugi üksi sellest tulla, et kas need mõlemad keelteşalgad algusliselt üks on olnud ning tähendatud sõnad siis ühine päritud wara on, ehk on neid sõnu üks keelkond teiselt laenanud. Praegu ei usaldata weel otsustada, kumb enam tõenäitlik on. Aga ka nende sõnade kohta, mida keeltes tuntawalt laensõnadeks wõib tunnistada, on tihti

wäga raske otsustada, kas nad selle asjaga ühes on laenatud, mida nad nimetawad, wõi ilma selleta.

Küll on üleüldiselt niisugused laensõnad muinasaja uurimisel wäga tähtsaks ja mõjuwaks pidemeks, sest nende najal, kui aga teada on, mis keelest nad wõetud, wõib ära otsustada, mis rahwaga uuritawal rahwal kokkupuutumist on olnud. Selle poolest on nende tähtsus selge. Aga teist arwamist, et laensõnad tunnistawat, kellelt mingi asi on saadud wõi tundma õpitud, ei tohi mitte ikka õigeks arwata. Sest alati ei tunnista *sõna* laenamine ammugi mitte weel *asja* laenamist. Näitusteks on meie nüüdses keeles niisugusedki ülitarwilised sõnad laenatud kui „isa", „kael", „nahk", „hammas" jne., aga seda ei tohi ometi kudagi arwata, et meie esiwanematel nende ainete jaoks oma sõna ei olnudki. Need on meile koguni weel nüüdse ajani osalt alles jäänud: isa on hiljuti weel ka taadiks hüütud ning hamba endine nimetus „pii" on weel linaharja ja kammi juures tänini alal püsinud. Aga üleüldiselt wõib küll öelda, et laensõnad umbkaudselt näitawad, kust poolt suurema haridusega tutwustamine on tulnud.

Nüüdsetes keeltes leiduwaid sõnu wõib üleüldiselt siis Soome-Ugri algkeele omaks pidada, kui need wähemalt poolтes selle keelkonna keeltes olemas on. (Kahjuks on mitmed Soome-Ugri keeled juba üsna otsa saanud, nii et neid wõrdlusteks wõtta ei saa, näitusteks Merja ja Kura keel.) Kui nüüd nende algkeelest saadud sõnade najal oma ammuste esiwanemate haridusejärje üle otsustada tahame, siis on küll waja enne selgeks teha, mida üleüldse *haridusteks* wõib arwata. Ning selle kohta on õige wastus, et haridusejärjele jõudnud rahwa tundemärgiks *loodust üle walitsemine* on; ta suudab loodust toodeid oma tarwiduste järele seada ja walmistada, millega täitsa harimata inimesed walmis ei saa. Sellelt seisukohalt waadates wõib küll kindlalt öelda, et Soome-Ugri rahwal sellel põlisel ajal juba oma kaunike hariduse algus käes oli. Nende elukutseks oli jaht ja kalapüük, nagu seda nüüdsetes keeltes alalejäänud sõnad: nool, ambu, kala, mõõk, noot, särg tunnistawad, aga ka loomade pidamine. Sellele järjele on üleüldiselt kõige ida-

poolſemad Ugri rahwad tänini jäänud; nende juures leitawad nooled ja ambud kujutawad meile ſiis praegu weel elawalt endiſt aega. Harilikult peetakſe küll nimetatud elukutſe-haruſid alamaks tegewuſeks kui põlluharimiſt, aga ſelleks pole põhjuſt; ſeſt loomade taltſutamine kodu ja karja jaoks pole ſugugi kergem töö kui maa põlluksharimine.

Loomade pidamiſeſt ei ole ſelleſt ajaſt küll muud kindlat tundemärki alles kui l a m b a ja k o e r a nimetuſed, wiimane aga mitte ſelles kujus, waid p e n i ſõnana; ſee on tänini weel pea kõigis Soome-Ugri keeltes alal (ka Lõuna-Eesti keeles) ning ſelleſt juureſt tuleb ſiis ka maakauguſe-mõõt „penikoorem", mis aga alguſel (Setälä ſeletuſe järgi) wististe „penikuulma" on olnud — ſee maa, kui kaugele peni haukumiſt kuuldi. (Selle juures tuleb meeles pidada, et haukumiſe heli waguſas looduſes ja looduſe-inimeſe terawale kõrwale õige kaugele kuuldaw oli.) Ka lamba nimetus oli alguſel teine, nimelt uohi (ſelleſt oa Eesti „utt" kujunenud. Põline wana on ka p õ d r a (algkeeles „poro") nimetus. Maaharimiſe kohta pole ſelleſt ajaſt aga ühtegi ſõna alles jäänud, nii et teada ei ole, kas ſeda tööd tehti wõi ei. Töötiku algus on küll olnud, ſeſt ſõnad p u n u m a ja k u d u m a on ſelleſt ajaſt pärit. Nimelt punuti põdraſoonteſt paela, nagu ſeda oſtjakid weel nüüdki teewad. Ka õmmelda oſati oma jagu; ſelle töö abiriiſtaks oli aga lihtne o r a, millega piſtme-augud tehti. (Ungari keeles on nüüdki weel nõelal „ora" nimeks.) On juba ka metalliſid tuntud, nimelt w a s k e, kuid kahtlane on, kas ſellega midagi teha oſati, ſeſt wistiſte elati ſiis weel kiwiajajärgus. Käigu-abinõudeſt on tänini alles ſeisnud ſ u u ſ a d ning ajaſõna „ſõudma" tuntud. Riiete nimedeſt pole aga midagi muud alles püſinud, kui ſ õ b a — lihtne õmblemata riidetükk.

Ka a ſ u k o h a nimedeſt on ainult paar alles jäänud, nimelt k o d a ja k ü l a, kuid nende tähenduſed on aja jooſul wäga muutunud. Nüüd tähendame „koda" ſõnaga ka uhkeid ehituſi, algusliſelt oli koda aga lihtne püſti teiwasteſt kokkuſeatud warju-alune, misſuguſed weel hiljutiſe ajani ka meie maal tarwituſel oliwad, kuid ainult

ſuwel ja ſügiſel, rehepekſu ajal, keedukohaks; ſeda hüüti ſiis kitſamas mõttes „kojaks". Wanaste oli aga niiſugune koda ſuurem, pealt kuuſeokstega ja ka nahkadega kaetud, inimeste päris-eluaſe, mida ju „kodu" ſõna ſelgelt tunnistab, mille juur „kojas" peitub. Täitſa muutunud on ka „küla" ſõna tähendus; ſellega nimetati eſialgſelt ainult maa ſisſe kaewatud auku, nüüdſete kartulikoobaste moodi, kus waewaſelt aſuti. Toariistadeſt tunti ainult *p a d a* (muidugi ſawiſt), ning tule (peerupilpa) kinnipidamiſe *p i h t i ſ i d*; need asjad oliwad ka ju wiimaſe ajani weel meie taludes tarwituſel.

Pere-eluſt on üsna wähe ſõnu alles, nimelt *ä i*, *m i n i j a* ja *k ü d i*, mis korraldatud perekonna-elu tunnistawad. Kõige ligemad nimetuſed „iſa" ja „ema" on aga laenſõnad; muidugi on enne nende aſemel teiſed olnud. Eelpool nimetatud ühine arwuſõna *ſ a d a* näitab, et juba nii kaugele arwata oſati.

Iſegi *u ſ u l i ſ t e* ſt aimeteſt, mis Soome-Ugri rahwal olnud, on jälgi järele jäänud. Uſuliſed mõisted on nähtawaste kahte laadi olnud: looduſe ja ſurnute (kadunud ſugulaste) austamine. Kumb nendeſt uſukujudeſt wanem on, ei teata, aga arwata on, et ſurnute austamine, mis küll unenägude mõjul tekkis. Inimestele ilmuſiwad unes kadunute hinged; neid püüti ſiis palwetega ja ohwritega hauaſſe jääma meelitada. Aga ka looduſe jumaldamine ja looduſewägede teenimine oli tarwituſel. Ning nüüdne kõrge tähenduſega ſõna „Jumal" on juba selleſt ajaſt päritud; eſialgſelt tähendas ſee ſõna aga ainult õnnejagajat waimu. Niiſuguſe-laadiline uſk on tänini weel Keſk-Aaſias Mongoli ſugu rahwaste juures olemas ja ſeda hüütakſe *ſ c h a m a n i s m u ſ e k s*, ſ. o. nõia-uſuks. Selle järele wõiwad ſchamanid (preeſtrid ehk nõiad) waimudega läbi käia ja nende üle walitſeda. Niiſamaſuguſed oliwad küll ka wanade Soome ſugu rahwaste *t a r g a d*, mis nimetus ka põline wana on. Nende abinõudeſt on nõiatrumm ja „arru" juba Soome-Ugri ajaſt pärit, wiimane ſõna oli aga meilgi weel hiljuti tarwituſel (O. W. Maſingi kirjades tuleb ſeda tihti ette).

Kõigi nende wanade ſõnade ja nimelt nendes leidu-

wate häälikute najal wõib ſiis kaunis kindlalt otſustada, et Soome-Ugri algrahwa naabriteks Ees-Aaſias elawad Thrakia-Frügia rahwad oliwad, Indo-Irani tõugu, nagu juba eelpool nimetatud. *) Ning aeg, mil ta elanud, on küll wähemalt kolm- kuni nelituhat aastat tagaſi.

---

*) Luemateſt Ungari keeleteadlasteſt on nimelt Munkacſy kindlas arwamiſes, et põhiſel hallil ajal Soome ſugu rahwad ja iranlaſed rohkes läbikäimiſes olnud (juba Zend-avesta ſündimiſt) ning et eſimeſed juba ſellel ajal rohkel arwul kulturaolluſid on omandanud, nimelt metalliſid tundma õppinud ning end ka põllutööga tutwustanud.

3. Soome ſugu arenemiſeteel.

Eite kaswatas kanaſida,
Laia hulga luikeſida;
Kanad ajas ojale aſuma,
Luiged laskis lainetele.

„Kalewala".

Eelkirjeldatud „Soome-Ugri aeg" lõppes, kui Ugri rahwad oma iſeteele läkſiwad. Päraſtpoole lahkuſiwad ka Permi rahwad teiſteſt, kes ſiis Soome-Mordwa ajajärgus elaſiwad. Aja jooksul tuli nendelgi lahkumine, kuna Soome ſugu rahwad ikka enam lääne ja oſalt põhja poole nihkuſiwad, nüüdſele Keſk- ja Põhja-Wenemaale. (Lahkumineku aja kohta on eelpool umbarwud nimetatud.) Siin tuli nendel juba mitmete Indo-Europa rahwastega kokkupuutumiſt. Nende elu ja olu täienes ning arenes ühtepuhku; keel koſus ja ſai kõigiti rikkamaks, mida ſelleſt ajaſt alalejäänud ſõnawara ſelgelt näitab. Selle najal wõime otſustada, kuida karjapidamine ſuurenes ja paranes, põlluharimine rohkelt edenes ja ſelle ſaaduſi paremine tarwitada oſati, kuida ka tööſtus ikka enam maad wõtma hakkas, mida nii mitmed wõõrſilt toodud tööriiſtad tunniſtawad. Pikemalt nende ajajärkude olu kirjeldada pole aga ſiin mahti.

Kui ſiis ka tſheremiſſid ja mordwalaſed oma iſerada kõndima oliwad läinud, algas Lääne-Soome rahwaſtel jälle uus ajajärk: Ühis-Soome aeg. Siis oliwad nüüdſete eeſtlaſte ja ſoomlaſte eſiwanemad alles ühiſe rahwana elamas ja kõneleſiwad „Ühis-Soome" keelt. Nendel oli ſiis juba häſti rohkeſte tegemiſt Balti (Läti-Leedu), Germani ja oſalt ka Slaawi ſugu rahwaſtega, nagu hulk nendeſt keel-

teſt wõetud laenſõnu tunnistab. Ning nende najal wõib umbes arwata, et „Ühis-Soome" rahwaste aſupaik juba ſiis Soome lahe ligidale ulatas, ſelleſt ida ja lõuna poole. See aeg oli umbkaudu arwates paartuhat aastat tagaſi ning kestis ka meie aja-arwu eſimestel aastaſadadel edaſi.

Sellel ajal on Ühis-Soome keel wäga palju laenſõnu eneſesſe wõtnud, mis pika aja jookſul niimoodi omaks on ſaanud, et neid ſugugi enam wõõraks ei wõiks arwata, kui ſeda keeleteadus ſelgelt ei näitaks. Selle walguſel aga näeme imeſtuſega, et koguni igapäewaste tarbeasjade nimetuſed meile wõõrſilt on tulnud, muidugi mitte iga kord asjadega ühes, waid oma nimede aſemele. Balti keelteſt (neid keeli kõneleſiwad peale nüüd weel alles olewate Leedu ja Läti rahwaste endiſed preislaſed ja jadwingid) wõetud laenſõnade ſuur arw tõendab ſelgelt, et Ühis-Soome rahwad õige kaua aega Balti rahwaste naabruſes ning oſalt nendega ſegi on elutſenud. Tähelepandaw on, et Balti keelte laenſõnu ka Wolga ſoomlaſte juures leida on, mis näitab, et need Soome ſugu rahwad laenamiſe ajal teiſtega alles ühes aſuſiwad. Germani keelte laenſõnu ei ole aga Wolga keeltes mitte; ſee näitab, et ſellel ajal, kui need ſõnad laenati, idapoolſed ſoomlaſed läänepoolſeteſt juba lahus oliwad. Slaawi rahwaſtega ei puutunud Soome ſuguharud ſiis wiſtiſte weel mitte kokku, waid nende lõunapoolſeteks naabriteks oliwad terwel piirijoonel, Wäina jõeſt ida poole Dnjepri jõeni, Leedu-Läti rahwad, kes neid ſlaawlaſteſt eraldaſiwad.

Balti keeliteſt wõetud laenſõnadeſt olgu ſiin mõned tähtſamad ja tuttawamad nimetatud. Perekonna-eluſt: tütar, hõim, kaim, talgus (Lõuna-Eesti keeles ka mõrsja ja sõſar). Aſumiſe kohta: maja, ſein, teiwas, ſild, tuba. Kehaliikmete kohta: kael, hammas. Tarbeasjadeſt: hari, kannel, kirwes, labidas, luud, ratas, regi, ſuga, tuur, koonal, niis. Riieteſt: kinnas, kübar. Metſa-oludeſt: mets, kadak, tõrw, taht, hirw, ani, harakas, kägu, rääſtas, teder, waha. Karjapidamiſeſt: härg, oinas, põrſas, udar, karw, will, hein. Põllutööſt: wagu, ernes, ſeeme, põld, äke. Mereſõiduſt: laew, puri, meri. Kalapüügiſt: angerjas, lõhe,

wähk, ahing. Wiimſena olgu tähendatud, et ka põllemärjukeſe nimetus Leedu laen on. Arwuſõnadeſt on „tuhat“, uſulisteſt nimetusteſt ilus „taewas“ Balti laen, aga ka paha „pergel“.

Need laenſõnad annawad meile ſiis ka wõimaluſt, wanema aja Soome ſugu rahwaste haridusejärje kohta umbkaudſet kujutuſt luua. Meie näeme, et Soome ſugu rahwaste haridus nende ſõnade laenamiſe ajal alles madalamal järjel oli kui päraſt poole, Germani keele ſõnade wastuwõtmiſe ajal. Balti laenſõnade ſeas ei leidu mingit metalliſt riista, ei tähtſama põllutöö-tarbeasja ega ühiskondliſe elujärje korralduſe nimetuſt. See tunnistab, et Balti rahwad iſegi alles niiſamaſuguſel haridusejärjel oliwad kui Soome ſugu omad.

Balti keelte laenſõnade najal wõime otſustada, et Soome ſugu rahwad ſel ajal oma naabritega kõrwuti taſaſel metſarikkal maal aſuſiwad, kus nende elukutſeks weelgi metſatöö ja jahipidamine, karjakaswatamine ja oſalt juba põlluharimine oli. Kõik need märgid tähendawad Põhjaääne-Wenemaa peale — waſt Äänisjärwe (Onega) juureſt Wäina jõe ülemiſe jookſuni, Waldai mägestikuſt lääne pool. Kas nende aſukohad ſiis juba ka mereni ulataſiwad, on kahtlane; küll on nad otſe ſel ajal oma „mere, laewa ja purje“ nimetuſe omandanud, aga ſee wõis ka maiſel maal, järwede ja jõgede ääres ſündida.

Balti keelteſt wõetud laenſõnade omandamine on küll juba wähemalt paarituhande aasta eeſt olnud. Sellele järgnes aeg, meie ajajärgu eſimeſtel aastaſadadel, mil Soome ſugu rahwad *germanlastega* õige ligidaſes ühenduſes elaſiwad ning nendelt wäga palju laenſõnu wastu wõtſiwad. Nende ſõnade iga aga tunnistab nähtus, et need laenudena ſeda kuju kannawad, mis nendel Wana-Skandinawia ja Wana-Gooti keeltes on olnud, mis weel meie ajani wanemates runekirjades ja Wulfila tõlgitud gootikeelſes Piiblis (4. aastaſajal kirjutatud) alal on hoitud. Oſalt on nendel ſõnadel aga weelgi wanem kuju; need näiwad otſe Germani algrahwalt ſaadud olewat, milleſt nüüdſed Germani ſugu rahwad on wõrſunud. Aga mitte ainult keeleteadus,

waid ka muinasteadus tunnistab tugewalt, et Lääne-Soome rahwad sel ajal germanlaste naabruses, osalt waheſt nendega otse segamine on elanud ning et see naabrus õieti kaua on kestnud. Seſt niihästi Soomes kui ka Lääne mere maadel hiljemine leitaw kultura on suurelt jaolt eelkäinud Germani raua-aja mõju alune olnud (mis aga oma kohaſt jälle Rooma kultura põhiſem haru oli), ning see mõju on iſegi idapoolſete Soome ſugu rahwaste juures tuntaw. See Germani kultura on Lääne mere maades ja ſiit lõuna poole umbes neljaſaja aastani p. Kr. kestnud ning Soome ſugu rahwaste muinasaja-riistadesse jäädawaid jälgi jätnud.

Nimetame ka nendeſt Germani laenſõnadeſt tähtſamad. Kõige pealt on tähelepandaw, et riigi ja ühiselu kohta käiwad nimetuſed germanlastelt on tulnud: kuningas, riik, wald, laen, kihl, hulk, naaber, eit, piiga, kaup, waras (Soome keeles on ſarnaſeid nimetuſi hoopis rohkem). Riieteſt: särk, hame, ſukk, püksid, tasku, padi, wooder, nöör. Töö- ja sõjariistade nimedeſt on ſaadud: katel, kelk, kaas, kirn, peeker, toober, ämber, lukk, wõi, höövel, nael, nõel, röngas, ſadul, kell, aer, noot, mõõk. Põllutöös: agan, humal, kaer, rukis, tainas, ader, lina, oder, põld, ning mis iſeäranis tähtis, leib, kokk, taigen, juuſt, wiimaks ka wiin. Loomadeſt: kari, tõbras, lammas, udar, kukk, kana. Metallideſt ja muudeſt asjanimetusteſt on laenud: kuld, raud, tina, muld, rand, wari, waht. Omaduſeſõnadeſt: armas, kaunis, ainus, rikas. Nendeſt ſõnadeſt tähendawad mõnedki hariduſe-ajalooliſelt palju. Kui mõnel ehk nukrus tuleb, et meie eſiwanematel omal riiki ega kuningat ei olnud, ſiis on troostiks jälle ſee, et ka wastik waras meile wõõrſilt on tulnud. Ja üleüldiſelt näitawad Germani laenſõnad kõrgemat kultura-järge kui Balti keelteſt ſaadud laenud.

Hiliſemal Ühis-Soome ajal on ſellel rahwal küll juba ka ſlaawlastega kokkupuutumine alganud, ſeſt Slaawi keelteſt on ta keelesse kaunis kogu laenſõnu wõetud: ſahk, ſirp, wärten, pasmas, aken, ſaabas, turg, lodi, nädal, pagan, riſt, raamat. („Papi“ nime laen on kahtlane; ſee ſõna leidub ka Ala-Saksa keeles otse ſelles kujus.) Wiimaſed ſõnad on iſeäranis tähtſad; need näitawad, et meie eſiwanemate risti-

uſuga tutwuſtamine eſiti ida poolt on tulnud, ſlaawlaſte kaudu. — Tähelepandawam on asjalugu, et ühe mõiſte kohta nimetus mõlemalt poolt on laenatud; ſõna „waba“ on Slaawi, aga „prii“ Germani keeleſt.

Kõik nimetatud laenſõnad on Ühis-Soome keelesſe nähtawaſte juba enne ſelle erikeeltesſe jagunemiſt tulnud; Balti keelteſt waremine, Germani ja Slaawi keelteſt hiljemine. Lapi keel ei ole aga mitte enam ſelleſt keeleſt lahku läinud, waid on juba wanema Soome-Ugri keele iſeäraline haru.*)

* * *

Kui meie nüüd pilgu weel üleüldiſelt oma eſiwanemate wäga ammuſe minewiku peale heidame, ſiis tunneme, et meie rahwal wäga pikk tee käia on olnud, enne kui ta oma täienemiſeteel ſinnamaale jõudis, kus ta ajaloo walguſesſe astus. See hariduſejärg, mil meie eſirahwas kord ſeisnud, on õige madal, kehw ja puudulik olnud. Meie eelkäijad on wäga palju waewa pidanud nägema, et oma olukorda parandada, ning on ſelle juures õige palju ka wõõrastelt pidanud õppima. Aga hoopis wõõriti ja ekslik oleks meil ſelleſt häbi tunda. Seſt ſedaſama teed on tingimata kõik rahwad oma edenemiſel käinud; nad on kõik harimata, tooreſt ja metslikuſt olekuſt oma käiku alganud. Ning keegi rahwas pole iganes omale ainult ükſi enda jõuſt ja wäeſt oma hariduſt loonud ja oma wõimul ſelle tipule tõusnud, waid ikka üksteiſe najal ja teiſe töttu edaſi püüdes on rahwaſte edenemine ſündinud.

Wäga mitmeſuguſte, nii ſiſemiſte kui wälimiſte asjaolude mõjul on ſee edukäik küll wäga mitmeſugune olnud; mõned rahwad on palju waremine kõrgele kulturajärjele

---

*) Täielikkuſe päraſt olgu ſiin weel eelpool-olnud Soome ſugu rahwaſte nimetuſte juurde liſatud, et kõige uuemal ajal teadusline oletamine (hypothes) on tekkinud, enne-ajalooliſel ajal Keſk-Italias aſunud Etruski rahwas, kellel omakohane kaunis kõrge kultura oli, millel pärastine Rooma kultura ſuuremalt jaolt põhjeneski, olnud Soome ſuguline. Sedagi tõendatakſe keele-uurimiſe najal. Kuid ſee arwamine on praegu alles üsna „weriſulgis“ ega wõi ta peale kuigi palju toetada.

tõusnud, kuid ſelles ſeiſukorras ka oma elujõu lühema ehk pikema aja jooksul ära kulutanud, nii et ajaloo-näitelawalt pidiwad kõrwale astuma ja oma aſeme teistele jätma, kes hoopis hiljemine hariduſeteele astuſiwad, aga ſellele ſaades oma eelkäijateſt aegapidi möödagi läkſiwad. Meie ſugurahwad on õieti hilja ajaloo tegewuſewäljale ilmunud, nad elawad nii alles oma *noores põlwes* ja wõiwad omale õiget õitsmiſt weel tulewikus loota.

Et meie ammuſed eſiwanemad endiſel hallil ajal kord ka kiwi-ajajärgus elaſiwad, on kõigiti loomulik ja iſeeneſeſt mõiſtetaw; ſee ajajärk oli ju üleüldiſelt kõigil rahwaſtel ja kõigis paigus maailmas eſimene aste hariduſe-ajaloos. Et Soome ſugu rahwaſtel ſee aeg hiljemine oli kui Indo-Europa ja Semi ſugu rahwaſtel, on nende elutingimiſte juures aruſaadaw. Nõnda on ſiis otſe meie ſugurahwa juures kiwi-ajaſt enam mälestuſi alal püſinud kui neid muudel rahwaſtel on. Muidugi on need mälestuſed õieti nõrgad ja uduſed, aga ära tunda wõib neid ſiiski. Muinasjuttudes ja -lauludes leidub tähenduſi, et inimeſed kord kiwiſte ſõjariiſtadega on wõidelnud. Wepſa keeles on praegu weel „kiwi“ ſõna wa'ara nimetuſeks. Laplaſed tarwitaſiwad alles mõne rahwapõlwe eeſt tagaſi põdrajahil käies odade otſas kiwiſt teraſid ning põdranahkade parkimiſel terawaks ihutud kiwiſid.

Aga kiwi-aja oluſid leidus weel hiljuti mujalgi kui kaugel põhjapäral. Weel mõne aastaſaja eeſt oli ka Soome- ja Eeſtimaal kiwi-aja oludeſt tuntawaid jälgi näha. Ajaloo-kirjanik Hiärn kirjutas 17. aastaſajal eeſtlasteſt: „Kui nendel katlaid ega raudpadaſid ei olnud, on nad oma toitu puuſt anumates keetnud, kuhu nad tuliſeid kiwa ſiſſe paniwad, nagu nad weel tänapäewalgi omale õlut walmiſtawad, nõnda et nad linnakſed tõrreſſe puiſtawad, wee peale walawad ja ſiis tuliſed kiwid ſiſſe wiſkawad, millega õlu keenuks ſaab.“ Niiſugune õllewalmiſtamine oli aga kohati alles mõnekümne aasta eeſt tarwituſel; niiſama on wee keewakshoidmiſeks hiljutiſe ajani palawaid kiwiſid tarwitatud. Edaſi kirjutab Hiärn: „Nad on ka kaſetohuſt tehtud anumates toitu keetnud, mis küll uskumata näib olewat, aga elunähtuſed näitawad, et ſee wõimalik on, ſeſt ſoomlaſed panewad

nüüdki, kui nendel katlaid ei ole, kalad ja pudru niisugustes anumates keema, ja need ei põle mitte ära, kuni nendel toit sees on, kuigi nad suure tule kohal seisawad. Ja ma pole seda mitte ainult näinud, waid ka neid kalu söönud, mis õõnestatud puust tehtud anumates tule peal keedetud, ning need maitsesiwad paremine kui keegi wõiks arwata ... Kes Wene piiri ääres elawad, on oma naabritelt pottide tarwitamist õppinud. Eestimaal aga ei tea nad sellest midagi, ainult need, kes linnade ligidal elawad, ostawad neid Saksa potisseppadelt."

Hiärni kirjutuse tõde tunnistab Sawomaa rahwa kaebekiri Rootsi kuningale selsamal ajal (1672), milles nad kurdawad, et nemad oma lapsukestele muul wiisil toitu keeta ei saa, kui puust ja tohust tehtud nõudes, palawate kiwidega.

Tähelepandaw on seegi, et tänini weel kalapüügil wõrkude raskenduseks ja muudeks otstarbeteks kiwirõngaid tarwitatakse. Ning kõige uuema ajani on mitmel pool metsamaades niisuguseid asju luust ja kõwast puust tehtud, milleks meie arwates ainult raud wõib olla, nimelt õngesid, ning lootsikuid walmistati ainult witsadest wäänatud sidemetega, ilma ühegi raudnaelata. Ja ehitusetöös on alles kõige uuemal ajal puupulkade asemele raudnaelad ja witsast wäätide asemele raudklambrid tulnud. Hiljuti weel oliwad esimesed täiel tarwituse l. Adradki oliwad wanemal ajal ainult puust, alles pärast tuli nendele „adraraud" ligi. See suur osawus, agarus ja usinus, mida niisuguste asjade walmistamine inimestelt nõudis, tõendab hästi küll, et juba sellel harilikult madalaks arwatud haridusejärjel w ä g a p a l j u oli õpitud ja kehwade abinõudega palju korda losati saata.

Kiwiaja jäljed ilmuwad ka weel mitmetpidi muinasjuttudes ja muinasusu kujus. Haiguste arstimiseks tarwitatakse kiwiga wajutamist ning jahipidamisel õpetatakse nõiaabinõudeks puutükkisid wõtma, mida kirwega ja noaga puutuda ei tohi. „Kalewalas" kõneldakse kiwikingadest ja kiwikinnasteste. Kõige selle juures on ometi kiwi-aegsete tööriistade tarwitamise mälestus nii wäga ära ununenud, et nüüd weel leitawaid kiwiaja riistu pikse nooltek s hakati arwama!

Niisuguſeſt madalaſt hariduſejärjeſt oliwad meie eſi-wanemad aga Ühis-Soome ajajärgul ju palju kõrgemale tõus-nud ning nende keele ſeiſukord ſelle ajajärgu lõpul tunnis-tab ſelgeste, et haridus ſiis Soome ſugu rahwaste juures wõim-ſalt edenes. Ka ühiselulik korraldus hakkas kindlamat kuju wõtma, põlluharimine ſai raudriistade mõjul palju paremale järjele ning juba wõis ka töõstus wäheſel mõõdul ſiginema hakata. Sellel ſeiſukorral olles tuli ſiis Soome ſugu rah-wastele wiimane lahkumineku-aste. Selle järele tui nad enne ugrilasteſt, ſiis permlasteſt ning päraſt Wolga rahwas-teſt lahku läinud, harunes nüüd ka Ühis-Soome perekond iſerahwastesſe ja „Soome ema lapſed“ aſuſiwad igaüks oma jalale, nii ſuure wõi wäheſe jõuga kui ſeda kellegil jatkus.

4. Eraliminek (pereheitmine).

„Köik Wäinöla lapsed ju ammu,
Nad jätnud on teineteist.
Nad omale usaldan'd rammu,
Sest ühendus lahkunud neist,
Ei Aunus, Wepsa tea,
Kuis eestlased käiwad teed;
Ei Karjala meeles pea,
Et wennad soomlased!"

A. Jännes (Genetz).

Umbarwamiste udus ja ainult wähe kumendawas hämarikus oleme seni kõndinud, ilma wõimalusета mingi kindla kirjaliku teate peale end tvetada. Alles meie ajaarwu 6. aastasaja keskel, nüüd poolteist tuhat aastat tagasi, langewad esimesed ajaloo-walguse kiired ka meie esiwanemate peale, kuigi ainult wiltsatades. Selleşt ajast on meil ajaloolised teated saadawal, mis kahtlemata juba Soome sugu rahwaste kohta käiwad. Need leiduwad Italiamaa (Rawenna wõi Kroltoni) piiskopi Jordanese „Gooti ajaloo" raamatus, kirjutatud umbes a. 550, Ida-Gooti riigi lõpu ajal. Kirjatöö on muidugi selleaegses kultura- (Ladina) keeles, aga kirjutaja oli gootlane ning kirjeldas siis oma rahwa sündmusi ja olusid suurema osawusega kui roomlased. Iseäranis laialt kujutas ta wägewa kuninga Hermanariki laia riigi olusid ning luges selle juures hulga rahwaste nimesid Lääne mere ja Musta mere wahelistel maadel, kes köik selle riigi alla käinud. Wõimalik, et selle juures ka liialdatud on ja neidki Gooti alamateks arwatud, kes seda ei olnud. Aga see ei olegi tähtis, sest meid huwitab ainult see, missugused rahwad siis siin maadel elasiwad, ning selle juures

wõime kirjaniku teateid küllalt uſaldada. Wäga ſuur kahju on aga ſelleſt, et Jordaneſe raamatus leiduwad rahwaste nimed wäga palju wäänatud ja moonutatud on. Nähtawaste kirjutas ta iſe nendeſt ka kuulujuttude järgi ning pani nimed kirja, nagu juhtus, ſeſt ühte nimetuſt tarwitas ta mitmes kujus. Ning ta käſikirjade pärastiſed ärakirjutajad on küll nimeſid weelgi rikkunud, nii et neid kõiki umbarwamiſe järelegi ära ſeletada ei ſaa. Mõnedes on ometi tuntawalt pärastiste Soome ſugu rahwaste nimetuſed olemas. Õieti ſelge kuju on küll Aesti (Aestorum) rahwa nimetuſel, kuid nagu eelpool ſeletaſime, ei käinud ſee nimetus ſellel ajal meie rahwa kohta. Selle wastu ilmub meile aga nimetuſes Thiudos eſimeſt korda ajaloos, kuigi gootiliſes kujus, ſee Tſhudi nimi, mida Slaawi ſugu rahwad juba alguſeſt peale Soome ſugu rahwaste kohta on tarwitanud ning oſalt weelgi tarwitawad. Selle nime tähendus on aga, kõigiſt õpetlaste ſeletuſekatſeteſt hoolimata, ſenini weel teadmata. Seda järjekorda tähele pannes, kuida Jordanes oma nimetatud rahwad ritta ſeadnud, näitab ſee nimi juba ſiis pea=asjalikult Lääne=Soome rahwaste kohta käinud olewat, kes ajalooliſel ajal Lääne mere rannal elutſeſiwad, keda pärastpoolegi ikka tſhudideks hüüti.

Nimetuſed „Merens“ ja „Mordens“, gootikeelſes ſihitawas käändes tarwitatud, käiwad küll kahtlemata tuntud Soome ſugu Merja ja Mordwa rahwaste kohta. Kahtlane on aga, kas nimetuſes „Imniscaris“ tſheremiſſide nimi peitub, nagu mitmed uurijad arwanud. Wõimalik ſee on, ſeſt tſheremiſſid on nähtawaste enne ſlaawlaste ſinnatulekut enam lõuna pool aſunud kui nüüd, mordwalaste naabruſes, umbes Rjaſani, Tambowi ja Simbirski kubermangudes. Niiſama on teadmata, kas nimetuſe „Vaſinabronkas“ algupool Wepſa rahwa kohta käib (kelle nime Wene kirjanikud „Ves“ ja arablaſed „Viſu“ on kirjutanud), lõpupool aga pärastpoole rohkelt tuntud Perma rahwa kohta („Beormas“ ja „Biarmar“). Mõned uurijad on ſeda tõendanud, ning ka ſedagi, et „Goldhescytha“ nimetus, mis nimekirjas kõige ees ſeiſab, Soome ſugu rahwaste kohta käiwat, ſeſt nime lõpupooles peituwat eeltähendatud Tſhudi nimetus. Need ſele=

tuſed wõime rahuga kõrwale jätta, niiſama ka angloſakſilaste muinasjuttudes ettetulewad teatuſed, mis Hermanariki tegude kohta käiwad ning waheſt meie ſugurahwaid wõiks puutuda (näituſeks Idumea nimi, mida Läti Hindriku ajal üks liiwlaste maakond kandis). Kindlaks jääb aga niihästi Jordaneſe ajaraamatu kui ka Germani rahwaste muinasjuttude järgi ſee tõeſti, et 4. aastaſajal Lääne mereſt lõuna pool, waheſt oſalt ſelleſt ida poolgi, ſuur ja wägew Gooti riik olemas oli, mille alla „kõik Skütia ja Germania rahwad käiſiwad", ning et ſelle riigi oſadeks ſiis ka tſhudid oliwad (üleüldiſe nimega Lääne-Soome rahwad), edaſi wepſalaſed (weſſid), merjalaſed ja mordwalaſed, waheſt ka tſheremiſſid ja permalaſed. Nõnda ſiis umbes needſamad Soome ſugu rahwad, kes pooltuhat aastat hiljem, Wene riigi rajamiſe ajal, Keſk- ja Põhja-Wenemaal elaſiwad. Aga kus kohas ja miſſugustes oludes need rahwad ſiis elutſeſiwad, ſelle kohta ei anna ajaloolised allikad wähematki teatuſt; neid puudutakſe ju ainult mööda minnes. Nii ſiis peame ka edaspidi end jälle ainult wõrdlewa muinas- ja keeleteaduſe peale toetama.

Kõnesolewal ajajärgul oliwad, mida meelde tuletame, Lääne-Soome rahwad idapoolſeteſt ſugulasteſt juba lahus, aga omawahel alles ühes. Aga otſe ſiis, 400. aasta ümber, algas jagunemine. Soome õpetlaſe Aspelini arwamiſe järele on germanlaste naabruſes, kes ſiis alles Lääne mere maadel ja Poolas elaſiwad, kirde pool aſunud (põhjaſt lõunaſſe minnes): Eſiti ſoomlaſed ja eeſtlaſed (ſiis alles üks rahwas), edaſi liiwlaſed ja kurelaſed, ſelle järgi mordwalaſed. Germani ſugu rahwasteſt ida pool elaſiwad küll lätlaſed ja leedulaſed, kuna nad lõunapoolſete naabritena liiwlaſte ja kurelaſte, iſegi mordwalaſte, hariduſejärje peale rohkeſte on mõjunud.

See ſündmus, et wähemalt lõunapoolſed Soome ſugu rahwad korraks wägewa Gooti riigi külge ſaiwad, on neid eſimeſt korda ajaloos tuttawaks teinud. Palju tähtſam kui ſee, on aga asjaolu, et nemad ſelle mõjul oma edaspidiſeks arenemiſeks tugewat hoogu ſaiwad. Jordanes kiidab Hermanarikiſt, et ta wõõraid rahwaid mitte ainult oma alla

ei heitnud, waid nende juures ka oma seadused maksma pani, see on ühiseluline korralduse ja parema haridusejärje. Waheſt on selleski „barbarlaste“ (harimata rahwaste) harimises liialdust olemas, aga ikkagi on arwata, et Lääne-Soome rahwad Gooti riigi alamatena olles korraldatud riigiolu tundma saiwad ja selle tähtsust õieti hinnata oskasiwad, nõnda siis ka enda juures kindlama ühiselu-korralduse ette wõtsiwad, kui neil senini oli olnud. „Wanemate“ walitsus on wististe selleſt ajast oma alguse saanud. Tähendatud sündmus sai siis Soome sugu rahwaste ajaloos wäga mõjuwaks käändekohaks. Riigilise elu alg-idud wõtsiwad nende juures maad ning seda oli nendele hädaste waja. Seſt nad astusiwad nüüd üsna uuele arenemiseaſtmele, algasiwad hoopis teist ajajärku. Nendele tuli „pereheitmine“ kätte ja ühtlasi lääne poole edasinihkumine, oma elukohtade muutmine ja iserahwasteks jagunemine.

Mis mõjudel see sündinud, on ikkagi oletamiseasi. Aga headel põhjustel wõib küll arwata, et muutuseks tõuget seesama, ajaloos nii wäga tuttawaks saanud „rahwaste rändamise“ woolus andis, mis terwe Europa olud põhjalikult ümber muutis, ajalooliſe „wana aja“ lõpetas ja „keskaja“ awas. Teatawaste algas see liikumine 4. aastasaja lõpul Musta mere randadel ning pani kõige pealt nüüdsel Lõuna-Wenemaal asuwad rahwad täielikult lainetama. Kõige selle määratu liikumise toimepanijaks ja esimese tõuke andjaks oli, nagu üleüldiselt teada, Kesk-Aasiast tulnud Turani tõugu Hunni*) rahwas. Selle kange pealetungimise all wajus wägew Gooti riik imekspandawalt ruttu waremeteks; kange Hermanarik olla end oma rauga-eas ise ära surmanud. Gooti riigi lõppemisel saiwad muidugi selle all olnud Soome sugu rahwad iseeneseſt wabaks. Aga see wabanemine ei

*) Yrjö Koskinen paneb oma eelnimetatud kirjatöös ka selle määratu suure ajaloo-sündmuse Soome sugu arwesse, kuna ta hunnlasi meie sugurahwaste liiki loeb. Hunnlaste kange kuninga Attila kohta, keda muud rahwad needes „Jumala witsaks“ hüüawad, ütleb ta, et Soome sugul õigus on temas midagi muud näha: enda tõu kuulsamat laengelast, esimest Soome sugu riikide rajajat, Arpadi ja Püha Stefani eelkäijat (Ungaris).

olnud nende õnneks, ſeſt ſellega tuliwad neile uued häda-ohud. Küll ei ulatanud hirmus Hunni wõim, mis gootlaſi oſalt oma alla ſurus ning endaga ühes wedas, oſalt eeſt põgenema ajas, mitte ſiia kaugele põhjalaſſe. Aga kaudſel teel tundus hunnide ſurumine ka Soome ſugu rahwaſtele wäga mõjuwalt. Gooti riigi waremetele ilmuſiwad uued rahwad, kes Musta mereſt põhja pool olewatele maadele üsna uue kuju andſiwad. Slaawi ſugu rahwa-oſad, kelle waremad aſupaigad Balti rahwaſteſt nähtawaſte lõuna pool on olnud, Karpati mägeſtiku ja Dnjepri jõe keſkjooſu wahelistel maadel, hakkaſiwad nüüd Hunni hirmu eeſt loode poole tungima ning nõnda Leedu-Läti rahwaſte peale ſuruma. Need pidiwad ſiis jälle oma kohaſt põhja poole tungima hakkama ning tõrjuſiwad ſiis jõudu mööda Soome ſugu rahwaid enda eeſt ära. Ning nõnda tuli üleüldine rahwaſte liikumine Musta mere poolt küljeſt Lääne mere randade poole. Kindlat aega ſelle kohta, mil liikumine ſündinud, muidugi määrata ei tohi, aga niihäſti tuntud ajaloolised ſündmuſed kui ka muinasajaning keeleteadus tõendawad ühiſelt, et ſee umbes 5. aaſtaſajal oli, nii ſiis üleüldiſelt ſelſamal ajal kui kõik Europa kees ning ka anglid ja ſakſid Germaniaſt Inglismaale aſuſiwad. Tähelepandaw on, et Lääne-Soome rahwaſte keeltes ſelleſt ajaſt peale Germani ja Leedu-Läti rahwaſte mõju lõppenud näib olewat; need ſaiwad nüüd otſe oma jalale ja hakkaſiwad iſe oma kulturat koſutama. Ning ſelſamal ajal kaowad ka niihäſti rahaleidudes kui muinasasjade kujudes need Gooti laadi näitawad jäljed ära, mis wanemaſt raua-ajaſt Lääne mere maadel nii rohkelt tuntud on. Seda ei ſaa küll teiſiti ſeletada kui arwamiſega, et otſe ſel ajal ſiin maadel ſuuremoeline elanikkude wahetus ſündis, et ſiia eniſte Germani ſugu elanikkude aſemele Leedu, Läti ja Soome ſugu rahwad tuliwad.

Mis ajal, mida moodi ja mis järjekorras Soome ſugu rahwaſte aſumine Lääne mere maadele oli, mis ſündmuſed ſellega kaaſas käiſiwad, kas ſelleks ka wõitluſi eniſte elanikkudega waja oli wõi mitte, ſee kõik on wäga udune ja tume. Wiimati nimetatud asjaſt kõneleme edaspidi. Siin waatleme umbkaudſelt ſeda järjekorda, milles aſumine wõis ſündida

Nagu ſeletatud, elaſiwad ühisſoomlaſed Balti ja Gooti rahwaste naabruſes olles weel ühiſes kogus. Aga wäga wõimalik on, et nad juba ſiis oma kohaſt erihõimudesſe oliwad jagunenud, mis ka hiljemalt nähtawaks tulnud keelemurrete lahkuminekuks põhjuſt andis. Karjalaſed aſuſiwad arwatawaste juba ſiis kõige kaugemal põhjas ja kirdes. Nendeſt lõuna pool elaſiwad hämalaste*) hõimkonnad: wepſalaſed kõige enam idas, kõige rohkem loode pool nüüdſete eeſtlaste ſuguharud, kelleſt Tallinna murde kõnelejad waheſt kõige eſimestena Narowa jõe üle käies nüüdſetesſe aſupaikadesſe tuliwad, nendega ühes ehk eel ka mõned oſad, kes ſiit üle Soome lahe Lääne-Soomesſe läkſiwad ja kelleſt ſeal ſiis niinimetatud „päris-ſoomlaſed" on ſaanud. Nende rahwaste wahel ja lõuna pool aſuſiwad pärishämalaste ſuguharud, kelleſt ſuurem oſa hiljemine Ladogaſt edela poole Soomesſe rändas, oſalt aga endiſele aſupaigale, Ladogaſt ja Soome laheſt lõuna poole, edaſi elama jäi. Nende järeltulijad on ſiis nüüdſed wadjalaſed Ingerimaal, kelle arw aga waremal ajal wäga palju ſuurem on olnud, nii ka nende aſukohad laiemad. Seſt weel 15. aastaſajal nimetati ſuurt oſa Nowgorodimaad „Wadja wiiendikuks" (Вотская пятина). Õpetlaſe Sjögreni teadete järele on weel palju hiljemine üks hämalaste ſuguharu, Ladogaſt lõuna pool elades, wadjalaſi ja wepſalaſi ühendanud. Oſa nendeſt hämalaste hõimudeſt aſus Peipſi järweſt lõuna poole idapoolſele nüüdſete eeſtlaste maale — need on Tartu murret kõnelew Eesti rahwa oſa. Kõige wiimſetena lõunas ehk edelas, Wäina jõe ligiduſes elaſiwad liiwlaſed ja kurelaſed. Selle jõe jookſu mööda on nad ſiis ka mere rannale liikunud ning jõe ſuul mõlemale poole jõge rannamaadele elama

---

*) Karjalaſed ja hämalaſed, kelle ühteliitumiſeſt nüüdne Soome rahwas ſaanud, oliwad ſellel jagunemiſeajal peatſelt kaks erirahwaſt, kelle wahel ſuurem wahe oli kui mõne muu pärastiſe Soome ſugu erirahwa ja ſoomlaſte wahel. Kuid kauane kõrwuti ja oſalt ſegi elamine ühiſtes oludes ja ühine hariduſekäik on need pika aja jookſul ühendanud, kuna küll wahe weelgi tuntaw on.

jäänud. Karjalaſed liikunud alles kõige hiljemine ida poole Soomesſe, kuna ſuur oſa nendeſt edaſi endiſele aſupaigale jäi.

Nõndawiiſi kujutas Daani õpetlane Thomſen Lääne-Soome rahwaste liikumiſe lugu. Oſalt teiſe kujutuſe andis Soome õpetlane Aspelin. Temagi arwamiſe järele aſunud need rahwad Ühis-Soome ajal üheskoos Walgejärwe, Ladoga, Soome lahe, Peipſi järwe ja ehk ka Ilma (Ilmeni) järwe wahelistel maadel, kus nad Germani rahwaste mõju all oliwad. Lõuna poolt tulnud tõuke mõjul jagunenud nemad ſiis aegapidi eriſalkadesſe. Eſimene tõuge puutus waſt Wepſa, Liiwi ja Kur- ſuguharuſid, kelleſt ſiis wepſalaſed kaugemale põhjaſſe tungiti, Walgejärwe maale, kurelaſed ja liiwlaſed aga Lääne mere maakondadesſe, ſenistele germanlaste aſupaikadele. Teiſes ſalgas liikuſiwad lõuna-eeſtlaſed ja hämalaſed Soome lahe poole, kus nad lahku läkſiwad, eſimeſed Peipſiſt mööda nüüdſele Tartumaale, teiſed Soomesſe. Kolmandas ſalgas näiwad pärisſoomlaſed ja põhja-eeſtlaſed muude pealetungimiſe eeſt Narowa jõe üle nüüdſele Tallinnamaale tulnud olewat. Sealt läinud pärisſoomlaſed üle mere Lõuna- ja Edeli-Soomesſe, kuhu ligidale waheajal juba ka hämalaſed oliwad jõudnud. Lõunapoolſed pealetungijad oliwad eſimeſes reas Leedu rahwad, kuid nende järele käiſiwad paar Slaawi ſuguharu, ſlowenid ja kriwitſhid, kes juba Ilma järwe äärde ſoomlaſte aſumaadele kippuſiwad ning ſinna oma „Uue linna“ (Nowgorod) rajaſiwad. Selle pealerõhumiſe eeſt wajuſiwad ſiis Soome ſugukonnad lääne poole, Soome lahe mõlemale rannale. Karjalaſed aga ſaiwad ſlaawlaſte pealetungimiſe mõju wähem tunda; nad walguſiwad alles aegamööda Ladoga lääneranna kaudu Lõuna-Karjalaſſe.

Karwapealt õige pole wiſt küll kumbki kirjeldatud kujutus ning kumb nendeſt tõele ligem on, otſuſtab ehk alles tulewik. Aspelini arwamiſe waſtu ſeiſab Snellman ſel põhjuſel, et muude teadete järele ühisſoomlaſed enam lõuna pool on aſunud kui Aspelin ütleb. Aga üleüldlikult käiwad need kujutuſed ühte ning on pea-asjades wiſt tõepäraliſed.

Iſeſuguſe kujutuſe Lääne-Soome rahwaste praegustele aſupaikadele tulemiſe kohta annab Yrjö-Koskinen. Tema

arwamiſe järele ſündinud ſee hoopis hiljemine, 8. aastaſaja algul. Selle ajani aſunud Ühis-Soome rahwad alles kaugemal ida pool. Kui aga tähendatud ajal hunnlaste järeltulijad Wolga ja Kama jõekondades Suur-Bulgaria riigi aſutanud, tõrjutud ſellega mordwalaſed ja tſheremiſſid lääne poole, need rõhunud ſiis eesolewa Ühis-Soome rahwa peale ning ſundinud neid eeſt ära minema. Siis alganud ühisſoomlaste läänesſe liikumine. Kõige eſiti läkſiwad liiwlaſed ja kurelaſed Wäina jõe maadele, ſiis põhja-eeſtlaſed ja päris-ſoomlaſed Soome lahe kallastele. Wiimaſe ſalgana kolinud muude järele hämalaſed, ſuurem oſa üle Neewa jõe Soomesſe, lõunapoolſed aga Peipſiſt mööda Lõuna-Eestisſe — Tartu murde rahwas.

See arwamine on aga wähe tõenäitlik, ſeſt Lääne mere maadel aſunud Germani rahwad kaduſiwad ſiit, wähemalt ſuurem oſa, juba rahwaste rändamiſe ajal ära ning ſee mereäärne maa ei ſeisnud ometi mituſada aastat tühi. Hoopis enam põhjendatud on ikka Thomſeni arwamine, et Soome ſugu rahwad umbes 500. aasta ümber, wähemalt oſalt, juba Lääne mere randadel aſuſiwad. Kindlaid aasta-arwuſid ei ſaa muidugi iganes määrata, ſeſt rändamiſe-aeg on küll aastaſadaſid keſtnud; ühele kohale aſuti warem, teiſele hiljem. Kuid üleüldistes raamides wõib tähendatud rändamiſe-aega küll õige tõenäitlikult neljanda ja kahekſanda aastaſaja wahele paigutada.

5. Sugurahwad.

Tuli tull ja kohutas,
Laia tiiba ajas laiali,
Tugew tii[illegible]a tassis mujale:
Ühe kandis Karjalasse,
Teise wiis Wenemaale,
Kolmanda kodusseyheitis*).

Wäga pikka ja waewalist teed mööda oleme oma ammuseid esiwanemaid nende tumedal käigul saatnud, nende püsiwale asupaigale jõudmiseni Lääne mere kaldal. Kõik see, mis me senini kuulnud ja kõnelenud, käib ainult wäheselt osalt otse *meie* esirahwa kohta; see on ju paljalt killuke suuresť Soome-Ugri algrahwast. Kuid temagi wanem käekäik on muude sugurahwastega täieste ühte põimitud, on osa sellest; sellepärast oli waja meie oma ajaloost õieti arusaamiseks neidki wäga pikki ajajärkusid kujutada, millel Eesti esirahwas muude sugurahwastega üheskoos elutses, töötas ja edasi püüdis.

Lääne mere maadele asumisega katkes praeguse Eesti rahwa esiwanemate ühendus teiste hõimrahwastega täielikult ja jäädawalt. Ligem kokkupuutumine oli temal ainult weel enda lõuna poolse naabriga, Liiwi rahwaga, kellega ta õieti nagu kaksikwend on. Kahjuks polnud aga see naabrus nähtawaste mitte sõbralik; ajaloosse astudes ilmuwad need kaksikrahwad üksteise wastastena, kuigi see siis wõõraste sunnil sündis. Igatahes puudus neil ligem ühendus. Liiwi rahwaga jäi siis meie rahwas uues elukohaski umbes ühesugustesse

*) „Kalewala." Wõrdle „Kalewipoeg" I, 80—90.

oludesse elama ning sai hiljem ühtemoodi saatuse osaliseks. Liivlasteſt (ning nende ligisugulasteſt kurelasteſt) kõneleme siis oma rahwa ajalugu kirjutades ka edaspidi weel. Teisteſt meie hõim-rahwasteſt wõõrdus aga Eesti esirahwas uuele asukohale saades lõpulikult ning nad jääwad edaspidi meie kirjeldusteſt kõrwale. Nendega nagu jumalagajätmisel heidame weel ainult lühikese ülewaatliku pilgu nende saatuse peale.

Eeſtlaste ligisugulane Wadja rahwas, meist kirde pool, Peipsist Ladogani, käis muidugi waremal ajal ka laia Tshudi nime alla. 11. aastasajal ilmuwad wadjalased aga iserahwana oma nime all. Wadjalastel oli omal ajal wististe kaunis rohke tähtsus, seſt Wene riigi rajamisel asus selle peajuht Rurik esiti „Ladoga linna", Olhawa (Wolhowi) jõe suhu, wadjalaste ligidale ehk waheſt otse nende sekka. Nõnda sattusiwad siis wadjalased kohe selle uue riigi alla ning jäiwadki sellesse seisukorrasse. Kui nad aga Polotski würstiga ühes 1069. a. Nowgorodi wastu sõtta läksiwad, saiwad nad rängaste lüüa; „neid langes lugemata hulk," kiitleb Nowgorodi ajaraamat. Pea selle järele kustuski wadjalaste ajalugu ning nüüd on neid ainult mõnesajaline jäänus alles.

Hoopis suurem tähtsus oli omal ajal Wepsa rahwal, kes ju Wene riigi rajamisel kaastegelaseks oli ning üks uue riigi isand, Sineus, asus nende maale. Walgejärwe linn wepsalaste maal oli sel ajal nähtawaste Põhja-Wenemaa tähtsam koht, seſt seal ümbruses oliwad määratud metsamaad, mis kõiksugu rohket saaki andsiwad. Ta tähtsust tunnistab mõjuwalt see, et Arabia kirjanikudki seda tunnewad. Aga Wene riigi algus oligi ühes Wepsa rahwa lõpu algus. Mida enam Wene wõim suurenes, seda enam wähenes Wepsa oma. Mõnda korda nimetatakse wepsalasi weel maksuwõtmisel ja sõjakäikudel, aga aegapidi wõttis ülewoolaw Slaawi sugu wõim wepsalaste maad üsna oma alla ning nüüd pole Wepsa wanast wägewuseſt enam muud järel, kui nende muistne keel, mida mõnikümmend tuhat inimeſt kõnelewad.

Loodepoolsel Wenemaal laialt asunud ja nüüdki weel asuwad karjalaste suguharud oliwad wanemal ajal nagu wahelüliks Wepsa ja Soome rahwa wahel; nüüd võib neid üleüldiselt Soome rahwuse liiki lugeda.

Soome rahwa eneſe käekäik on lugejatel küll peajoontes ju tuntud; ſelleſt ei ole ſiis waja ſiinkohal midagi nimetada, kuna pikem kirjeldus ſellesſe raamatusſe ometi ei ſünni.

Soome rahwa kõige wanemaſt ajaſt olgu aga weel mõni ſõna. Mis eespool Soome ſugu rahwa liikumiſeſt lääne poole kõneldud, käib ajalooliste Soome ſuguliste rahwaste kohta ning puutub eſimeſes reas Lääne mere rannamaid. Soomemaal aga on Soome rahwa tõug küll weel palju wanem, nagu pea kõik Soome õpetlaſed arwawad. Dr. Voionmaa (Wallin) ütleb, et ſoomlaste rändamiſeſt Soomemaale üleüldſe palju kõneleda ei maksa, ſeſt ſee ei ole wististe mingil määratud ajal ja ſuure koguna ſündinud, waid waewalt märgatawalt aastaſadade jookſul, ſel mõõdul kui jahilkäik, kalapüük ja kütiſetegemine elukohtade laiendamiſt nõudſiwad. „Ajad aga, mil Soomesſe aſumine ſellel moel algas, ulatawad kahtlemata wäga kaugele muiſtſe põlwe ööſſe.“ Enamgi weel: „Ligemalt waadates jääb ka ſeegi aeg, mil meie rahwas kodutalt Põhja-Wenemaa äärета pinnal liikumas olnud, waba mõttekujutuſe walda. Tõepõhjaline keeleteadus ei ole Soome keele maadeteadusliſi jälgi kaugemal leidnud kui Ühis-Soome pinnal. Ning kuigi need jäljed ka kaugemale wiikſiwad, ei tunnistaks nad rahwa rändamiſt, waid aga keele käiku.“

Nõnda oleks ſiis Soome tõugu rahwaid juba mitme tuhande aasta eeſt nüüdſel Soomemaal aſunud. Seda tõendab oma kohaſt ka Tacituſe teatus „Fenni“ rahwaſt, kes kaugel põhjas aſunud, umbarwamiſe järele Soome lahe ligiduſes. Tacitus annab ſelle rahwa kohta kirjelduſe, mis näitab, et ſee alles kõige alamal haridusejärjel oli. Sellepäraſt ei tahetud neid „fenniſid“ mitte ſoomlaste eſiwanemateks arwata. Ka Koskinen ütleb, et Tacituſe „fennid“ mitte Kalewa rahwas ei ole olnud, kuid küll ſedaſama Soome ſugu. Ning Voionmaa ſeletab kindlalt, et ſee Tacituſe kirjeldatud rahwas kahtlemata Soome tõugu oli; olgugi et ta ſiis alles õige madalal kultura-aſtmel ſeiſis, oli ta ikkagi kulturarahwas, kes Soomemaa haridusele awamiſeks wäga ſuurelt on töötanud.

Palju parem polnud ka nende „ſkrithifinnide“ ſeiſukord, kelle olu ajaloo-kirjutaja Prokopius 6. aastaſajal kirjeldas.

Ta ütles neid „metsloomade wiisi“ elawat. Wististe oli see rahwas — kelle nime tähendus meie keeles umbes „suusa-soomlased“ wõiks olla — seesama kui Tacituse „Fenni“ rahwas. Wõib küll niigi olla, et mõlemate kirjeldused laplaste kohta käiwad, kes ka wanaste Soomes asunud, aga niisama hästi wõiksiwad need ka kõige enam põhja pool ja kehwades oludes asuwate Ühis-Soome suguharude kohta omased olla.

Ometi on ka kujutusel hämalaste ja karjalaste Soomesse rändamisest, mis poolteise tuhande aasta eest olnud, oma jagu põhjust. Sest alles nende kindlamalt koondatud suguharude sinna-asumisel hakkas Kaljuwallas Soome rahwas kujunema; need wõtsiwad ka eesolewad muud Soome tõu ollused enesesse wastu ja sulatasiwad ühte.

Wanemal ajal oliwad nagu sillaks ja ühendajaks Lääne-Soome ja Wolga-Soome rahwaste wahel põhja pool Wolga jõge asuwad Soome suguharud, kellele Jordanes „Merens“ ning Nestor „Merja“ ja „Muroma“ nimeks annab. Need mõlemad rahwad on ju ammu täitsa kadunud, on üsna ära wenestatud. Ainult nimi oli nendest weel alles jäänud. Aga meie päewil on wanad merjalased (ehk merilased) jälle nähtawale ilmunud — oma haudade kaudu. Sest nendelt maadelt, kus Nestori teate järele Merja rahwas elas (nüüdsetes Jaroslawi ja Wladimiri kubermandes), on tuhandeid kalmusid lahti kaewatud ning nendest wäga suurel hulgal asju leitud, mis kindlat Soome laadi kannawad. Nii kirwestes kui sõlgedes ja ka muudes ehetes on nende ühtlus läänepoolsete Soome sugu rahwaste asjadega õige tuntaw, niisama tundub aga ka rohkelt Skandinawia mõju; see tõendab merjalaste ligidat ühendust Wene riigi rajajatega. Merjalaste haru oli n. n. Mestjäri (Мещера) rahwas.

Wägew Soome sugu rahwas oliwad wanaste ka Wolga maadel asuwad mordwalased, kellest wanad ajalookirjutajad palju kõnelewad, koguni arablased. Nende kirjelduse järele oliwad mordwalased arwurohke, maadhariw ja kauplew rahwas, kes suurel hulgal mett, waha ja loomanahkasid mujale müüs. Oma iseseiswust kaitses ta kaua südilt Bulgari ja Katsari, pärast Wene riigi wastu, kellele ta alles aastasadade pikkuse wõitluse järele alla jäi. See

on ainuke idapoolne Soome ſugu rahwas, kellel nüüdki oma jagu tähtſuſt on. Ta on agar maaharija. Mordwalaste kommetes on weel õieti rohkeste nende omakohaſe uſuliſe ja ühiseluliſe olu jälgeſid ning ka riided tuletawad tuntawalt muinasſoomlaste moodi meelde.

Mordwa rahwaſt põhja pool elawad tſheremiſſid, ſuuremalt jaolt Kaaſani kubermangus ning Kama ja Wjatka jõgede maadel. Need on mordwalastega ligiſugulaſed, nii ſiis ka nende keel, elukombed ja olud. Kuid wõõras mõju on nende juures palju wähem tuntaw, ſeſt nad on ſuurteſt liikumisteſt enam kõrwal ſeisnud ning nii oma wana aja olu õige rohkelt alles hoidnud, oſalt iſegi oma pagana-uſu. Tſheremiſſid peawad nüüdki weel ſuuri ohwripiduſid, milles muinasſoomlaste uſukombed täies uhkuſes ilmuwad.

Mida kaugemale aga oma wõõrſilkäigul ſugulaſte juures jõuame, ſeda madalamal järjel olewaid hõimlaſi me leiame. Perma rahwa riismetena elutſewad nüüd weel Europa-Wenemaa põhiſemas oſas oma wahel ligiſugulaſed õrjanid, permlaſed ja wotjakid, üleüldiſelt kehwades oludes. Enamaste on nad küll ka maaharijad, aga tähtſam elukutſe on ometi jahipidamine, kalapüük ja kauplemine, mille pooleſt permalaſte juures weel eſi-iſade waim elab, kes üle tuhande aasta eeſt tagaſi kuulus ja rikas kaubarahwas oli, arablastega ja norralastega ühenduſes ſeiſis.

Nüüdſed permalaſed on aga ainult wari ſelleſt endiſeſt wägewuſe-ajaſt, mis paarituhande aasta eeſt brongſi-ajal Kama jõe maadel Soome ſugu rahwaſte juures õitswuſel oli. Selle jäänuſeid leidub nüüdki weel wana Perma rahwa aſupaikadelt ſuurel hulgal. Jſeſuguſed waſk- ja raudasjad, idamaaliſed kuld- ja hõbe-ehted, mis kalmudeſt leitud, kaugete maade rahad, muinasaja maalinnade waremed jne. tunnistawad, et nendel maadel wanal hallil ajal arwurohked, elawalt kauplewad ning nõnda jõukad ja oma jagu haritud rahwad on aſunud. Ka õrjanid on kanged kauplejad ja walitſewad Urali põhiſemate maade kaubanduſe üle pea täieſte, nii ſuur aſi kui ſee kaup nüüd on. Põhja pool elawad nad enamaſte jahiſt. Wotjakkide juures on praegugi weel põline külade kaupa ühine maaharimine tarwituſel, ka palju

muid halli aja kombeid, nimelt ohwritalituſed; ſuur oſa nendeſt elab weel tänini päris paganuſes.*) Weel edaſi minnes leiame oma rahwa kõige kaugemaid ſugulaſi, oſtjakkiſid ja woguliſid, kelle ligemad ſugulaſed ungarlaſed Donau maadel leiduwad. Iſeäraliku wiiſil on ſiis otſe need Ugri ſuguharud mõlemat pidi Soome-Ugri rahwasteſalga kõige äärmiſemad liikmed, ühed idas, teiſed läänes, muudeſt ſugulasteſt hoopis eemal. Ungarlaſed on teatawaste ſuur ja wägew kulturarahwas; nad on ka kõigiſt meie ſugurahwasteſt ainuke, kes ühes kogus ja kindlalt teatawal ajal oma nüüdſele elukohale on aſunud. Õige iſeäralik on ſiis, et otſe ſelle kõige kõrgemal järjel olewa Soome-Ugri rahwa kõige ligemad hõimlaſed Siberis jälle kõige madalamale järjele peatama on jäänud. Oma tülmal ja kehwa laſukohal elutſedes wiibiwad nad nüüdki weel algupäraliſel, peatſelt metsrahwa ſeiſukohal; nende elukutſeks on ainult jaht ja kalapüük, milles nad küll õige oſawad on. Need Siberis olewad ſugulaſed näitawad meile ſiis nüüdki weel otſe ſilmarähtawalt Soome rahwaſoo kõige madalamat ja algupäraliſemat olukorda. Wiſtiſte on meiegi eſi-iſade kõige wanem hariduſejärg üleüldiſelt niiſugune olnud.

Nende hõimlaſte juurde kuſtuwad ſiis Soome ſugu jälſed, mida mööda kiirkäigul enda juureſt Siberi tundrateni käiſime. Oma Siberi ſugulaſte juurde jõudes oleme ſiis jällegi terwe Soome ſugu ſügawamaſſe muinasajaſſe tagaſi jõudnud, olekut näinud, milleſt ſuurem oſa ſugurahwaid end aja jookſul kõrgemale on tõſtnud; kuid mitmed nendeſt on päraſt jälle tagaſi wajunud ja mõned on päris otſa ſaanud. Ainult ungarlaſed on omale tähtſa aſeme ſuurte ja haritud rahwaſte ſeas käite wõitnud. Aga ka Soome ja Eesti rahwal on oma kaunike hariduſejärg. Kõik teiſed on üsna ilma omakeelſe hariduſeta ja nii ka

*) **Peale ſiin nimetatud rahwaſte arwas Yrjö-Koskinen weel õige mitmeid wanemal ajal Wolga jõekonnas elanud rahwaid Soome fugulisteks, nimelt ka wõimſaid bulgarlaſi ja katſarlaſi. Et ſee ſugulus aga kahtlane on (uuemad uurimiſed ſeiſawad tähendatud arwamiſele wastu), ſiis jätame need ſiin kõrwale.**

ilma rahwuſetundeta. Ida-Soome rahwasteſt on ainult ſõrjanlastele kord katſutud ka nende oma keeles kirjanduſt nõutada — ſee oli 14. aastaſajal, mil preester Stefan iſeäraliſe ſõrjanikeelſe tähestiku kokku ſeadis ja aabitſa toimetas. Aga juba ta ſurmaga rauges ſee ettewõte jäädawalt, ſeſt mis päraſt teda ſelles asjas weel katſuti, on waewalt nimetamiſewäärt. Mis ſiis Soome-Ugri rahwaste oluſt teaduſele ja ajaloole wõimalik on alale jääda, ſelle eeſt hoolitſeda on nimetatud haritud rahwaste kohus.

Teine ajajärk.

Maarahwa aeg.

6. Uues kohas kodunemas.

Kas tunned maad, mis Peipsi rannalt
Käib Lääne mere rannani
Ja Munamäe metsalt, murult
Läeb lahke Soome laheni.
See on see maa, kus minu häll
Kord kiikus, ja mu isadel.

M. Weske.

Wähemalt poolteist tuhat aastat, osalt aga küll weel kauemat aega, on nüüdsed „Lääne mere maadeks" hüütud kohad nende rahwaste asupaigaks olnud, kes praegugi siin asuwad: põhja pool Soome sugu, lõuna pool Leedu sugu elanikud. Esimeste käes aga oli wanemal ajal selle maa kaugelt suurem osa, kuna nüüd aga lätlaste maa eestlaste omast wähe suurem on. Sellel pikal ajal on Lääne mere „koidukallas" meie rahwale kalliks kodumaaks saanud, kuigi ta sellel pinnal otsata waewa ja walu on näinud. See on tema hinge tundmusega ja oluga nii kokku kaswanud, et ta täie õigusega end üleüldiselt selle *maa rahwaks* ning enda keelt *maa keeleks* pidada wõis ja weelgi wõib. Maarahwa nimetus oli meie esiwanemate juures küll üleüldine; uut erinime nad oma rahwuse kohta ei tarwitanud, waid hüüdsiwad endid ligemalt aga maakohtade järgi: wirulased, harjulased jne. Maarahwa nimetus rahwa nimena on ka muidu meie sugurahwastele omane: uhke „Magyari"

(l. madjari) nimetus tähendab „maameeſt“ ja tſheremislane hüüab end „maraks“, ſee on, meheks ehk inimeſeks. Wäga tähelepandaw on asjalugu, et meie eſiwanemad ſakslaste ſiiatuleku ajal ſiinſel maal juba kõigiti kodunenud oliwad ning end nähtawalt põlisteks ſelle maa elanikkudeks pidaſiwad; wõõrſilt ſiia weeremine oli nendel ſiis juba ununenud.

Et nüüd rahwa mälestuſesſe ſelleſt ſündmuſeſt piſematki jälge järele pole jäänud, mida kirja oleks wõidud panna, ning wõõraid muidugi ſee küſimus ei huwitanud, miſpäraſt nemadki ſelleſt midagi pole teatanud, ſiis ſeiſab kõik ſee ſündmuſekäik ainult oletamiſte najal. Eespool oleme juba kuulnud, et meie eſiwanemate rändamine hoopis teiſtſugune oli kui Germani rahwaſte juures nende ſuurel rändamiſeajajärgul, kus ſuured rahwahulgad korraga, kõige oma loomadega ja kraamiga, kindlas kogus edaſi liikuſiwad. Siin ſündis ſee rändamine õige pikkamiſi ja wähehaawal ning kestis küll aaſtaſadaſid. Rändajateks oli harilikult ikka ainult mõni ſuurem perekondade-kogu ehk hõimkond. Rändamine oli wanemal ajal õieti igapäewane aſi, ſeſt kindlad elamiſekohad puuduſiwad ju ning muud waranduſt ka ſuuremat ligi wõtta ei olnud kui kari, kes iſe teiſale kolis. Rändamine ſündis harilikult jõgede ääri mööda, kus kalapüük teel ülespidamiſt andis. Ja uutele elukohtadele ſaades waliti aſukohaks ka ikka wete-äärſed maad, kas mererannal, jõe wõi järwe kaldal, ſeſt niiſugustel kohtadel oliwad nad ka oma endiſel kodumaal elama harjunud. Päraſtpoole, kui elukutſeks juba maaharimine oli ſaanud, nihutati elukohtaſid ſellel moel edaſi, et ligemas naabruſes ſündſad wiljaka pinnaga maakohad otſiti, mis küll enamaste metſa all ſeiſiwad. Kuid ſe· põletati ſiis ära, nii heaste ehk halwaste kui ſee läks, ning külwati tuhaſele pinnale wili maha, milleſt lõikuſt oodates elutſema jääði. Muidugi tehti wanemal ajal ainult ſuwewiljа, nimelt o t r a, mille walmimiſe-aeg lühike on, ning juurewiljaks oliwad n a e r i d, mida ka hilja külida ja wara fööma wõis hakata. Oli nüüd kuſagil kohal heale maale ſatutud, peatati ſeal pikemat aega; oli aga maaſaak kehw, tõtati peagi paremat pinda otſima. Kuid pikaliſt peatuſt agaramatel aſujatel ei olnud, ſeſt maa wäetamiſt ei

tuntud ju weel ja wäetamata maad haribes kurnati see peagi ära, nii et jällegi uudismaid waja oli otsida. Põlluharimise kõrwal saadi aga ülespidamist ikka weel rohkeste karjast ning ka jahilkäigust; kus wete ligidal elati, ka kalapüügist. (Eestlaste rändamisel on küll nähtawaste weeteesid wähe tarwitatud, sest nad tuliwad siia ju arwatawaste Ilmajärwe maadelt ning käisiwad siis enamaste maateed.) Rändamine oli aga wäga pikaline. Wististe on ka siiamaalegi saades nüüdne kodupind alles järk-järgult asumisele wõetud. Wiimati pani Lääne meri edasiliikumise peatama. Osa agaramaid läks ometi üle meregi weel edasi, muist üle lahe Soomesse, muist Saare- ja Hiiumaale.

Arwatawaste katsiwad meie kodumaad sellel ajal weel põlised metsad, suured sood ja rohked rabad. Nõnda oli lugu kaua pärastpoolegi weel, sakslaste siiatuleku ajal. Wististe asuti siin ka esiotsa jõgede äärde elama ning alles hiljemine, kui sinna enam kõik ei mahtunud, otsiti eluasemeid eemalt. Maarahwal oli siia asudes suurem elukutse küll weel ikka karjakaswatamine ning alles hiljemine sai põllutöö laiemalt tarwitusele, kuna kalapüük ja jahilkäik aegapidi ikka enam kõrwale jäi, sest see saagiwäli on teatawalt piiratud ja ei suuda suuremat rahwahulka toita. Karjakaswatamine oli küll aga ju kaunis hästi arenenud, sest kõik koduloomad, mida praegu tuntakse, oliwad juba siis maarahwal olemas. Kõige esimesele majaloomale, koerale, oli wäga warakult juba h o b u n e seltsilisels saanud, ning selle raskema töö, koormawedu, enda peale wõtnud; sest esialgul oliwad koerad ka weoloomad, nagu eskimolaste juures nüüdki. Aga ka sarwloomasid on kahtlemata wanemal ajal wedamise jaoks tarwitatud, mida nende nimigi tunnistab, sest nimetus „weised" on wanemas kujus „wediksed" olnud, nii siis loomad, kes weawad. Aja jooksul aga jäi weiste ametiks piima ja liha nõutamine. Lammas, ka wäga ammune koduloom, andis kehakatte jaoks aineid, lihaloomi, sigu, hakati alles pärastpoole kaswatama.

Pikema kirjelduse maarahwa kodusest olukorrast jätame edaspidiseks. Siin nimetame weel mõnda uude elukohta asumise nähtustest. Kuna meie esiwanemad siia üle-

üldſe järk=järgult ja wähemate ſalkadena tuliwad, on nähtawalt lõuna= ja põhjapoolſete eeſtlaste tuleku wahel pikem wahe=aeg olnud, nagu ſeda ka eespool juba nimetatud. Seſt ſee keeleline wahe, mis nendel olemas, on küll juba ſiia maale aſumiſeſt ſaadik pärit. Põhjapoolſed eeſtlaſed, Tallinna keele kõnelejad, on waremine Ühis=Soome keeleſt lahku läinud ning ſelleſt ſiis kaugemale ſattunud, kuna lõuna=eeſtlaste eſiwanemad, Tartu murdeliſed, kauemine muude ſugulastega ühes wiibiſiwad ning nõnda nende keele=ühtlus ſuurem on. Päraſtpoole ſiin maal elutſedes kaswas muidugi murrete wahe weel ſelle mõjul, et põhjapoolſed ja ranna=äärſed murded hoopis rohkem Germani keelte mõju all oliwad ning nendelt laenſõnu wastu wõtſiwad, kagupoolſed murded aga, mis Slaawi rahwaste naabruſes oliwad, ſaiwad nende mõju tunda ja laenaſiwad ſealt ſõnu liſaks. Selle juures on lõunapoolne Eesti keel nii mõndagi wanemat keelekuju alal hoidnud, mida muudes ſugukeeltes nüüd enam ei olegi, ning awaldab ka enda kujunemiſekäigus niiſuguſid nähtuſi, mida ühelgi teiſel Lääne=Soome keelel ei ole, mitte Liiwi keelelgi, mis küll üleüldiſelt Lõuna=Eesti keelele õige ligiſugulane on. (W. Grünthal, „Eesti Kultuuras“ I.) Kahe peamurde wahelmiſeks oli n.n. Wiljandi keel.

Kolmandaks wana maarahwa eriosaks wõiks waheſt weel Kodawere murde kõnelejaid nimetada, kelle keel nii Põhja= kui ka Lõuna=Eesti keeleſt rohkelt lahku läheb. On oletatud, et ſee rahwaoſa algusliſelt teine pool Peipſit aſuwale Wadja rahwale ligemal on olnud kui nüüdſele Eesti rahwale. Seda wõib aga ainult Wadja keele ligem uurimine näidata.

Koguni tume ja ſegane on ka alles ſee küſimus, mil moel maarahwas ja ta ſugulaſed oma uutesſe elupaikadesſe aſuſiwad, keda nad ſiit eeſt leidſiwad ja kellega nendel ſiis „maad jagada“ tuli. Eſimeſed kindlad teated ſelle kohta, *kus* keegi ſiitne rahwas aſus, on alles ſakslaste ſiiatuleku ajaſt — üle poole tuhande aasta päraſt Soome ſugu rahwaste ſiia=ilmumiſt. Siis elaſiwad eeſtlaste eſiwanemad ühes kindlas kogus umbkaudu ſellelſamal pinnal, kus nende järeltulijad praegugi weel. Kuid lõunapoolſel Liiwi= ja Kura=

maal oliwad Soome ja Läti-Leedu ſugu rahwad oſalt läbi-ſegamine elamas, oſalt käiſiwad nende piirid wäga kõwerite ja loogeldi, ſuuri käärusid tekitades. Kas nad juba hakatuſeſt peale nõndawiiſi on elanud wõi hiljemine niimoodi aſuma ſaanud, on wõimata kindlaste öelda. Aga liiwlaste maa palju parem ſeiſukoht lätlaste wastu, kes ſiſemaal elaſiwad, kuna mererand ja jõgede ſuud liiwlaste päralt oliwad, näib küll tõendawat, et Soome ſugu rahwad wõitjatena ſinna on ilmunud ja lätlaſi parematelt paikadelt eeſt ära ajanud. Seda arwamiſt tõendab weel, et rannamaadelgi õige palju lätikeelſeid kohanimeſid leidub, mida muidu ſeletada ei wõi kui ſellega, et nendel maadel, mis ajaloolise aja algul liiwlaste ja kuralaste käes oliwad, enne lätlaſed on aſunud. Wiimaks toetab ſeda arwamiſt ka nähtus, et lätlaſed ſakslaste ſiiatuleku ajal õige tuntawalt liiwlaste kanna all ſeiſiwad.

Asjalugu ſaab meile ka aruſaadawaks, kui meelde tuletame, mis eespool rahwaste liikumiſeſt 4. ja 5. aastaſajal kuulſime. Lõunaſt tulew ſlaawlaste pealetungimine puutus eſimeſes reas Leedu-Läti rahwaid ja ſundis neid uut maad otſima. Muidugi tuliwad nad ſiis Lõuna-Liiwi ja Kuramaal enne mererannale kui Soome ſugu rahwad; on arwatud, et nad korra iſegi nüüdſete eeſtlaste maale on ulatanud. Liiwlaſed jõudſiwad ſinna hiljemine, wististe Wäina jõe kaldaid mööda, wõtſiwad, arwatawaste wäewallal, Wäina jõe ſuu ja mõlemapoolſe mereranna oma kätte, niiſama wiljakad Koiwa jõe kaldad. Kuramaal pidiwad nad aga ainult rannaga leppima, ſeſt ſealpool oli Leedu ſugu ſemgallide ja ſelonite wastupanek tugew. Aga ſee wahe-aeg lätlaste ja liiwlaste rändamiſe wahel ei olnud küll pikk. Lätikeelſed kohanimed pärastiſel liiwlaste maal on wististe oſalt ka wanemaſt ajaſt, ſeſt wäga wõimalik on, et lätlaſed wähemal arwul juba ammu ſiin maadel gootlaste kõrwal elaſiwad. Ning üleüldſe tuleks neid kohanimeſid weel põhjalikuma uurimiſe alla wõtta, enne kui nende najal kindlaid otſuſi wõib teha.

Et liiwlaſed puhas Soome ſugu rahwas on, ſelle juures pole kunagi kaheldud. Kuid nende lõunapoolſete

naabrite kurelaste kohta pole asi nii kindel. Neid on mõned uurijad Läti-Leedu sugu rahwaks arwanud. Kuid wäga palju rohkem põhjust on neidki Soome sugulisteks, õieti Liiwi rahwa lõunapoolseks haruks lugeda. Et kurelaste eneste keel rahwaga ühes täitsa kadunud on, ei saa selleşt enam mingisugusid tõendusi tuua, kuid ajaloos tuttawaks saanud kurelaste nimed (nende wiimane „kuningas", kes end oma rahwaga sakslaste alla andis, kandis Lammekini nime, mis küll Soome sugu muinasjumala Lämmeküne nime teisend on), tunnistawad tõsiselt nende Soome sugu. Niisama ka see, et Kuramaa nüüdseid ajaloo-dokumentides alles olewaid kohanimesid suuremalt jaolt aga Liiwi keele abil ära wõib seletada. Need nimed leiduwad küll enamaste põhjapoolsel Kuramaal, aga ka läänerannal ning Windawi ja Abau jõgede ääres on weel palju liiwikeelseid kohanimesid, mis lõuna poole minnes ikka enam wähenewad. Kuramaa elanikud näiwad siis sakslaste siiatuleku ajal terwel mere-äärel ainult Liiwi sugulised olnud olewat ning nende ja kurelaste wahe oli küll üsna wähene. Kaugemal lõuna pool oliwad elanikud waheşt liiwlasteşt ja lätlasteşt ühinenud segirahwas, kelle omaks siis päraşt kurelaste nimi jäi, nii et hiljem ka terwet rahwaşt Läti sugulisteks wõidi arwata. Teiselt poolt on aga ka wõimalik, et kurelased selle nimetuse omole alles Kuramaal omandasiwad, umbes sarnaselt, nagu eeştlased oma maaşt. Seşt Chori (Cori) nimetuşt tarwitati Riia lahesşt lõuna pool olewa maa kohta Skandinawias juba siis, kui seal Soome sugu elanikka weel ei wõinud olla. Kudas wanad kurelased end ise on nimetanud, ei tea sugugi; küll aga on tuttaw, et Saaremaa elanikud Kuramaa liiwlasi, kes senini weel alles püsinud, „kurelasteks" on hüüdnud, kuna nad seda nimetuşt iialgi Kuramaa lätlaste kohta ei tarwita (Dr. Wirkkunen). Selleşt wõib arwata, et wanade kurelaste nimetus saarlaste suus hiljem otse sellepäraşt liiwlaste peale libises, et need mõlemad rahwad õieti üks oliwad. Läänepoolsed rahwad on kurelaste nime esiti ka üksi rannamaadel asujate, nii siis Soome sugu rahwa kohta tarwitanud, päraşt aga laienes see nimi aegapidi selle terwe maa üle, mis hiljemine Kuramaa nime omandas. See on

nähtus, mida nii mitmel pool leiame. Soomemaale kõige ligema Eesti maa-osa, Wirumaa, nimetus laienes soomlaste suus aegapidi terwe eestlaste maa peale, lätlased paniwad sellele maale aga enda piiri-maakonna Ugaunia järele „Igauns“ nime ning eestlased nimetawad terwet Germani rahwast Saksi suguharu järele, kellega nendel kõige enne ja kõige rohkem tegemist oli. Niisamuti on arwuliselt wäikse Slaawi sugu Wendi rahwa nimi meie juures ülipalju laiema „Were“ tähenduse saanud.

Kurelaste asupaigad on nähtawaste, waheşt ajutiselt, küll õige kaugele lõunasse ulatanud, şest ka Liibawi nimetus on wististe nende keeleşt tulnud ning ajalooliselt tuttawaks saanud Liiwa järwel Bauske ligi on täis Soome sugu keelne nimi. Koguni praegusel Preisimaal kannab pikk neem ja selle taga olew merelaht „Kura“ nime.

Kas kurelased enne Riia lahe maadele asumist pikemat aega ka nüüdsel eestlaste maal ning Saaremaal on asunud, on praegu alles otsustamata. Mitmed Eestimaa kohanimed näitawad küll kurelaste jälgi ning mõjuwal põhjusel on arwatud, et ka Kuresaare nimetus kurelaste pärandus on ja pärastised saarlased, sugu pooleşt õieti kurelased, kes siis sinna jäiwad, kui suurem osa üle mere Riia lahe rannale läks, jõgesid mööda siisemaale tungis ja lätlasi eest ära tõrjus. Teiselt poolt on arwatud, et nüüdsed saarlased Liiwi suguşt on. Igatahes on nad oma jagu teişt werd kui Suuremaa eestlased, kelle külge nad küll hiljemal ajal kindlalt on liitunud, ning Saaremaa on nii Eesti rahwusele oma kohaşt nagu juurdesaadud uudismaaks.

Liiwlaste ja kurelaste mererannale asumine on küll enam ehk wähem wõitlustega eesolijate wastu ühendatud olnud. Kudawiisi aga maarahwa siia-asumisega lugu oli, on wõimata kindlalt öelda. Õieti oleks siinpool maa oma alla wõitmine weel wäga palju raskem pidanud olema kui lõuna pool, Wäina jõe maadel. Seşt seal asusiwad siis nõrgawõitu lätlased ees, siin aga elas meie aja-arwu esimestel aastasadadel arwatawaste wõimukas ja tubli kulturaga Germani sugu rahwas, tõenäitlikult ajalooliselt nii tähtsa Gooti rahwa osa, seesama, kes Ühis-Soome rahwa naabritena tema

peale haridusliſelt ja kõlbliſelt rohkelt mõjus, nagu ſeda eespool kuulſime. On küll arwatud, et Lääne mere maade elanikkude ſuurem oſa wanemal ajalgi Läti-Leedu tõugu on olnud, ning gootlaſed ſiin ainult wähemate ſalkadena elutſenud, wõimupidawa rahwaliigina, nagu hiljemine liiwlaſed lätlaste kõrwal. Aga lätikeelſete kohanimede puudumine ſiin maal kõneleb ſelle arwamiſe wastu, weel enam ſiinſe maa pinnal tänini alles püſinud tugewa Germani laadi kultura jäljed ning wõimukas Germani mõju ida poole. Need annawad tugewat tunnistuſt, et ſiin õige rohkearwuline Germani rahwas on elanud. Siin oleks ſiis maa omandamiſe päraſt ſuuri ſõdaſid wõidud oodata ning maa ärawõitmine pidi maarahwal weel ſeda raskem olema, et ſisſeränd ajad ſiia nähtawaste aga wäikeste ſalkadena tuliwad. Kuid asjalugu on ometi nõnda, et maarahwa ſiia-aſumine hoopis enam rahulikul kui ſõjalikul teel on ſündinud; wõib olla, üsna rahulikult ehk ainult wäheſeid wõitluſi tekitades. Seſt tõenäitlikult on germanlaſed ſellel ajal, mil Soome ſugu rahwaste ſiia maale tulek algas, ſuuremalt jaolt ſiit iſe ära läinud. Mis põhjuſel ſee ſündis, on senini wastamata jäänud küſimus. Wististe on üheks põhjuſeks otſe kange Gooti riigi lagunemine 4. aastaſaja lõpul hunnlaste tõukel, mille mõjul ſuurem oſa gootlaſi ſunnitult rändamiſeteele läks, mis neid wiimati Atlandi mere rannale wiis. Siinſeid gootlaſi ei puutunud küll Hunni mõõk otſekohe, aga wististe tabas neid ſeeſama kange rändamiſetung, mis ſiis terwest Germani tõuſt wägewa hoona läbi käis, ſeſt nad rändaſiwad mitte ainult ſunnitult, waid ka üsna oma ihalduſel (näituſeks Inglismaale) ja otſiſiwad endale „lahedamat taewaſt“, nagu longobardlaſed Italiaſſe minnes ütleſiwad. Arwatawaste walgus gootlaste ſuurem oſa ſiit ühes muu ſugurahwaga lääne ja lõuna poole, teine oſa üle mere oma ſugurahwa juurde Skandinawiaſſe, kus weel ligi tuhat aastat Gooti riik ja rahwas oſalt edaſi elutſes, kuni ſee põhjapoolſe ligidalt ſugulaſe Swea rahwaga ühiſeks Rootſi riigiks ja rahwaks koondus.

Oli aſi nõnda, ſiis on wäga aruſaadaw, et Lääne mere maad uutele elanikkudele iſeeneſeſt wabaks jäiwad, nii et ida poolt tulijad Leedu- ja Soome ſugu rahwad need maad

hoopis hõlpsalt oma kätte saiwad. Aga teistpidi on ka wäga tõenäitlik, et germanlased siinselt maalt mitte korraga üsna ja terwelt ära ei läinud, waid mõni osa nendest weel siia alles jäi, uute tulijatega ühes elama. See üheselamine sündis aga rahulikult, sest waenuks polnud ju kummagil pool põhjust; elamisemahti jatkus mõlematele küll. Muidugi on seegi wõimalik, et kohati ja aeguti tulijate ja eesolijate wahel ka waenulisi kokkupõrkamisi tekkis, mille tagajärjeks aga see oli, et eesolijad taganema sunniti ehk alla heideti. Sest pealetungijate jõud kaswas ju uute salkade juurdetulemisega ühtelugu. Loo lõpp oli siis ikka, et seniste asunikkude jäänused mistahes moel pealetulijatega pidiwad ühte liituma. Teistpidi on aga ka põhjust arwamiseks, et germanlased oma kõrgema kultura ja maal-olemise eesõiguse põhjusel wähemalt esiotsa weel siin maal nagu enam ülemaks kihiks on olnud, juurderännanud rahwa üle umbes pehmet ülemwalitsust pidanud. Seda näiwad Skandinawia rahwajutud tõendawat, milles ka järgnewatel aastasadadel weel õieti palju sealsete rahwaste ja Lääne mere maade elanikkude waheliselt läbikäimiselt kõneldakse, mis osalt waenulik, osalt aga ka sõbralik olnud. Skandinawia suured isandad sõlmisiwad mõnda korda siinsete wõimumeestega suguluselidemeid ja tegiwad nendega lepinguid. Kuid need siinsed walitsejad oliwad kõik ikka Germani nimelised, millest küll arwama peab, et nad ka Germani suguliſed oliwad, ehk kui Soome suguliſed, siis Germani kultura omandanud. See annab mõjuwat põhjust arwata, et siin maal tugewad skandinawlaste asunduſed leidusiwad. See läbikäimine kestis kuulsa „wikingite“ ajajärguni, mil skandinawlased alles õieti suurewiisiliſi sõjakäikusid Lääne mereſt ida poole ette wõtsiwad, mis koguni Konstantinopolini ulatasiwad.

Aga otse sellelsamal germanlaste wõimu- ja kuulsuseajajärgul kustus ja kadus Lääne mere maadelt sinnamaani weel alal olnud Germani rahwa-aine lõpulikult ära. See on ka wäga aruſaadaw. Sest ülipalju suurem Soome sugu elanikkude kogu mõjus ikka nii suure rõhuga wäheste germanlaste peale, et need aegapidi ümbritsewa rahwa hulka ära sulasiwad. Wõimalik on küll ka see, et muist siinseid

germanlaſi oma ſugulaste „wikingite“ külge liituſiwad ja nendega ühes mujale weereſiwad.

Aga täitſa otſa ei ſaanud Germani rahwaſugu Lääne mere maadelt ka ſiis weel mitte, waid tubli haru ſelleſt jäi alale ning ſee on peatſelt niiſamaſuguſena terwe tuhat aastat edaſi keſtnud, meie ajani. Kõigiti tõenäitlik on, et Germani rahwaſugu terwel oma ſiinſel keſtwuſeajal kõige tihedamalt ja koondatult otſe ſaartel ja rannamaadel aſus, ida pool hoopis harwemalt. Ning kui ſiis idaſt uued elanikud ſiia ilmuſiwad, koondas harwaks jäänud Germani rahwa-aine nagu loomuſunnil end ikka enam lääne poole, kus ta oma meretaguste ſuguwendadega ühenduſes wõis olla. Kõige enam tihenes ſee muidugi ſaartele ja täitis wähemad ſaared nõnda ära, et ſinna uute tulijate jaoks ruumi ei jäänud. Seal wõis ſiis endine rahwaſugu ſegamata meie ajani alles püſida, kuna aga mannermaale ja ſuurematele ſaartele jäänud germanlaste ſalgad, kes ſeal palju ſuurema hulga muulaste kõrwal ja ſeas pidiwad elutſema, aegapidi ümber rahwuſtati. See on oſalt küll alles ajalooliſel ajal, kohati weel õige hiljuti ſündinud. Seſt terwel rannamaal Baltiſki ja Haapſalu wahel leidus alles wiimaſtel aaſtaſadadel hulk Rootſi rahwaſalkaſid; Noa-Rootſi kihelkond, mille nimi juba ta rahwuſt tunnistas, ja ka Hiiumaa oli pea-aſjalikult Rootſi rahwaſugu aſupaik. Hiius nõrkes Rootſi ollus 18. aaſtaſaja lõpul ſelle läbi ſuurelt, et ſealt ſiis hulk rootslaſi ſunniteel Lõuna-Wenemaale aſuma ſaadeti. Saaremaal on ümber-rahwuſtamine küll juba waremine ſündinud, ſeſt ajaloolise aja algul kandis Saare rahwas üsna Eesti laadi. Aga weel 16. aaſtaſajal olnud (Hiärni teate järgi) läänepoolſe Saaremaa rahwal ſelleſt elaw mälestus alles, et nad wanaſt Rootſi ſuguſt on, ning ka ta riided ja kombed olnud teiſed kui idapoolſetel ſaarlastel. Puhtalt on rootslus ſenini ainult wäikeſtel ſaartel alal püſinud, kuhu ſuurelt maalt puhuwad tormid ei ulatanud; kõige puhtamalt eraldiſel Ruhnu ſaarel (Riia lahes), ſiis ka Tallinnamaa ranna ligidaſtel Wormſi ja Pakri ſaartel, Osmusſaarel ja Naissaarel; aga ſeal on nüüd ka juba rohkeſte eeſtiſtamiſt tunda. Rootslaſte nime on need rahwaſalgad muidugi üle mere rootslaſte järele

ſaanud, kuna küll nende keel nüüdſeſt Rootſi keeleſt palju lahku läheb, ſeſt ta on ſelleſt juba ammu eraldatud. — Wäga wõimalik on aga ka, et põliſele Rootſi olluſele ſiin maal hiljemine weel üle mere uut liſa on tulnud, mis ſelle wastukeſtmiſe-jõudu kõwendas. Kord nälja-ajal ſaadetud Gotlandi ſaarelt muiſt rahwaſt üle mere „Dagaithi“ ſaarele aſuma, mis kahtlemata nüüdne „Dago“ (Eesti Hiiumaa) on.

Kui palju neid ſiinſe maa endiſeid elanikka oli, kes maarahwa ſekka elama jäädes ſellesſe ära ſulaſiwad, on wõimata umbkaudſeltki arwata. Palju neid muidugi ei olnud, ſeſt ſiis olekſiwad nad pealetulijatele rohkem wastu pannud, aga üsna wähe ka mitte, ſeſt nendeſt on ikkagi kaunis rohkeste mälestuſi ſiia maha jäänud, nimelt kohanimedesſe. J. Jung on õige ſuure hulga meie maa kohanimeſid Gooti päranduſeks ſeletanud, milles ta küll kohati liiale on läinud, aga paljude juures on aſi tõeste nõnda. Kaunis kindlalt wõib öelda, et nimed: Koodi org ja Koodi nõmm (Hallistes), Koodioru mets (Paistus), Koodi ſoo (Saardes), Koodi-linnamägi (Järwa-Madiſes), Kootlandi mõis (Saaremaal), Kodijärw ja ſelle nimeline mõis (Tartumaal Kambja kihelkonnas) jne. algusliſelt gootikeelſed on. Aga wäga paljude nimede juureks, millel ka Gooti lõhna arwatakſe olewat, on küll Eesti keele „kodu“ ja „koda“ nimetuſed. — Ka meie rahwaluulesſe on gootlaſed oma jagu mälestuſi jätnud, kuid ainult wäga ſegaſeid ja hämaraid, mille peale midagi rajada ei ſaa.

Nii tohib ſeda peatſelt kindlaks arwata, et ka meie rahwas ajaloos nii kuulſa ja tähtſa Gooti rahwa päranduſeſt (gootlaſed oliwad omal ajal roomlaste järele Europa tähtſam wõim) oma jagu oſa on ſaanud, et Eesti rahwa ſoontes ka oſalt Gooti werd woolab.*) Meie rahwas, kes endaſt nii palju

*) Nagu juba eespool (lehek. 21) nimetatud, ei ole gootlaste siin maal elutsemine küll mitte kõigiti kindel tõe-asi, waid ikkagi alles oletamine, kuna uueste seda tõendama on hakatud, et siinsed germanlased niinimetatud „aestid“ on olnud. Ning nemad, mitte gootlased, on nüüdsetele eestlastele oma keelest ja kulturast suure osa päranduseks jätnud. Praegu on aga ikka weel „Gooti teoria“ maksmas, „Aesti teoria“ udus höljumas.

aineid wõõrastele andnud, on aga ise ka wõõraid aineid enesesse wastu wõtnud ja ilusti ära sulatanud. Soome õpetlase Dr. Niemi arwamise järele on ka üks terwe Leedu suguharu, kellelt Soome sugu rahwad oma rahwaluule aineid laenanud, nende sekka üsna ära kadunud, wististe ära eestistatud. Sedasama on weel hiljemgi mõne muu rahwaosaga sündinud.

7. Endiste aegade pärandus.

Mis pärinud ſa oled iſadelt,
Sa tööga wõida pärisomaks.

Lääne mere rannale aſumiſega algas meie eſiwanematel (niiſama ka nende ſiia maale tulnud ſugulastel) alles *ajalooline aeg*, kuigi ka ſee eſimeſel poolel aastatuhandel weel õige hämar on. Kuid ikka wõib juba kindlalt teada, *kus* nad elaſiwad ning ka üleüldiſelt, *kudas*. Siin algas ühtlaſi ka nende wõrdlemiſi kiire arenemiſekäik. Nüüd edeneſiwad, täieneſiwad ja tõuſiwad nad aastaſadade jookſul enam kui enne aastatuhandetel ning jõudſiwad nõnda oma ida poole mahajäänud ſugurahwasteſt, kellega nad ſeni umbes ühel järjel olnud, kaugele ette. Lääne mere rannale elama aſudes ſaiwad nad Euroopa kulturawooludega otſekoheſele läbikäimiſele ning omandaſiwad nendelt ſaadawat mõju ja wõimu, koſutuſt ja elustuſt. Aga nad leidſiwad ſiia maale tulles ſiin juba ka omakohaſe rohkewäärtuslise kulturapärandiſe eeſt, mida nad omandada wõiſiwad. Hoopis teiſiti kui need kohad, kus nad ſeni peatanud — põliſed metſad ja puutumata wainud — oli Lääne mere äärne maa juba wäga wana kulturapind. See on kõigiti loomulik nähtus. Seſt nende ſuurte ja püſiwate wõimude ſeas, mis rahwaste ajaloo-käigu peale tähtſat mõju on awaldanud, ſeiſab maakoha laad eſimeſes reas; ſee on otſekohe oma iſeäraliſed ajajärgud loonud. Seſt alguſeſt peale on ajaloos tegewad rahwad end ikka mingi keſkpunkti ümber kogunud, mis nendele nagu hariduſeolu ſüdameks kujunes. Ning ſelleks kohaks oli loomulikul wiiſil *meri*, mis rahwaste waheliſt kokkupuutumiſt ja läbikäimiſt rohkelt hõlbuſtas, nendele nagu turuks oli, kus nad

üksteisega tuttawaks saiwad ja asju ajasiwad, niihästi sõbraliselt kui ka waenuliselt. Niiwiisi tekkinud kulturapiiridest on kõige wanem ja täielikum Wahe mere piirkond, selle mere ümbruse maades. Wahe meri oli pea kõigi wana aja haritud rahwaste kultura kandjaks ning andis nendele siis ka oma jagu ühist laadi, kuigi nad muidu oma tõu ja muu olu poolest wäga lahku läksiwad. Muidugi palju wähemal ja nõrgemal mõõdul on ka Lääne meri oma kohast nüsamuti kulturamõjude edasikandja ning kaubanduse ja hariduse edendaja olnud, nii et ka selle mere iseäralisest ja erilaadilisest kulturapiirkonnast wõib kõneleda. Selle haridusepiiri kesk-kohaks ja nagu südameks, kust elutuksumine wälja käis, oliwad Lääne mere saared, iseäranis kõige suurem nendest: kuulus Gotland, kellega ka meie rahwal õige waraselt kokkupuutumist tuli; nad andsiwad sellele omakeelse nimegi: Ojamaa.

Muidugi mõista tõmmati Lääne mere lõuna- ja läänepoolsed maad waremine ajaloo arenemisewoolusse, mis siia lõuna poolt ligines, ning need saiwad siis aegsamalt kultura osalisteks kui idapoolsed. Siinsed looduse poolest waesed ja elanikkude arwu poolest õredad maad jäiwad ajaloo-käigust ja haridusewooludest weel kauaks kõrwale, milleks muidugi ka see ligi mõjus, et siia mingit wõimsat, iseseseiswat riigikorraldust ei siginenud, mis üleüldiselt ajaloo-liikumisest oleks wõinud osa wõtta. Nõnda siis sattusiwad need maad kergeste wõõraste wõimude saagiks, kui need oma sisemise kosumise järele enda wõimu siia poole laiendama hakkasiwad.

Kuigi Soome lahe ümbruse maad wäga kaua suurtest maailma-wooludest kõrwal seisiwad, oliwad nad ometi oma mere-äärse seisukoha poolest wõõrastele mõjudele hõlpsaste lahti ning wõisiwad nõnda muude rahwaste kulturasaadusi kergemalt omandada, neid oma eraldatud oleku juures aga ka paremine alal hoida. Ja ehk küll Lääne mere maad alles õige hilja ajaloo-walgusesse astusiwad, on nendes asumine siiski juba põline wana; waheşt nitte palju noorem kui kuulsates kulturamaades. 1912. a. Stokholmis peetud muinasaja-teadlaste kongressil seletas Upsala professor Sernander, maapinna-teadusliste (geologialiste) uurimiste najale toetades, et juba umbes 16.000 aasta eest Lõuna-Rootsimaa

inimeste aſupaigaks kõlbliſeks on ſaanud. Ning nooremal kiwiajal ja brongſiajal olnud Põhjamaades hoopis lahkem ilmastik kui nüüd, nii et ſiis taimekaſw ja wististe ka inimeste aſupaigad kaugemale põhja poole ulataſiwad kui hiljemal ajal, ning rahwas ſiin ſiis juba tihedaltki wõis aſuda. Kuid brongſiaja lõpul muutunud ilmastik palju külmemaks ning ſee ſundinud ſiis wilu Põhjamaa elanikkuſid ſuurelt jaolt Weikſeli maadele minema, ja Lääne mere rannad jäiwad rahwaſt õredaks, nõnda kui ſee meie aja-arwu alguſel oli.

Nagu iſeeneſeſt aruſaadaw, on ſiingi kõige eſimeſed inimeste aſupaigad pea-aſjalikult järwede ja jõgede randadel leidunud. Selle kohta on wiimaſel ajal enamaste juhtumiſewiiſil ettewõetud maakaewamiſed wäga huwitawaid tõenduſi toonud. Laadoga lõunapoolſel rannal, Wirumaal Kunda rannal ja Pärnu jõe ääres, Reiu jõe suu kohal, on õige ſügawalt maakihtide alt (wiimaſel kohal aga ka jõeſt) ſuurel hulgal muinasaegſete inimeste tööriiſtu ja nende elupaikadeſt jälgi leitud, mis tõendawad, et ſeal juba mitme aastatuhande eeſt on elutſetud ning et nendel elanikkudel ſiis juba kõige eſimeſed ſammud kulturateel ära käidud oliwad. Küll ei ole neil oma töö- ja tarberiistadeks muud tarwitada olnud kui kiwi, ſawi ja luu (muidugi oli ka puu, kuid ſelleſt pole wähematki jälge alles jäänud), aga et riistade juures ehtimiſt ja ilustamiſt on ette wõetud, näitab tuntawalt kultura alg-iduſid. Kundas ſaadi lubjaſegaſe ſawikihi ſeeſt üle ſaja luuſt asja: oda- ja nooleterad, noad, wäſtrad, konkſud jne. Asjade juureſt leiti terwe hulk kalarooguſid ning metsloomade luid: põdra, hirwe, metsſea jne. omaſid. Luuſt asju on ka weel Liiwimaa ſüdameſt, Asti järwe ääreſt leitud. Aga üleüldiſelt on luu-asjade arw ſiin maal wististe wähene olnud; ſellewastu on ſiit leitud kiwiriistade hulk õige ſuur, ning need ongi ſiis kiwiaja tundmaſaamiſeks wäga tähtſad teenäitajad. Nende ühtlane laad tunnistab ſelgelt, et kiwiaja elanikkude olukord õieti ühte moodi oli.

Aga juba nendel aegadel on needſamad ajalooliſed wõimud end awaldanud, mis hiljeminegi. Kiwi- ja brongſiaja jätiſed tunnistawad, et mere-äärſed maad juba ſiis Skandinawiaſt tulnud mõjude all oliwad, Laadoga maadel

aga on idaſt tulnud mõju tuntaw. Muidugi oliwad kiwiajal kõik eluawalduſed alles wäikſed ja wäetid; elati peaasjalikult kodupiirides. Aga ſellele järgnewal brongſi-ajajärgul (millel töö- ja tarberiistu juba metalliſt oſati teha), koſus olukord õige palju. Ilmus ſuur hulk uuſi kulturamõjundid, mis kindlate tundemärkide järele lääne poolt m e r e kaudu on tulnud. Nähtawaste oli merekäik ja kaubandus ſiinpool ſiis juba õige elaw; nimelt Põhja laht näib tähtſaks läbikäigu-teeks olewat olnud. Sellel ajajärgul wõib juba ka põlluharimiſe jälgi leida.

Brongſi-ajale järgnes wanem raua-aeg, millel juba õige palju ajalooliſt olukorda märgata on. Aga üleüldiſelt käidi ka ſiis ikka eelmiſtel ajajärkudel aetud radaſid mööda ning ſeati elu ja olu looduſe poolt määratud nõuete kohaſelt. Kuid ſuur edu ilmus ſelles, et ſiis ikka enam põlluharimiſe juurde aſuti ning kultura otſis endale ſellepäraſt ühtelugu uuſi aſupaikaſid, mis põllutööks kohaſemad oliwad. Ning nõnda wõeti ikka enam maad aſumiſe alla. Sellel „wanemal raua-ajal", meie aja-arwu alguſel, astus ſiis Soome lahe äärſetel maadel juba ka Soome ſugu rahwas tuntawalt nähtawale ning hakkas ajalooſt oſa wõtma. Kahtlemata on ſee põhja pool Soome lahte waremine ſündinud kui lõuna pool; kui palju warem, on küll täitſa wõimata öelda.

Nagu juba eespool tähendatud, arwawad mitmed uuema aja Soome teadlaſed, et juba ſelle maa kõige wanem algrahwas Soome tõugu on olnud, olgugi oſalt teiſeſt haruſt kui nüüdſete ſoomlaſte eſiwanemad. Nii wäga madalal ja wiletſal järjel, kui ſee rahwas ſiis küll weel elutſes, oli ta ikkagi juba hariduſeteele astunud ja meil ei olewat mingit põhjuſt ſeda oma ſuguluſepiiriſt wälja lükata. Nende põliſte elanikkude Soome tõugu näitawat ka haudadeſt leitud luud.

Teiſiti kui põhja pool Soome lahte oli ajalugu lõuna pool. Siin on muinasaja-teadlaſte ühiſe arwamiſe järele waremal ajal rahwad elutſenud, kes m i t t e Soome ſugu ei olnud. Seſt nendelt ſelle maa põuesſe mahajäetud kulturapärandus kannab teiſt laadi kui ſeda Soome ſugu rahwaſte juures tundma on ſaadud. Tähelepandaw on asjalugu, et Lääne-Soome rahwaſtel nähtawaſte brongſi-aega ei

ole olnudki, waid nad läkſiwad kiwiajaſt otſekohe raua-ajaſſe. Brongſiaja õige õitswus oli ju lõuna pool Europas, kuſt ſee põhjaſſe laienes. Hoopis lahus ſelleſt kujunes aga Ida-Europa brongſi-aeg, kus ſelle pea-hooandjaks wististe Urali mägestik oli, mille rohkeid tina-, waſe- ja kullakaewanduſi ſealpoolſed rahwad juba warakult tundma ja tarwitama õppiſiwad. Idapoolſetel Soome ſugu rahwaſtel (nimelt permalaſtel) oli ſiis küll oma uhke brongſi-aeg, aga ühis-ſoomlaſte juurde ei ulatanud ſee enam ei idaſt ega läänеſt mitte, ei ka Leedu ja Slaawi rahwaſte juurde, ja Lääne mere maid on ſee ainult wähe puutunud. Seſt brongſiaja riiſtu ja asju on ſiit paljalt mõningad leitud, mis ehk ka wõõrſilt ſiia ſattunud on. Aga need wäheſedki asjad tunniſtawad ſelgelt kultura tõuſu ſiinpool. Kiwi-aegſed riiſtad (neid on Soome-maalt üle 10.000 leitud, meie maalt ka mitmed tuhanded) on kõik ainult küttimiſe- ja kalapüügi-abinõud wõi koduſed tööriiſtad ja sõjariiſtad; mitte ainuſtki ei leidu nende hulgas, mis maaharimiſt ja karjapidamiſt tunniſtaks. Küll on aga juba ka noorema kiwiaja elanikud kiwiſt ja luuſt asju iluſaſte walmiſtada oſanud ning oma ſawiaſtjatele kena kuju andnud. Aga alles brongſiajal tuleb ehtimiſepüüe ſelgelt nähtawale. Alalejäänud brongsasjadeſt on ainult mõned tööriiſtad (Saaremaalt Tahulaſt leitud kirwes), enamaſte on need aga ehte- ja iluasjad (brongſiſt rinnanõel — Kanepiſt Pikajärwelt leitud, hobuſerauа moodi sõlg — Muhumaalt leitud) ning ka sõjariiſtad (Muhumaalt leitud brongſiſt oda).

Meie maa kõige wanemate elanikkude olukorrа ja elamiſewiiſi kohta on uurijad muinasasjade leiu järgi küll kaunis kohaſe kujutuſe oſanud anda, aga mis rahwa ſuguſt nad oliwad, ei ſaa kudagi arwata, ſeſt kiwiajal oli kõigi rahwaſte olukord üleüldiſelt ühtemoodi. Riided oliwad loomanahkadeſt, mis loomade ſoonte ja ſoolikate abil õmmeldud, toiduks kalad, liha ja mõningad taimed; ſurnute põletamine ning tuha kiwilademete wahele peitmine — need on tundemärgid, mis ühtemoodi iga rahwa alg-aega kujutawad. Siin wõib ainult maadeteadusliſelt ja hariduſe-ajalooliſelt ſeiſukohalt otſuſi teha, kuna aga rahwatõugude,

rahwaste ja suguharude kohta, kes siis elutsenud, wõimata on midagi kindlat öelda.

Kahtlemata kannab aga brongsiajale järgnew wanem raua-aeg siin maadel (meie aja-arwu esimesel poolel aastatuhandel) üsna Germani raua-aja kuju ning näitab selle laadi. See asjalugu annab nõnda õige kindlat põhjust arwamisele, et tähendatud ajajärgu elanikud siin maal Germani tõugu olnwad, ligema ja kitsama nimetusega gootlased. Siit awaldas siis see raua-aja kultura oma mõju wäga suurelt ka ida pool olewate ühissoomlaste kohta. See ajajärk oli aga wõrdlemisi lühike. Mõne aastasaja kestwuse järele kustus wanem raua-aeg äkki, nii Lääne mere maadel kui ka üleüldse Soome sugu rahwaste juures, ning lagunes järgnewa kulturajärgu mõjude all, osalt sellesse ära sulades. Tuli noorem ja täielikum raua-aeg. (Selle katkemise põhjus oli muidugi eespool-kirjeldatud üleüldine rahwaste liikumine ja olude muutumine.)

Wanema raua-aja kestwuse kohta siin maal on meil õnneks õige kindlad tõendused olemas, mis wõimalikuks teewad selle iga õieti ära määrata. Need on Rooma riigi rahad, mida kõigil nendel maadel on leitud, kus Germani laadi wanema raua-aja kultura asus; see oligi oma kohast õieti aga Rooma kultura põhisem haru. Lääne mere maadelt on neid rahasid, mille leiupaik kindlalt teada on, umbes poolsada alles. Need on terwelt nüüdselt eestlaste maalt saadud: Saaremaalt üle kümne, Tallinnamaalt, Tartu ligidalt ja ka Wõru ligi Kääpa küla kalmudest on neid wälja kaewatud. Need meie maalt kogutud Rooma rahad ulatawad oma ea poolest meie aja-arwu algusest peale 5. aastasaja keskele, nii siis terwe Rooma keisrite-aja läbi. Kuid suurem osa on juba esimeste keisrite ajal tulnud ning Konstantin I aja järele näib nende tulek peatselt otsa lõppenud olewat. Otse sel ajal algaski juba ka suur rahwaste rändamine, mis siis meiegi maale wäga suure t mõjus ja siia elanikkude wahetuse tõi. Muinasteadlased on siinseid wanema raua-aja riistade kujusid tähele pannes ja muudega wõrreldes arwanud, et Germani kulturat 5. ja 6. aastasajal siin enam pole olnud.

Germanlaſed oliwad ſiis juba ſiit ära läinud ning teiſed nende aſukohale tulnud.

Meie eſiwanemad leidſiwad ſiis maapinnale ilmudes, mis nende *oma* maaks ſai, ſelle juba harimiſeks rohkeste ettewalmiſtatult ning wõiſiwad ſaadud aluſel jõudſalt edaſi ehitama hakata. Küllap nad aſuſiwadki ſuurelt oſalt otſe eesolnute elukohale. Kui palju nad ſiia weel alles jäänud endiste elanikude käeſt kultura-iduſid otſekoheſelt omandaſiwad, ei ſaa kindlalt öelda, aga kaudſelt on nad ſiin enne elanud rahwaste kulturawaraſt küll õige palju pärinud. Aga nad on ka ſelle päranduſe wääriliſed olnud, ſeſt nad pole nii omandatud wara mitte roostetama jätnud, waid on ſeda *oma poolt* õige *mõjuwalt* töſtnud, ſuurendanud ja edaſi arendanud, nii et pooletuhande aasta pikkuſe ſiin maal elamiſe järele, enda iſeſeiswuſe ajajärgu lõpul, otſe meie eſiwanemad kõigi oma ſugulaſte ſeaſt kulturas kõige kõrgemale järjele oliwad jõudnud. Ja ſee on ikka ſuur aſi.

kahjuks katkestati see edukäik otse siis, kui ta kõige paremal kujunemisel oli.

Niisugune „kahe ilma wahel" olek, mis meie rahwale osaks saanud, pole küll mitte üksi tema osa, waid nõrgendatud kujus on selleſama saatuse osalised ka tema sugurahwas Soomes ning osalt lõuna pool olewad Leedu ja Slaawi sugu rahwad. See olek maksab üleüldiselt kõige selle laia maawöödi kohta, mis Kesk- ja Ida-Europa piiril Põhja-Jäämereſt Karpati mägestikuni ning osalt weel sealt lõuna poolegi ulatab. Need maad, Lääne mere idarand ja Weikseli jõekond, on terwe aastatuhande jooksul alatiselt nagu „kahe ilma wahel" seisnud. Seſt see oli idapoolse Slaawi ja läänepoolse Germani rahwatõu piirimaaks, nende wõimude kokkupuutumise ja siis ka kokkupõrkamise paigaks. Nende maade ja nendel elawate rahwaste ajalugu on siis nagu weelainete moeline, ühe ja teise wõimu waheldusi kerkimine ja wajumine.

Mitmekesiduses seisab elu mõnu, ühelaadililine olek surub selle tarretusesse. Inimeseſugu on siis ka oma pikal täienemiseteel endale mitmekesised ja mitmekujulised haridusekujud loonud. Kuid nende loomine on ikka nii suur ja raske asi, et neid palju sigida ei saanud. Haridusе-ajalugu tunneb pea-asjalikult aga kahte hoopis iselaadilist haridusekuju: niinimetatud läänemaaline, mille pesakoht Europas on, aga uuemal ajal ka terwes Amerikas ja mujalgi walitseb, ja idamaaline, mille asupaik seni Hiinas, Jaapanis ja Indias on olnud. (Kolmas haridusekuju oli Amerika algrahwastel, mis aga põhjalikult ära on häwitatud, ning nii teatakse selleſt wähe.) Aga ajalooline tegewus on siitsaadik peatselt üksi läänemaalise kulturapiiri ülesandeks olnud, mille juured Wahe mere ümbruses seisawad. Seſt idamaa haridusерahwad on aastatuhanded otsa ainult oma iseolu elanud ja muu maailma käiguſt eemal seisnud. Aga ka läänemaalisel kulturapiiril tuli õige waratselt kahekujuliseks jagunemine, mis muudetud näol terwel ajaloo-käigul edasi on kestnud. Esiti kerkis kultura õitswusele Wahe mereſt lõuna ja ida pool, Niiluse ja Kaksikjõgede maadel. Aga kui haridusewool hiljem Wahe mere idaranna maadelt ka lääne poole walgus ning

ſiin Greekas omale rammuſa pinna leidis, ſigines juba tuntaw wahe ja waſtolu ida- ja läänepoolſe (Greeka ja Aaſia) hariduſeolu wahel. Päraſtpoole ſulatas korra wäga wõimſaks ſaanud hellenismus (Greeka laad) need hariduſekujud küll jälle ſuurelt jaolt ühte. Kuid waheajal oli Greekaſt lääne poole jälle uuekujuline hariduſe-piirkond tekkinud, Rooma oma, mis end eſiti ſuuremalt jaolt Greeka waimuwaraſt toitis, aga päraſt iſelaadi omandas. Nii ſiis aſuſiwad Wahe mere maadele kaks kulturapiiri: Greeka ja Rooma, mis wõimſalt wõiſtleſiwad, kuigi politikaliſelt Rooma riigiwõim neid ühendas. Aga Rooma riigi jagunemiſel 4. aastaſaja lõpul jäiwad Lääne- ja Ida-Rooma ka politikaliſelt lahku, ja nii määrati kummagile kulturakujule oma eripind ära, mis ſelleſt ſaadik alal on püſinud. Nende wahepiir ſuunenes ühtelugu, ſeda enam, et mõlema kulturapiiri wälimine kuju wäga ſuurelt muutus, kulturakandjateks koguni teiſed rahwaſugud ilmuſiwad kui ſenini olnud. Lääne-Rooma pärandus, nii politikaline kui ka haridusline, läks wärske jõuga ajaloo-näitelawale ilmunud Germani rahwaste ning germanlaste ja roomlaste ühenduſeſt ſiginenud uuekujuliſte Romani rahwaſte kätte. Ida-Rooma aga kaotas oma walitſuſe päraſtpoole idaſt tärganud uue wõimu, islami kätte, millel ka jälle omakohane hariduſelaad oli. Kuid enne kui ſee ſündis, oli ſealt nii riigiline kui ka haridusline wõim ja mõju ſuurelt jaolt ju Slaawi rahwaſte kätte läinud, kelle kangemaks wõimukandjaks Wene riik aſus. Mõned Slaawi rahwad (poolakad ja tſhehid) ſattuſiwad küll ka läänemaade kulturapiirisſe ja Lõuna-Slaawi rahwas jagunes otſe kahekülgſe kultura pealekäimiſel kaheks: Horwati (Kroati) ja Serbia rahwaks. Nii ſiis jäiwad endiſte Rooma ja Greeka kulturakujude aſemele nende pärandajatena Germani ja Slaawi omad wõitlema ja wõiſtlema. Nende waheline wali waſtolu tuli umbes käesolewa aastatuhande alguſel õieti nähtawale, mil need rahwatõud oma koduſe elu koondamiſe ja hiljuti omandatud kultura koſutamiſe järele end wälja poole laiendama hakkaſiwad. Siis tuli nendel üksteiſega kõwa wõiſtlemine. Ning ſelle juures ſattuſiwad mõlemate wõimude wahel aſuwad Soome ſugu rahwad nagu kahe weskikiwi wahele, kus neid pigistati ja

purustati. Mõlemad tugewamad naabrid püüdſiwad neid ja nende maid oma ſaagiks, nad oliwad ajaloo-käigu karedal käſul nagu tüli-õunaks kangemate wõiſtlejate wahel ja käiſiwad nii mitu korda ühe woli alt teiſe alla, mille juures muidugi wäga palju pidiwad kannatama.

Seſt põhjuſtel, mida ſiin pikemalt kaaluda ei ſaa, ei ole Soome ſugu rahwad iſe *mitte* ajaloo-wäljal teguriks tõusta ſuutnud. Eelnimetatud kolm Europas walitſewat rahwatõugu, Romani, Germani ja Slaawi, on pikemate ajajärkude kujul üksteiſe järgi ajaloos tegelasteks aſunud: Lõuna-Europa (Romani) rahwad umbkaudſelt kolm tuhat aastat tagaſi, Germani rahwad kaks tuhat ja Slaawi rahwad üks tuhat. Neljas ſuur Europa rahwatõug, Soome ſugu, ei ſuutnudki ſeda teha, temaſt läkſiwad ſlaawlaſed mööda, ja nii jäi tema edaspidigi iſeſeiswaſt ajaloo-tegewuſeſt eemale, ainult teiſi rahwaid teenima, ning pidi kõike oma tööd, hoolt ja waewa, mida ta küll rohkel arwul awaldas, teistele tuluks ja auks ohwerdama, ſelle juures ſuuremalt jaolt ka oma iſeolu, keele ja rahwuſegi.

Õſalt küll mõistetawad, oſalt aga ka mõiſtmata on need mõjundid, mis Slaawi ja Soome ſugu rahwatõugude wahekorda niiſuguſeks on kujutanud, kui ſee ajaloo-käigul nähtawale tuli, nii et eſimene teiſe üsna ära warjas. Seſt ſellel ajal, mil need rahwatõud muudele teatawaks ſaiwad, oli nende elu ja olukord nähtawalt kaunis ühte laadi. Oma käes olewa maa laiuſe pooleſt oli Soome ſugu ſlaawlasteſt kahtlemata palju ees. Seſt ſee aſus terwel laialiſel maapinnal Lääne mereſt Uralini, kuna aga need maa-oſad, kus Slaawi rahwad eſiti ilmſiks tuliwad (nüüdſel Keſk- ja läänepoolſel Wenemaal), palju kitſamad oliwad. Kudas lugu rahwa-arwuga oli, on küll wõimata kindlalt öelda. Kahtlemata ſelge on muidugi, et palju parema pinnaga ja lahkema ilmaſtikuga (kliimaga) ſlaawlaſte maadel ka rahwas palju tihedamalt aſus kui Soome ſugu rahwad karedas Põhjalas. Aga asjalugu, et ajaloo koidikul Soome ſugu rahwad hoopis tihedamalt ja rohkemalt nähtawale tuliwad kui ſlaawlaſed, lubab arwata, et ſiis, umbes poolteiſt aastatuhat tagaſi, Soome rahwa ſugud ka arwu pooleſt ſlaawlasteſt ees oliwad. (Hilje-

mine muutus wahekord ſlaawlaste ſuurema ſigiwuſe mõjul wiſtiſte.) Oma haridusliſe olu ja ühiseluliſe korralduſe pooleſtki oliwad mõlemad rahwaſugud üleüldiſelt üheſuguſel aſtmel. Weel kaua hiljemine, tuhat aastat tagaſi, elaſiwad need rahwaſugud kõrwuti ja oſalt ſegi umbkaudſelt ühte moodi. Oleks ſiis wõinud arwata, et nende etendataw oſa ajaloo-wäljal ka umbes üheſugune oleks ſaanud. Kuid teatawaste on asjalugu hoopis teiſiti läinud; ſellekordne waewalt tuntaw wahe Soome ja Slaawi ſugude wahel on nüüd otſatu lai.

Selle nähtuſe põhjuſed ſeiſawad küll niihästi ſiſemiſtes kui wälimiſtes oludes. On ju oma jagu tõſi, et Soome ſugu rahwaſte wähene agarus ja ettewõtlikkus, nende „tuim iſeloom“, neid teiſte rahwaſtega wõidujooſkul tahapoole jättis. Aga need omaduſed ei ole ometi mitte nende loomu wiga, waid Soome ſugu rahwaſte kareda ſaatuſe tagajärg, mis neid põliſel wanal ajal külmale ja karedale Põhjamaale elama pani, kuna muud rahwad lahkema taewa all wõiſiwad wiibida. Aaſtaſadade ning -tuhandete jooksul mõjuſiwad alaline raskus ja kehwus, puudus ja paigal-ſeiſk, niihästi ihu kui waimu pooleſt nende peale, maa laadi järele muutus ka elanikkude iſeloom karedaks ja oma jagu tuimaks. Ja tagajärjeks oli ſiis, et nad ſuurema politikaliſe wõimuga ja wähe kõrgema kulturaga kokkupuutumiſel ſelle ſaagiks ſattuſiwad. Mõjuwaks tõenduſeks ſelle kohta, et „totraks ja tuimaks“ arwatud Soome ſugul tõeste oma loomu pooleſt õige palju arenemiſewõimaluſt oli, on ju ſee kindel ajalooline nähtus, et *need* Soome ſugu tüwe harud, kes aegſamalt enda karedaſt algkoduſt lahkudes lõuna ja lääne poole lahkematesſe oludesſe ja paremale pinnale wõiſiwad jõuda, ſeal oma eſialgſeid rohkeid waimuandeid wõimſalt edaſi on harinud, tõſtnud ja koſutanud, ka Eestiſki, weel enam aga Soomes ja kõige enam Ungaris. Seſt Ungari riik on Euroopa wanemate riikide reas; tal on tuhande-aastaline ajalugu ſelja taga.

Ning ſelle ſündmuſe juures tuleb ajaloo tihti iſeäralik ja äramõiſtmata tuju õige ſelgelt tuntawale. *Ainſa* iſeſeiſwa Soome-Ugri ſugu rahwaſte riigi rajajaks on üks

õige wäike killuke ſ e l l e ſt rahwatõuſt ſaanud, kelle teiſed ligiſugulaſed otſe kõige madalamaſſe olekuſſe jäiwad; kõik teiſed Soome-Ugri ſuguharud, arwu pooleſt küll ſada korda ſuuremad kui Ungari riigi rajajad, ei ſuutnud endale mitte o m a riigikorraldust luua. Nagu „eſiaja“ kirjeldusest kuulſime, ei olnud neid wanemal ajal ſelleks kohaſeid eeltingimiſi, ei olnud aga ka tarwidust ſelle järgi. Soome-Ugri rahwad elaſiwad aastatuhandete kaupa ſiſemaadel, mererandadeſt kaugel, metſarikastes maakohtades. Ning need ääreta metſad ja tühjad kõrbemaad, kus inimeſed ainult wäga harwalt elutſeda wõiſiwad, awaldaſiwad wäga pikal ajajooksul ſealſete elanikkude meeleolu, waimulaadi ja terwe nende olemiſe kohta tuntawat mõju, harjutaſiwad neid ükſikute perekondade ehk wäikeſte hõimkondade kaupa elutſema, ilma et muudega ſuuremat kokkupuutumiſt otſiti ehk ſoowitigi; elati aga waguſi oma ette. Niiſuguſel aſjalool ei wõinud riigiliſe olukorra loomiſeſt juttugi olla. On ju ajaloos üleüldine nähtus, et kõik riigiliſed korraldused eſiti ikka mererannal, ſaartel ehk ſuurte jõgede orgudes on ſiginud, kus rahwas tihedalt koos elas (Kakſikjõgede ja Niiluſe maadel), kunagi aga mitte eemal ſiſemaadel ja metſades, nagu Soome-Ugri rahwaſte aſukoht oli. Seal oldi otſe ſunnitud õieti harwalt aſuma, ſeſt tihedat rahwaſt ei oleks Urali ümbruſe kehwad maad mitte toita jõudnud. Sinna ei ſaanud ſuuri külaſidki tekkida, ammu weel linnaſid ehk muid riigiliſe elu koonduſekohtaſid. Kui ſiis hiljemine rahwa-arw tihenes, otſiti mujal uuſi elukohtaſid, kus maa tühi oli, mindi laiali ja elati ſealgi jälle endiſt moodi üsna õredalt. Ka ſiis weel, kui Soome ſugu rahwad juba erirahwaſtena elajwad ja tihedamalt kokku liituma hakkaſiwad, oli nende loomuſſe ſügawalt juurdunud lahuſoleku ſoow nii wägew, et end mingi kindlama korraga köita ei raatſitud. See aſjalugu ſeletab ka ära, miks Soome ſugu rahwad lõunaſt peale walguwa wõõra wõimu eeſt nii kergelt eemale taganeſiwad. Wastupanek oli wäheſe arwu ja laialioleku päraſt raske, aga wõõraſte alla end anda ehk nende naabruſeski elada ei tahetud; ennem mindi mujale. Aga ka oma eneſte juureski ei raatſitud end kudagi teiſe juhatuſe alla anda, waid taheti ikka oma ette täis iſand olla.

Niisugune meeleolu keelas muidugi riigilise ühtluse juurdumist.

Umbes tuhat aastat tagasi, 9. aastasaja keskel, tuli aga Soome sugu rahwastele see aeg kätte, kus nad nagu teelahkmel seisiwad, kus nende tulewiku politikalist kujunemist ajaloo kaalukausil waeti. Ning kurbloolikult jäi Soome sugu sellel kaalumisel kergeks. Tähendatud aeg oli ainuke, kus Soome sugu rahwastele oma riik (ehk riigid) kujuneda oleks wõinud. Kuigi meie alumise Wolga maadel olnud Katsari ja Bulgari riigid, mille õitsmise-aeg ka sellel ajal oli, üsna kõrwale jätame (sest nende Soome sugulus on kahtlane), oliwad nende rahwaste juures nimetatud ajal juba kolmes kohas iseriigi idud olemas: Donau ja Dwina jõe maadel ning Wolga jõe allikatel. Iseloomulik on nüüd, et nendest idudest ainult üks wägewamalt wõrsuma läks ja tugewaks puuks kaswas, otse sellel pinnal, kus selleks pealtnäha tingimised kõige halwemad oliwad, keset wõõraid ja waenulisi rahwaid: Ungaris. Dwina jõe maadel siginenud, suurelt jaolt muinaslooline Perma (Biarmia) riik, mis nähtawalt sellel ajal oma õitsmisel oli, ei suutnud seisma jääda. Ta ei olnudki ka nähtawaste riik selle sõna tõsises mõttes, sest tal puudus õige riigiline korraldus, oli ainult lõtw „kauba-riik". Tema ainelist head korda näitawad maapinnasse järgi jäänud waranduse ja seda tõendawad norralaste kirjeldused oma saagilkäikudest „Biarmias", kus nad „Jumala" hiiest ja ta toreda kuju küljest hulga kulda ja hõbedat ja muid kallid asju röowinud. Kalmudeski olnud rohked rahawaranduse, riietesse mässitud. Wõimalik küll, et nendes kirjeldustes õige palju liialdust on („Jumala" kuju kaelas olew kuldkee ning ta süles leiduw täis rahakausi on ehk luule), kuid üleüldse põhjenewad need wististe tõe-alusel.

Niisugusele, wõrdlemisi jõukale järjele oliwad permalased oma agara kauba-ajamise mõjul saanud, mis nähtawalt arablaste juurdegi ulatas, sest need oliwad Permamaaga läbikäimises. Aga rahulist äri ajades ei osanud permalased tarwilisel määral kaitsmise eest hoolitseda, omale kõwa riigilist wõimu ja sõjalist jõudu luua. Otse

wõõrastawalt tundub asjalugu, et norralased permalastelt hulga waranduſt nagu mängides ära wõiſiwad riiſuda; kaitsjaid polnud olemaski. Nii ſattuſiwad nad ſiis pärastpoole, kui Wene riigi wõim nende juurde weeres, nähtawalt hoopis hõlpſalt ſelle alla ja kaotaſiwad oma iſeolu.

Kolmandaſt nimetatud riigiſt oleks aga küll kõige ennemine Soome ſugu rahwaste koondamiſekoht ja nende wõimu awalduſe pind wõinud ſaada, ſeſt ſelleks oliwad tingimiſed wõrdlemiſi head. Koondamiſekohaks on ta küll ſaanudki, ſeſt peale ungarlaste on aja jooksul kõik Soome ſugu rahwad ſelle alamateks astunud, aga wäga mitmeſuguſel ajal ja wiiſil. Kuid nad pole ſelles mitte perelasteks ſaanud, waid wõõraslasteks; ſlaawlus on iſandaks, ſoomlus teenijaks. Riigi algusaegadel ei olnud lugu ſugugi nii. On iſeäralik nähtus, et otſe ſelſamal ajal, mil Donau maadele Soome ſugu riik rajati, ka Põhja-Europas wäga tähtis aſi kaalu peal ſeiſis, nimelt, mis laadiliſeks ſiia kujunew riik ſaab. Ajalugu on ſelle küſimuſe Slaawi ſugu tuluks ära otſuſtanud, kuna küll eſialgſed tingimiſed Soome ſugule kaſulikumad oliwad. Oleks aſi teiſiti tulnud, oleks küll terwe Põhjaning oſalt ka muu Europa ajaloo-käik hoopis teiſtſuguſeks kujunenud kui ſee nüüd on olnud.

Teatawaste on pärastiſe Wene riigi rajamiſel ſee iſeäralik tundemärk, et ſelles kolm tõuliſelt üksteiſele hoopis wõõraſt rahwaſugu kaastegewad oliwad: Germani, Soome ja Slaawi ſugu. Germanlaſed (rusſid ehk warjagid) oliwad küll ſelle juures õieti tegeliſe oſa etendajad; eſialgu ſeiſis walitſuſewõim üsna nende käes. Et aga Germani ollus arwuliſelt õige wähene oli ja pealegi ühenduſe oma kodumaaga nähtawalt pea katkeſtas, nii ſealt ſugugi ſellel mõõdul uut toitu ei ſaanud kui pärastine Germani wõim Lääne mere ääres, ſiis ei wõinud riigiſt kudagi Germani laadiliſt riiki ſaada, waid ſee pidi emb-kumma rahwatõu laadi omandama, kes ta alamad oliwad. Eſiotſa oli riigis ülekaal wististe Soome olluſel. Nendeſt kolmeſt rahwuſeſt, kelleſt eſiti riik kokku liideti, oliwad kolm Soome ſugu: merjalaſed, wepſalaſed ja tſhudid (mille nimetuſe alla ſiis kõik Lääne-Soome

rahwad käiſiwad), kaks Slaawi ſugu: ſlowenid ja kriwitſhid. See wahekord ei tähenda küll kuigi palju, ſeſt ei teata ju ſugugi, kui ſuure arwuline iga rahwas oli. Hoopis enam aga kaalub ſee nähtus, et need kolm Warjagi würsti, kes uut riiki tuliwad walitſema, eſiti kõik Soome ſugu rahwaste maale aſuſiwad: üks Wana-Laadoga linna (ſelle järwe lõunarannal, kuſt ta alles hiljem Ilmajärwe äärde Nowgorodi läks, teine Wepſamaale Walgejärwele (nüüdne Bjeloozero), kolmas Tſhudimaale Irboskaſſe (Isborſk). Seſt Irboska ümbrus oli ſiis weel üsna tſhudide käes, mille tõenduſeks ſealne Hadnitſa linnamägi on, otſe niiſamaſuguſe-kujuline kui muud maarahwa linnamäed. See asjalugu näitab, et uues riigis Soome olluſel tähtſam ſeiſukoht oli kui Slaawi omal.

Aga nendel maakohtadel, kuhu uue riigi eſimeſed tugiteibad püsti löödi, mereſt eemal ſiſemaal, ei wõinud ta õitswuſele jõuda; ta pidi oma wõimu-aluſeks pinnaks mõne ſuure jõekonna wõi mereranna wõtma. Muidugi oleks ſelleks ligem Lääne mere rand olnud, ja oleks nõnda tulnud, ſiis oleks küll riik Soome ſugu laadi wõtnud. Seſt ſel korral oli Soome ſugu rahwakoguline keha, mille hiljem aeg nii mitmeks tükiks on rebinud ja mitmed ta liikmed ſuretanudki, pea-asjalikult alles terwe. Soome ſugu rahwad ſeiſiwad ſuures koguliſes ühenduſes, mis terwet Põhjaida = Europat täitis, Lääne mere rannalt Uralini. Nõnda oli lugu ſuuremalt oſalt weel alles weerandtuhat aastat hiljemgi, Wene ajaloo-kirjutaja Neſtori ajal (1100. aasta ümber), nagu ſee ta kirjadeſt ſelgub.

Asjalugu läks aga teiſiti. Uues riigis tõuſis Slaawi ollus õige ruttu wägewamaks ja jättis ſoomluſe oma warju, nii et ſee juba eſimeſte aastakümnete jooſul Slaawi laadi hakkas omandama (wõõraſte warjaglaſte wähene hulk ſulas muidugi aja jooſul maa pärisrahwa ſeſſa ära). Selle nähtuſe peapõhjuſeks oli, et uus riik omale laienemiſt *mitte* lääne *poole* ei otſinud, waid *lõuna poole*, mis wäga aruſaadaw on. Seſt ſealne wiljakam maapind ja lahkem ilmaſtik awaldaſiwad rohkem tõmbewõimu kui külm ja kehw põhine

maa. Juba kohe riigi rajamise järele sai selle ainsaks pealinnaks lausa slaawiline Nowgorod ja järgnewal rahwapõlwel kuulus Kiiew Dnjepri jõe ääres, sula Slaawimaa südames. Selle jõe kallastele koondati siis riigi peawõim. Sest Dnjepri jõekonnas oli sellel awar kogumisewõimalus, siin awanes temale tähtis kaubatee, ning selle jõe jookſu mööda jõuti warsti ka Mustale merele, mille mõjul siis Lääne mereſt enam suurt ei hoolitud. Siit kaudu hoiti ainult weel oma kaubateed lääne poole lahti. Riigiline wõim kaldus aga täitsa lõuna poole. Selle asjaloo loomulik tagajärg oli siis ühelt poolt, et slaawlaste ülewõimu alla jäänud Soome sugu rahwad aeg-ajalt ikka enam ise ka slaawlasteks saiwad. 10. aastasajal kandis uus riik juba üsna Slaawi laadi, ta elanikud, oliwad kaugelt suurem osa slaawlased ja selleks muutusiwad ka nende walitsejad. Teiselt poolt aga oli tagajärjeks, et puhtad Soome sugu rahwad, tshudid, kes riigi loodeserwal asusiwad, õige pea riigist eranesiwad, mis nendele wõõraks jäi, kuna selle wõim siinpool ka rauges, nii et Laadoga ja Peipsi poolsed elanikud jällegi oma käe peale elutsema jäiwad. Esiti nimetatakse neid küll weel mõnda korda uue riigiga ühenduses, aga peagi muutus wahekord waenulikseks ning Tshudimaale hakati ju sõjakäikusid ette wõtma, et oma wõimu siinpool kinnitada.

Idapoolsemad rahwad aga, wepsalased ja merjalased, jäiwad kohe algusest peale kindlalt uue riigi külge ning sinnasamasse sattusiwad hiljemine ka Perma ja Wolga rahwad, lõpuks aga Urali taguſed ugrilaſedki. See on suuremalt jaolt küll nii-öelda rahulikul teel sündinud, ilma suuremate wõitlusteta. Ainult mordwalased paniwad kaua wastu ja neid pidi siis wäewõimul sõna kuulma sunnitama, milleks mitu aastasada ära kulus. Tsheremissid käisiwad küll weel 14. aastasajal iseseiswalt sõjateed, kuid juba Wene würstide lipu all. Pealtnäha rahulikult ja pikkamisi, aga järjekindlalt sündis ka nende rahwaste slaawistamine, mis tuhande aasta jooksul suurepäraliſe tagajärje on toonud, nii et nüüd terwe põhjapoolne Wenemaa, mis weel selle aastatuhande algul peaasjalikult Soome sugu laadi kandis, nüüd päris slaawlaste maaks on muutunud. See on nagu tähele panemata, ise-

eneſeſt ſündinud. Slaawi ja Soome rahwaſugude wahel polegi nähtawaste tuntawat rahwuslist wihawaenu olnud, waid nad elaſiwad wördlemiſi heas läbiſaamiſes körwuti. Selle asjaloo tõenduſeks on peale muu otſe Wene riigi rajamiſe lugu, kus Soome ja Slaawi ſugu rahwad, niipalju kui Nestori teadeteſt tunda wõib, ühiſelt ja leplikult koos tegewad oliwad. Muidugi ei puudunud tülid ja waenud ka ſiis, kuid nende põhjus oli küll teine kui rahwatõuline, ſeſt ka ſelle ama rahwatõu oſad pidaſiwad enda keskes waljult waenu. Nõnda on ſiis kõigiti aruſaadaw, et päraſtpoole, kui ſoomlaſed ja ſlaawlaſed ſegi aſuma ſaiwad, ümber-rahwustamine hoogſalt käima hakkas. Kolm wäga mõjuwat tegurit oliwad ſelle juures ſlaawiſtamiſt toetamas. Nii politikaline (riigiline) kui ka kulturaline (enamaste küll uſuliſes kujus) ning ka majandusline ülewõim oli täitſa ſlaawluſe käes ning ſoomlus pidi ſelle all nõrkema, ilma et wälimiſelt tuntawat wägiwalda wajagi oleks olnud. Nõnda on ſiis tulnud, et endine mõjuw Merja rahwas lõpulikult otſa on ſaanud, teiſteſt rahwasteſt aga weel waewaliſed riismed alles jäänud; ainult mordwalaſed on ſuuremas kogus alal püſinud, kuna küll nemadki wõõrastele wiſtiſte palju matti on maksnud. See muutumine kestab weel praegugi täiel hool edaſi ning otſe nüüdſe põlwe ſilma ees kujuneb kohati Soome ſugu rahwaſte aastaſadade pikkune ajalugu nagu peeglis. Aſtmeline üleminek üheſt rahwuſeſt teiſe on ſelgelt nähtaw.

Ajajärk wiimaſe aastatuhande pöördel oli ſiis Soome rahwatõu ſuureks murde-ajaks. Selle riigi rajamine, mis meie ſugurahwaſtele wõimu koondamiſekohaks oleks wõinud ſaada, ſai otſe waſtandliſelt nende iſeſeiswuſe- ja ühtluſeajajärgu lõpetuſeks. Erinimeliſte rahwaſtena jäiwad Soome ſuguharud küll weel tükiks ajaks oma eluteed kõndima, aga nende waheline ühendus oli nüüd täieſte katkeſtatud ning killuſtatud ſalkadena ei ſuutnud nad asjaolude raskuſt ära kanda, mida edaspidiſed ajad nendele tõiwad, waid murduſiwad nende koorma all. Idapoolſete Soome ſugu rahwaſte ajaloole oli ſellega nagu punkt taha tehtud, nii et jatkamiſt enam ei ſaanud olla. Nad ſuriwad niiöelda

enne ſündimiſt. Teiſiti oli aga lugu kõige läänepoolſema oſaga, Lääne-Soome rahwastega. Need jäiwad eſiotſa ida poole kujunewa Slaawi riigi mõju alt kõrwale ja on nõuda ſiis oma iſeolu ſuutnud pääſta. Aga tähendatud aja ſündmuſed määraſiwad juba ka nendele ſelle kurwa ſaatuſe ära, mille ajalooline aeg nendele oſaks andis. Nad jäiwad oma elukoha mõjul kahe waenuliſe ilma wahele ning mõlemalt poolt on wägewamad naabrid neid oma mõju alla püüdnud heita. Koſtmata küſimiſeks jääb, misſuguſed Soome ſuguharud need „tſhudid“ oliwad, kes Wene riigi rajamiſel tuntawat oſa etendaſiwad. Aga ſee on ka tähtſuſeta. Ajalookäigu ſaadus on nõnda, et uue riigi laadi kujunemine ka juba meie rahwa politikaliſe tulewiku ära otſustas, nii et ſelle kohta edaſikaebamiſe-wõimaluſt enam ei olnud. Seſt kui kõik Soome ſugu rahwad ühiſelt enda riigi rajamiſega korda ei ſaanud, ſiis oli ſee Lääne-Soome rahwaſtel üksi oma käe peal muidugi wõimata, weel wõimatum aga igal üksikul rahwal eraldi. Wahest oleks ometi Lääne mere maadelgi midagi iſeſeiswa riigi taoliſt tekkida wõinud, kui ſelleks rohkem kujunemiſeaega oleks olnud; alg-idud oliwad ſelle jaoks küll olemas. Aga enne kui midagi walmida oleks wõinud, tuli nende peale kangejõuline ja kõigi kultura-abinõudega ehitud wõõras wõim, mille alla nad aastakümnete pikkuſe wõitluſe järele murduſiwad, oma iſeſeiswuſe ja päraſtpoole ſuurelt oſalt ka oma rahwuſe kaotaſiwad. Nõnda ſattuſiwad nad eſiti läänepoolſete ja päraſt jälle aastaſajad keſtnud sõjakurna ja raske orjuſe all oleku järele, wiimati idapoolſete mõjude aluſeks. Mõlemalt poolt on nendele wäga palju wõõraſt olluſt ligi tulnud, aga oma iſeolu pole ſee nende juures ometi mitte lõpetada ſuutnud. Enda riigiliſe iſeſeiswuſe kaotaſiwad meie ſugurahwad küll ſelle aastatuhande algul lõpulikult, majanduslikult ſattuſiwad nad ſuure ſurwe alla, haridusliſelt pandi nende edukäik täitſa ſeisma ja tõrjuti weel tükk maad tagaſi, aga üsna ära ei ſurnud ſee ometi, waid elas wiſalt oma iſe-elu edaſi, kuigi wäga waewaliſelt. Meie rahwaſugu oma kodune kultura on wäga kaua aega kahe ſuure wõõra kulturakuju wahel hõljumas ja kõikumas olnud ja on weelgi, ta on mõlemateſt mõnda omandanud, kuid

ometi on ta ſuutnud, hiljemal ajal lahedamale järjele jõudes, ikka oma eneſe aluspinnale aſuda. Iſelaadiline Soome kultura on endale juba hästigi tähelepanemiſt omandanud ning Eestis on ſelleks wähemalt ilus algus olemas. Kõige kallim rahwuſe-omadus on meil ſiis ometi päästetud.

9. Wahekord wõõrastega läänes.

Mis laadiline see oli, wõime eesolnud seletuste järele üleüldiselt juba mõista. Lääne mere rannale asudes oliwad Soome sugu rahwad esiti kaunis kaua aega wõõraste mõjusid wastuwõtwas seisukorras, kuni nad aegapidi ise niikaugele areneswad, et ka oma poolt tegelasteks wõiswad astuda. Iseseiswuse-aja lõpul oli selles asjas umbes tasakaal kätte saadud; waheşt oliwad siinpoolsed wõõrsilkäigud siis mõjukamadki, kui wäljaşt siia tulewad. Aga siis tuli korraga suur tagasilöök; siinsed rahwad sattuswad äkki ainult end kaitswasse seisukorda ja selleski kaotaswad nad. Suuremalt jaolt on ka selle ajajärgu sündmused minewiku tumeda liniku alla peidetud, nimelt esimestel aastasadadel. Ajaloolised allikad ei nimeta Soome sugu rahwaid hulgal ajal enam sõnagagi, muinasteadus ei ole weel suutnud nende olukorda tarwiliselt walgustada ning ka keeleteadus ei wõi ajalooliste teatuste puuduşt nendel aegadel tarwiliselt täita. Ainukesed allikad Soome sugu rahwaste minewiku kohta sel ajal on Skandinawia muinasjuttude kogud, mis pea-asjalikult kõige läänepoolsemas, nii meilt kõige kaugemas, Põhja-Germani rahwaste kodus, Islandi saarel, seni alles on seisnud, kuni need üles kirjutati, mis alles ristiusu ajal sündis. Nendes jutustustes leidub nii mõnigi teade, mis Lääne mere idaranna maade kohta käib. Muidugi mõista ei ole nendel jutustustel ajalooliselt kuigi palju wäärtuşt, aga mõnigi sõnum põhjeneb wististe ajaloolise sündmuse peal, ning nii wõib see wähegi walguşekiiri muidu pimedasse ajaloohämarusesse heita. Ja wähemgi teatus on enam kui ei midagi.

Nagu juba eespool nimetatud, peame kõik need teated, mis aegade kohta wõiksiwad käia, mil Soome sugu rahwaid siin weel olla ei wõinud, kõrwale jätma. Hilisemate teatustega esimese aastatuhande teisest poolest on aga lugu juba palju parem. Sest esiteks on need palju enam usaldatawad, kuna jutustuste tekkimise ja nende pärastise ülleskirjutamise waheline aeg hoopis lühem oli ning kirjutajad hiljema aja sündmustest ise ka juba oma jagu teadsiwad, neid siis tõepärasemalt kirjutada wõisiwad. Teine suur headus on see, et meie sellel ajajärgul selles kaunis kindlad wõime olla, kelle kohta skandinawlaste kõned „idamaalastest" käiwad. Need oliwad meie esiwanemad, selle-aegne „maarahwas", ning ta ligemad sugulased, põhja pool pärastised soomlased, lõuna pool liiwlased ja kurelased. Need hakkawad nüüd juba aegapidi ka oma erinimetuse all nähtawale tulema (soomlased nendele omase „Finni" nime all), kuna põline-wana Aisti ehk Osti nimetus keskmisel seisukohal asuwa „maarahwa" peale peatama jäi, kes siis selgelt ja kindlalt eestlaste (Esten) nime kandma hakkas, mis ka pärastpoole nende üleüldiseks nimetuseks on jäänud. Meiegi hakkame nüüd oma kirjelduses ikka seda nimetust oma esiwanemate kohta tarwitama, kuna see meile nüüd ju täitsa omaks on saanud.

„Maarahwa" ajast on meile oma jagu ka eneste muinasmälestusi alles jäänud, kuid need käiwad ainult rahwa siisemise elu-olu kohta. Wõõrastega kokkupuutumisest ei ole wähematki jälge; ainukesed, mis wähegi sinnapoole käiwad, on hilisemast ajast pärit, isesseiswuse-aja lõpust. Waremate aegade kohta teatusi põimides seisame ainult wõõraste waral. Need teated kõnelewad muidugi ainult sõja- ning kaubakäikudest, mis muulased siia maale ette wõtnud, kuni neid ka siitpoolt wastama hakati. Aegapidi ikka elawamaks minew kauba-ajamine oli see, mis meie sugurahwaste ja wõõraste wahelise läbikäimise tekitas ning nendele siinsetelt maadelt teatusi nõutas. Need kirjalised teated, mis sellest ajast alles on, leiduwad siis otse rahwaste juures, kellega meie esiwanematel ühel wõi teisel wiisil kaubanduslist ja oma jagu ka sõjalist kokkupuutumist oli. Wanemal

ajal oliwad need mõlemad asjad enam=wähem ühte sulanud, sest kauplejad oliwad ühtlasi ka sõjalased, nagu harimata maades tihti praegu weel lugu on. Kaubelda usaldati siis üksi sõjariistade kaitse all ning kui kauplejad aga enda jõu maa pärisrahwast üle tundsiwad olewat, katsusiwad nad kohe ihaldatawaid asju mitte kauba wastu andmisega, waid mõõgateraga omandada.

On juba nimetatud, kui wäga suure mõjuline Lääne meri siia rannale elama saanud rahwaste haridusliše edenemise kohta oli, kuna nad nõnda Lääne mere ümbruses juba ammu olewa kulturapiiri osaliseks saiwad. See kandis oma üleüldise laadi poolest täieste Germani, ligemalt öeldes Gooti kuju, ning nagu südameks oli temal meie maa ja Rootsimaa wahel olew Djamaa saar. Esimeses reas siit maalt käis siis see suur ja wägew Gooti mõju wälja, mis Soome sugu rahwaste juures nii ammune ja selgelt tuntaw on. Hiljem aeg tõi asjaloosse korraks küll muutuse. Suure rahwaste=rändamise mõjul, mis muu seas Lääne mere äärsele Gooti wõimule otsa tegi, sigineswad ka Skandinawiasse uued riigid, mille wõim korraks Djamaa oma ära warjas, ning mõneks ajaks tõugati see siis oma tähtsalt seisukohalt kõrwale. Kuid sellele järgnewal „wikingite“ ajajärgul, nüüd tuhat aastat tagasi, oli jällegi Djamaa Lääne mere kaubanduse keskkoht ning suure rikkuse ja wõimu omanik. Otse imestama panewad meid need kirjeldused, mis Djamaa endisest õitswusest kõnelewad. Nendes wõib ju oma jagu liialdust olla, aga praegu weel seal leiduwad laialised ja toredad ehitusewaremed näitawad, et Djamaa olukord tõepoolest suurepäraline oli. Saare rahwa=arw oli wististe suurem kui mõnel tähtsal riigil. Wahel saadeti küll rahwa rohkuse pärast muist elanikka mujale elama (nimelt ka Hiiumaale), ning nõnda sigisiwad otse siit Põhjamaale esimesed rahwarändamised, küll juba paari tuhande aasta eest. Ajalooliselt ajast on meil Djamaa tähtsuse kohta üsna kindlad teated. Siis olnud sellel wõrdlemisi wäikesel saarel (ta suurus on nagu Saare= ja Hiiumaa kokku) 91 kirikut, nendest pealinnas Wisbys üksi 18; see linn oma kindlustega (45 torni) oli sellel korral Põhjamaal kõige tähtsam. Otse iseeneselt mõiste=

taw on, et Djamaalt kaubanduſewool ka nüüdſele Liiwi- ja Eestimaale käis ning kaubanduſega ühes ka kultura wõimſalt ſiia woolas. Eſiti oli ſee kaubandus küll wististe ojamaalaste käes ükſi, aegamööda aga õppiſiwad ſiinſed rahwad ka iſe kaubateed käima ning pärastiſel ajal oli liiwlaste ja eeſtlaste kaubitſemine Djamaaga õige elaw. Nad wiiſiwad ſinna oma maa ſaaduſi (peaasjalikult nahkaſid, mett ja waha, ſeſt napp wili kulus oma jaoks ära) ning tõiwad ſealt jälle endale tarwiliſt wõõraſt kaupa, nimelt ſoola, rauda ja willaſt riiet (mis watmani ehk watlaſe nimetuſe all meie ajani tuntud on). Otſe Djamaa kaudu ſündiski pärаſtpoole ka otſekohene läbikäimine meie maa ja Põhja-Saksamaa ranna wahel, mille tagajärjeks ſakslaſte ſiiatulek oli.

Djamaa kaubanduſe õige laialiſt ulatuſt ka kaugele idaſſe tunnistab ſelgeſte ſinna kogunenud Arabia rahade hulk, mis wististe küll ſuuremalt jaolt Lääne mere maade kaudu ſinna on tulnud, kuna teiſelt poolt jälle läänepoolſete maade (Anglo-Saksi ja päraſt Saksamaa) rahad ſiit kaudu idamaadesſe läkſiwad. Rahalaadiſid, mis otſe Djamaale omaſed on ning mille täienemiſt ſeal aastaſadade keſtwuſel tähele wõib panna, leitakſe nende uuemates kujudes Lääne mere maadel ſuurel hulgal, aga ka weel kaugemal ida poolgi. See ei tunnista ſiis mitte ainult õige elawat läbikäimiſt, mis Djamaa ja nende maade wahel olnud, waid näitab ka otſe ſelle käigu teed.

Olgugi Skandinawia rahwajuttude teated meie maa kohta wäga hämarad, ſeſt et nendes ettetulewate nimede tähenduſt nüüd enam ei tunta, tundub nendeſt ometi igapidi, et ſiinſed maad ſkandinawlastele kaunis häſti tuntud oliwad; nad liikuſiwad ſiin nagu tuttawates kohtades kunagi. Nimetuſeks on Lääne mereſt idapoolſetele maadele üleüldiſelt ikka „Auſtrwegir“ ja „Auſtrik“ (idapoolne riik), kuna daanlane Saxo Grammatikus koguni õige kaugelt toodud „Hellespontuſe“ nime tarwitab, mis õieti Dardanelli merekitſuſt tähendab. Päraſtpoole tuli aga nimetus „Gardarik“ tarwituſele, millega ſiiapoole ſiginenud uut riiki (pärastine Wene riik) nimetati; kuid ſee käis üleüldiſelt ka kõige maa kohta, mis

Soome laheſt ida pool oli. Gardariki nimetus tähendab „linnade riiki“ ning tuleb küll nendeſt kindlustatud kohtadeſt, mis ſiinpool maadele juba waremine oliwad rajatud. Gardarikiga oli ſkandinawlastel nähtawalt õige ligidane ühendus, ſeſt ſeal ettetulewad tegelaſed kannawad ſuuremalt jaolt Skandinawia nimeſid; ſee lugu kestab weel 11. aastaſajani edaſi.

Meie maa kohta käiwateſt nimetusteſt leiame ſkandinawlaste ſuus ja ka kirjas Hiiumaa nimena „Dagaithi“ (mis wist Ojamaa keſkaegſes ſeaduſeraamatus leidub), Saaremaa nimena „Eisſysla“ (mis umbes ſaarepiiri tähendab), mis nimeſt ſiis ſelle maa ſakſa- ja rootſikeelne nimetus „Ösel“ on ſiginenud, ja „Athalſysla“, millega nähtawaste nende ſaarte kohal olewaid Liiwi- ja Eestimaa rannapaikaſid tähendati. Nende kohtade külge liitub ſiis ka ſee ſõjakäigu lugu, mille „ſwealaste“ (Põhja-Rootſimaa rahwa) kuningas Ingwar „idamaalaste“ wastu ette wõtnud, kättemakſuks, et need tihti ſwealaste riiki tülitamas käinud. Seda ſündmuſt tuleb hulga muude ſarnaste ſeaſt kõige enam tähele panna, ſeſt et ſellel wististe oma ajalooline alus on; rahwajutt on nagu tõeliſe ſündmuſe wastukaja. Kui Ingwar daanlastega rahu teinud, läinud ta ſuure ſõjawäega „Eiſtlandimaale“ ning häwitanud ſeda „Steini“ nimeliſes maakohas. Kuid ſiis tulnud „Eisti“ rahwas kange ſõjawäega ta wastu, löönud ſwealaſed pakku ning Ingwar iſe langenud wõitluſes. Ta maetud „Athalſysla“ rannale maha. Kuid pea ſelle järele wõtnud Ingwari poeg Anund iſa ſurma kättemaksmiſe otstarbel uue ſõjakäigu eistide maale ette, häwitanud ſeda laialt ning wiinud ſiit ſuure ſaagi kaaſa.

Neid ſündmuſi Rootſi walitſejate kohta kirja pandud teadetega wõrreldes wõib arwata, et Ingwari ſõjakäik umbes a. 600 p. Kr. on olnud. Nii ſiis oliwad kõnesolewad „eistid“ küll ju nüüdſe Eesti rahwa eſiwanemad. Tume wastukaja „Athalſysla“ nimetuſeſt on waheſt praegu weel Karuſe kihelkonnas olewa Watla mõiſa nimi (Sakſa keeli Wattel). Ning „Steini“ nimeline maakoht, mis juba ka waremine Swegderi kuninga jutus ette tuleb, on waheſt küll nüüdne „Kiwidepää“ neem ehk maakeel, praeguſes Ridala kihelkon-

nas. See nimetus on otse „Steini“ nime tõlge ning sünnib ka õieti maalaadi kohta, kuna seal suured kivihunikud leiduwad, millest rahwajutud wanapagana-lugusid kõnelewad, ning selleſtki olla rahwasuus tume mälestus alles, et sinna ennemuiste üks Rootsi kuningas maetud. Arwatawaste oli see maakoht wanaste oma mereligiduse pärast eeſtlaste maa jõukam osa ning meelitas siis saagihimulisi läänepoolseid sõjalasi ligi.

Hoopis segasem ja tumedam kui Rootsi rahwa uttude kõne Ingwari sõjakäiguſt on Daani ajaloolase Saxo kirjapandud Daani kuninga Frotho sõjakäigu lugu „idamaadele“. Mingit kindlat ajamääruſt ei suuda ta oma kirjeldatud sündmuste kohta anda; kõneleb aga umbkaudselt aastasadadest e. Kr. Aga ta seab siis juba siia maadele eeſtlased, liiwlased, kurelased ja semgallid elama, kes kõik tema aruſt põliseſt ajast saadik Daani riigi all olla seisnud. Kuid alati pidanud Daani walitsejad nende wastu sõdima. Kuningas Frotho wõitnud koguni „wenelaste kuninga“ Tranno laewastiku ära. (See oli siis juba ammu enne kui „Wene“ nimetus üleüldse sigis.) Selle järgi läinud Frotho uueste „idamaale“ ja piiranud ühe jõekaldal olewa „Rotala“ linna ümber, juhtinud jõewee kaewandiku kaudu mujale ning saanud siis linna kätte. „Rotala“ nimekuju juhib küll nagu meie Läänemaa endise nime Rotalia juurde, mida see sakslaste siiatuleku ajal kandis (mis tähendus tal olnud, ei saa seletada). Skandinawlased on sellele päraſt „lahtedemaa“ (Wiek) nimeks pannud. Rotalia nime jätiseна leidub weel praegu seal maal Ridala kihelkond (Saksa keeli Röthel). Aga on ju mõnda korda tähendatud, et ainult nimede järgi midagi otsustada püüdes wäga kergeste eksiteele satume. Nii ei anna „Rotala“ nimetus meile mingit pidet selle koha asupaiga üle. Nägime ju, kui umbkaudselt Saxo siitmaa nimedega ümber käib. Teatab ta ju, et Frotho päraſt „Rotala“ wõitmiſt ka ühe „urbem Paltiskam“ (Paltiska linna) ära wõitnud, kus Wespasiuse nimeline kuningas olnud. Et see nüüdne Baltiski ei olnud, on päewaselge; kas ta ehk pärastine Wäina jõe äärne Polotsk oli, on koguni kahtlane. Ning sealse kuninga Rooma nimi on küll niisama õige kui

edaspidiſed Saxo jutustuſed kuninga Frotho III wõitlusteſt hunnidega, kellega kurelaſed ja kaeeſtlaſed ühinenud olnud. Kahtlemata on Saxo lihtſalt oma aja olud ja ſelle-aegſed nimetuſed wanemate aegadega ära ſeganud. Nendeſt ei ſaa meie ſiis kuigi ſuurt tarkuſt.

Enam wäärtuſt on ikkagi Islandi rahwajuttudel. Nendeſt olgu nimetatud, et üks wägew Rootſi kuningas Iwar Widfamme, kelle walitſuſe-aega waheſt 7. aastaſaja keskele wõiks paigutada, peale muude maade ka Eesti- ja Kuramaa ning „kõik idamaa Gardarikini“ ära olla wõitnud. Tähelepandaw on tema sõjakäigu jutustuſes teatus, et wana Gardarik lääne poole Lääne mere rannani ulatanud, umbes Neewa jõe ſuuſt ſaadik, kus Rootſi kuningas arwatawaste maale läks, ning „ſealt algas wõõra kuninga maa“.

Suures Brawalla lahingus (umbes a. 730), mis ſelle pooleſt Põhjamaade ajaloo kohta õieti tähtis on, et ſee ſwealaste ja götalaste (gootlaste) ammuſe wõiſtluſe eſimeste kaſuks otſustas, olnud götalaste kuninga Haraldi poolt ka ſuur sõjawägi idamaadelt ja Kiiewi (Konogard) kohtadeſt ligi. Ning teiſes teates öeldakſe otſekohe, et ſelles liiwlaſed, kurelaſed ja eeſtlaſed oſaliſed olnud.

Ligi ſada aastat hiljem, 9. aastaſaja algul, käinud jälle Wikingi-aja kuulus kangelane Ragnar idamaadel sõdimas ja wõitnud ſeal peale muu „kaheksa würsti“ Wäina jõeſt ida pool ära, sõdinud päraſt ka weel „wenelastega, ſkütalastega, biarmlastega ja finnidega“.

Sellel ajal, 9. aastaſajal, hakkas Põhjamaa ajalugu juba ſelginema, ſeſt ristiuſk wõttis ſeal maad ja ſelle kuulutajad paniwad ſealſeid ſündmuſi kohe kirja. „Põhjamaade apoſtli“ Anskari järeltulija ning ta eluloo-kirjutaja Rimberti kirjatöös on meile kõige wanem kindel ajalooline teatus kurelasteſt alles jäänud. See teatus on küll õige udune ja wiſt ka wiltune, ſeſt ſelles öeldakſe, et kurelaſed enne rootslaste walitſuſe all olnud, ammu aga ſelle wastu mässu tõſtnud. Anskari teiſekordſe Rootſis käimiſe ajal läinud ſiis daanlaſed ſuure laewaſtikuga Kuremaale wõidutee-le, kuid ſaanud ſeal raskeſte lüüa; pooled daanlaſed tapetud, pooled laewad röõwitud ära. Seda lugu kuuldes läinud järgnewal aastal

Rootsi kuningas Olaw „teadmata suure“ sõjawäega kurelasi karistama ning jälle oma käsu alla saatma. Äkilise pealetungimise mõjul saanud ta „Seeburi“ sadamalinna kätte, kus 7000 sõjameest sees olnud, röövinud selle ära ja pannud põlema. Siis jätnud laewastiku sinna sadamasse ja läinud maad mööda „wiie päewa teed“ teist kurelaste linna „Apuliat“ ära wõitma, kus 15.000 sõjameest seisnud. Selle kallal wõideldud kahekса päewa kibedaste; wiimaks palunud kurelased rahu, andnud kõik eelmisel aastal daanlastelt saadud saagi tagasi ning peale selle weel „iga linnaelaniku pealt pool naela hõbedat“, lubanud ka edaspidigi jälle Rootsile maksu maksta ja selle kindlustuseks pantwangisid anda. Neid wõtnud Rootsi kuningas siis 30 kaasa, ühes „palju omandust“, ja tulnud koju.

Neid lugusid wõib umbes aastate 852.—855. peale arwata. Kurelaste sadamalinn „Seeburg“ (tähendab „merekants“) oli wististe küll Liibawi järwe põhjarannal; nimi on muidugi skandinawlaste endi antud ning „Apulia“ nimi on wist rohkeste wäänatud. Arwatawaste oli see koht Liibawist kirde pool, kus praeguse Kowno kubermangu ja Kuramaa piiril nüüdki weel Appule (Oppule) nimeline küla on. Nende wahet on otseteed umbes 60—70 wersta; kõwerite ja suure sõjawäega käies sai selleşt küll „wiie päewa tee“. Päris-kurelastega oli rootslastel küll ükşi ranna ääres tegemist, sisemaal „Apulia“ ümbruses elasiwad siis arwatawaste samaitid. Aga wõõrad wõitjad ei osanud ju rahwasugude wahel nähtawaste wahet teha. Igatahes tundub Rimberti antud teatusteşt, et kurelased sellel ajal õige wägew rahwas oli, daanlastele ja rootslastele kardetaw wastane. „Kurelaste riigis“ olnud sellel ajal wiis maakonda; see sünnib õieti hästi selle maajaotusega ühte, mille sakslased siia tulles Kuramaal eest leidsiwad.

Rimberti kirjeldatud sõjakäikudeşt ei leidu midagi Skandinawia rahwajuttudes, selle asemel aga kõnelewad need palju Rootsi kuninga Eeriki suurteşt wõidukäikudeşt „idamaadel“, mis umbes selsamal ajal sündinud (nimetatud kuningas suri 885). See käinud „paremas mehe-eas igal suwel Lääne mere taga sõdimas“ ja wõitnud „Soome, Karjala,

Eesti, Kuremaa ja muud maad Lääne mere idapoolel ära". Sinna ehitanud ta ka hulga kindlustusi, mille jätiseb weel siis näha olnud, kui neid jutustusi üles kirjutati (11. aastasajal).

Sellel tähendusel on ajalooliselt suur tähtsus. Seest selle najal wõime umbes aega ära arwata, millal meie maale niinimetatud „maalinnad" tekkisiwad. Need on õieti sedasama laadi kui paganuseaja lõpupoolel Skandinawias ehitatud kindlad paigad. Wiimased on alles meie maalinnadele eeskujuks olnud, sest nendesuguseid on peale kuninga Eeriki küll ka mõned muud Skandinawia walitsejad siin maal sõdides endale toepunktiks ehitanud. Nende mõnusust märgates ehitati siis ka siin rohkel arwul niisamasuguseid, nimelt küll kohe selle järgi kui nendega tuttawaks saadi, nii siis esimese aastatuhande lõpul. Sest teise algul hakkawad ajaloo-allikad siinseid maalinnasid juba nimetama (Otepääl ja nüüdses Tallinnas). Wäga tõenäitlik on, et see kurelaste „linn", mille ärawõitmisest Rimbert kõneleb, otse niisugune „maalinn" oligi. Ons lugu nii, siis oli maalinnade ehitus juba 9. aastasajal kurelastel ja küll ka nende sugurahwastel tuntud. Otse Skandinawia laen maalinnad aga meil ei ole, sest sealsed rahwadki on nende kuju alles Lääne-Europast toonud, kuhu see oskus Lõuna-Europast oli tulnud. Teiselt poolt ei wõigi maalinnade tarwitamist meil lausa laenuks lugeda; sest meie idapoolsed sugurahwad on juba õige põlisel ajal endale maalinnasid ehitanud, millest permalased tuntawaid jälgi järele on jätnud. Läänest laenati aga maalinnade parem kuju, neid endid tunti juba enne.

Kehwad ja segased on siis need teated, mis Skandinawia rahwamälestustest oma rahwa ammuse minewiku kohta wälja wõime korjata. Niipalju tohime nende najal ikka otsustada, et Soome sugu rahwad Lääne mere rannale jõudes õige ruttu Skandinawia ja Daanimaa Germani sugu elanikkudega elawasse läbikäimisesse asusiwad, niihästi rahu- kui waenuteel. Selle põhjuseks oli kõige pealt laubitsemise tarwidus, niisama aga ka saagihimu; mõlemad püüded meelitasiwad inimesi wõõrale maale õnne otsima. Ei tarwitse küll öeldagi, et kõik need jutustused kõnelejate ja kirjutajate mõttes wär-

witud ja moonutatud on, enda austuſeks ja ülistuſeks. Könesolewad Rootſi ja Daani walitſejate alatiſed „wõidukäigud“ Lääne mere taha ei olnud õieti muud kui ajutiſed ja juhusliſed wõõra maa rööwimiſed ja makſunõudmiſed. Seſt muidu ei oleks ſugugi waja olnud neid sõjakäikuſid ühtelugu korrata. Rootſi ja Daani „walitſus“ ſiin maadel oli paljalt mõttekujutus. — Aga olgugi et könesolewal ajajärgulgi läbikäimine Lääne mere ida- ja lääneranna-maa wahel ikka elaw oli, tähendab õpetlane Thomſen ſelle kohta rõhuga, et ſee ühendus Hermanariki ja Ruriki waheliſel ajal (4.—9. aastaſajal) ſugugi nii ſuur ja rohke ei olnud kui enne ſeda ja pärastpoole jällegi. Seſt ſellel ajal ei olnud Lääne mereſt idapoolſetel maadel Germani ſugu rahwaid ſuuremal arwul elamas, nagu waremine, ning hiljemine jällegi ſkandinawlaste kõige kuulſamal ja tähtſamal ajajärgul, mis nüüd kätte tuli.

10. Wikerlaste aeg.

Kange meeste kodupaika,
Wikerlaste warjuwalda.
„Klwpg.“ I. 14, 15.

9. aastasaja kestwusel sai Lääne mere ümbruses see wägew liikumine hoosse, mida ajalugu „wikingite-käigu“ nime all tunneb: skandinawlaste kaubandusline ja weel rohkem sõjawäeline ärawõitmise püüd wõõrastel maadel. See aeg on siis ka Lääne mere idaranna maadesse ning weel palju kaugemalegi wäga suuri ja mõjuwaid jälgi järele jätnud. Selle aja muinasleidude tähtsamaks osaks on sõjariistad ja „maalinnade“ ehk kindluste jäänused, mida Lääne mere rannamaadel nii rohkeste nähtakse, aga ka kaugel Sise-Wenemaal weel. Kõige suurem ja tähtsam wikingite-aja mälestus, mis ajaloo-käigusse ülisuurelt mõjunud, on sellel ajal ja otse nende käikude kaudu sündinud Wene riigi rajamine, millest eespool juba kõneldud.

Wikingite nimetus tähendab nende oma keeles lihtsalt „lahtede mehi“ — meremehi, kes lahtedest wälja sõitsiwad ja lahtedes warju otsisiwad. Eesti keeles on neid W. Reimani arwamise järele iseäralise nimega hüütud: wikerlased. Nende kaubandusline ja ühtlasi ka sõjaline liikumine Lääne merest idapoolsetele maadele käis radasid mööda, mis küll juba ammu waremine oliwad aetud. Enamaste käidi seda laewadega, wett mööda, wahel aga weeti jälle lootsikuid maad mööda ühest jõekonnast teisele. Soome lahest mindi esiti Neewa jõge mööda Laadogasse, sealt Olhawa (Wolhowi) jõge mööda Ilmajärwele, kus tee kahesse harusse läks: üks Wolga üle-

miſt jookſu mööda Keſk-Wenemaale ja edaſi Kaspia mereni, teine Wäina jõe haruſid pidi Dnjepri weteni ning ſeda kaudu Musta mereni ja ſelle taha Konstantinopoli. Hiljemine wõeti aga wiimaſe teekonna jaoks otſem ſiht tarwituſele: Riia laheſt Wäina jõge mööda üles Dnjepri jõekonnani. Wikingite-ajal aſus ſiis ſiiapoole maadele jällegi rohkem germanlaſi, muidugi walitſewa rahwakihina, ning läbikäimine nende ja kodumaalaste wahel oli õieti elaw. Kuid aſi oli nii ainult ajutiſelt. Seſt wägew wikingite-aeg, mille mõjul koguni Lääne- ja Lõuna-Europaſſe uued normanlaste riigid ſigiſiwad (Prantſusmaal Normandia ja Lõuna-Italias Sitſilia), ei keſtnud wõrdlemiſi mitte kaua, ainult mõned aasta-ſajad. Lõpu tegiwad ſellele muidugi mitmed põhjuſed, aga üks kõige mõjuwamateſt oli küll, et otſe wikingi-aegſete ſõjakäikude kaudu Skandinawia rahwad ristiuſuga kokku puutuſiwad ja aegapidi ſelle ka endale omandaſiwad. Ristiuſulisteks ſaades korraldaſiwad need rahwad ſiis oma riigi-olud paremale ja kindlamale järjele, aſuſiwad ſuurema hoole ja oſawuſega maad harima, käſitööd tegema ja rahuliſelt kaupa ajama, wõõrduſiwad nõnda aja jookſul oma röövikäikudeſt, mis ristiuſu waimuga ühte ei ſündinud. Lõunamaadeſſe aſunud normanlaſed awaldaſiwad weel tükk aega oma ſõdimiſe-iha idamaadel ristiſõdadel käies, kuid tegiwad ſeda juba ristilipu all. Skandinawiaſſe jäänud rahwaoſad aga õppiſiwad rahulikku elu elama ning ſaiwad nõnda haridusliſelt ja majandusliſelt paremale koſumiſeteele.

Aga ajaloo-käik ei ole ſenini kunagi ega kuſagil pikemat rahupõlwe näidanud, waid niipea kui ühed waenutormid wähe waikinud, tõuſewad kohe teiſed. Nõnda oli lugu ka Lääne mere ümbruſes. Niipea kui läänepoolſed wikingite käigud hakkaſiwad lõppema, algaſiwad need jälle omakorda ida poolt. Seſt ſiin aſuwad Soome ſugu rahwad, iſeäranis ſüdid ſaarlaſed, aga ka muud eeſtlaſed, niiſama karjalaſed, liiwlaſed ja kurelaſed, oliwad eel-läinud aegadel wikingite teguſid teraſelt tähele pannud, ſelleſt eeskuju wõtnud, ning aſuſiwad nüüd omakorda ſelleſamale teele. Nad hakkaſiwad iſuga Lääne mere taha Rootſi- ja Daanimaa randadel ſõjakäikudel käima, muidugi aga niiſamaſuguſel moel riiſu-

miſe püüdes, nagu läänepoolſed wikingid enne ſiin maadel teinud. Sarnaſeid ſõjakäikuſid ei arwatud ſiis mingiks halwaks ega ülekohtuſeks teoks, waid üsna auſaks ja õiglaſeks oma jõu ja mehiſuſe awalduſeks, nagu ſõdimiſt kunagi.

Nendeſt idapoolſeteſt Wikingi ſõdadeſt kõnelewad Skandinawia ajaraamatud õieti palju, wanemal ajal enda ſõjakäikude lugudega waheldades. Et need teated aga peaasjalikult islandlaste ſuuſt kirja on pandud, kes ſiinſeteſt ſündmusteſt kaugel oliwad, on need muidugi ſegaſed. 9. aastaſaja lõpul käinud norralaſed Torulf ja Rolf (wiimane rajas hiljemine Normandia riigi) idamaadel ſaagiſõjas. Iſeäralik teatus leidub Daani ajaraamatutes, et ſellel ajal „kolmas oſa Daanimaa orjaſid ja muud alamat rahwaſt“ kodumaalt wälja rännanud, Preiſi, Semgalli, Karjala ja „mõned muud maad“ ära wõitnud ja ſinna elamagi jäänud. Nähtawaste on ſiin aga Kuremaad Karjalaks nimetatud ja wäga kahtlane on, kas ſeda germanlaste rändamiſt ja Rootſi ſugu rahwa Eestimaa rannamaale ja ſaartele aſumiſeſt ühte wõib kõita, nagu ſeda küll on arwatud.

10. aastaſaja algul käiſiwad Norra kuninga Haraldi kakſikpojad Lääne mere taga röövikäigul, ſattuſiwad aga „Eestimaal“ raskeſſe wõitluſeſſe, kus teine neiſt langes. Kange wikinglane Eerik Werikirwes häwitanud neljal aastal järgemiſi wiie laewaga wäljas käies Lääne mere idaranna maad. Õige iſeäraliſed ja mõndawidi ſelleaegſeid oluſid kujutawad on norralaste, wennaſte Torulfi ja Eigili „idamaale“ ettewõetud ſaagikäikude kirjeldused. Torulf ſõitnud üle mere laewaga, millel kummalgi pool 12—14 ſõudjat oli, ning toonud enda teelt õige palju ſaaki ligi; üheſt elumajaſt ſaadud loomanahk kätte, mis hõbedat täis olnud. Teinekord läinud mõlemad nimetatud mehed üheskoos ſaaki ſaama, kus nende käſi aga halwaste käis. Eigil ſattus oma ſeltſilistega wangi ja weeti kinniſeotult ühte talusſe, mille iſand „wägew ja rikas mees oli“. See tahtnud wangiſid kohe ſurmata, aga ta poeg ſoowitanud ſeda hommikuks jätta, ſiis oleks rohkem lõbu. Agar Eigil aga wabaſtanud end ööſel oma köidikuteſt, pääſtnud ſiis ka oma ſeltſiliſed lahti ning leidnud põranda alt koopaſt kolm daanlaſt, kes eelmiſel ſuwel kurelaste kätte wangi ſat-

tunud. Need juhtinud siis norralased peremehe warakambrisse, mis sügawal maa all olnud; seal seisnud hulk majariistu, hõbedat ja muud kallist wara. Mõned mehed lastud kõie otsas sisse ning need toonud sealt igaüks suure kandami saaki. Eigil wõtnud laia mee-astja ligi, mis hõbedat täis oli, niisama olnud mõned loomanahad hõbedaga täidetud. Selle jutustuse arwawad uurijad kaunis tõewäärilise olewat. Huwoitaw on selleşt kuulda, et siis kurelaste maal nii palju hõbedat leidus; ka nende elumajad näiwad õige tublid olewat olnud, kuna nendel keldrid ja aidad kõrwal oliwad (wiljahoiupaigad, milleşt ka jutustus kõneleb), ja pööningud, kus talu-isand maganud. Sündmus on umbkaudu a. 925 olnud. Nimetatud wennakşed on aga päraştki siinpool maadel oma moodi talitanud.

10. aastaşajaşt pärit on ka õige laialt tuntud lugu Norra kuninga Olawi Trygwepoja olekuşt Eestis ja Nowgorodis, millel küll ka mingi ajalooline alus on. Olawi ema Eştrid läinud oma kolme-aastaşe pojaga kaupmeeste seltşis waenlaste eeşt wenna Sigurdi juurde pakku, kes Nowgorodis elas, aga merel şattunud nad Eesti mereröwlite kätte, kes neid muişt ära şurmanud, muişt enda orjaks wõtnud. Wäike Olaw şaanud ühe eeştlaşe „Klerkuni" juurde, kes tema päraşt şiku wastu oma naabrile wahetanud; şellelt wahetanud teda päraşt jälle teine naaber waiba wastu. Nendegi nimed on meile õudşed: Klerk ja Reas; wiimaşe naişe nimi olnud Rekan. Reaşe juures olnud Olawil hea elu. Juhtumişe kaupa şattunud ta „turul" onu Sigurdi silma, kes Nowgorodi würsti Wladimiri wolituşel Eestişt makşu nõudma ilmunud. Kui şee poişi lugu teada şai, oştnud Sigurd tema wabaks, 12 (teişe teate järgi 9) marga kulla eeşt, ja wiinud Nowgorodi. Olawi ema Eştrid pidanud Eestis kauemine orjama, kuni keegi rikas ja wägew norralane Lude Eestimaal kauplemas käies ühel laadal, kus muu kauba hulgas ka orjaşid müüa olnud, tema ära tundnud ja lahti oştnud.

Selle jutustuşe ükşikud lood wõiwad luule olla, aga tõe-asjaks wõib arwata, et Olaw oma noores põlwes Eestis orjaks on olnud, arwatawaste a. 967—972. Eeştlaste laadapidamine, kuhu Skandinawia kaupmehed şuwel kauba-

wahetuſele tuliwad, niiſama eeſtlaste reiſid Nowgorodi (ſinna läinud nimelt ka Klerkun ja ſeal maksnud Olaw temale weriſelt kätte) on kahtlemata tõepäraliſed ning ainult ſelle laialiſe kaubanduſe loomulik tagajärg, mis Skandinawia ja Wenemaa rahwaste wahel mitu aastaſada käimas oli (Dr. A. H. Wirkkunen).

Umbes ſelſamal ajal kui Olaw Eestis elutſes, käinud ſeal ka norralaſed enda tuntud „Wikingi reiſil". Selleſt on meile iſeäranis tähtis, et jutustuſes muu ſeas ka „Rafalat" nimetatakſe, mis kahtlemata muud ei wõinud olla, kui pärastine Tallinna koht, mille wõõra keeli nimetus „Reval" nõnda ju põline wana on. See tuleb küll eſiti germanlaste ſuus kuuldawale, aga W. Reimani arwamiſe järele on ſee õieti päris Eesti oma nimi, ning ta algkuju on Rabala. — „Rafalas" ſõdinud norralaſed mereröövlitega, kelle rahwuſt ei nimetata, wõitnud nad ära ja põitnud ſiis Saaremaale. Teada ſaades, et ſeal ligiduſes juba teiſi wikingid on, mindud nendega põdima, wõidetud nad ära ja ſaadud nende metſa peidetud warandus ſaagiks. Selles olnud õieti palju kulda, hõbedat, riideid ja wäga häid põjariistu.

Teatuſel, et eelnimetatud Olaw, kui ta aastal 995 Norramaal kuningaks ſai, mitte ainult kodumaal, waid ka Lääne mereſt idapoolſetel maadel ristiusku edendanud ning ſiinſetel ſaartel paganate templid maha lõhkuda laſknud, ei ole küll ſuuremat wäärtuſt. Ja Rootſi ajaraamatu kiitlemiſed ſelleſt, et kuningas Eerik Wõitja (ſuri aastal 994) „Eestimaa, Liiwimaa, Kuremaa ja Soomemaagi" ära wõitnud, on muidugi liialdus; need wõitmiſed ei wõinud muud olla kui ajutiſed rannamaadel ettewõetud röövikäigud. Niiſamaſugune lugu oli Norra kuninga Eeriki põjakäikudega Lääne mereſt idapoolſetel maadel 10. aastaſaja lõpul. Wiiel ſuwel häwitanud ta ſiin maad ja ſurmanud inimeſi, pea-asjalikult aga „Gardarikis", kus ta wana Laadoga linna põhjani maha põletanud. Kojureiſil aga häwitanud ta ka läänepoolſet Eestimaad ja Saaremaad (Athalſysla ja Eisſysla). Wähe hiljemine (umbes a. 1008) ilmunud kuningas Olaw Püha Saaremaale ning nõudnud rahwalt maksu, mida ka lubatud, aga maksmiſe juures tulnud wõitlus, milles Olaw wõitjaks

jäi ja selle järele saarlaste maad laastas. Siis läinud ta siit Soomesse.

Kõik need siin väljanopitud teated Skandinaavia rahvajuttudest tõendavad üleüldiselt seda, et lääne poolt siinsetesse maadesse tehtud käigud 9., 10. ja 11. aastasajal oma olu poolest niisamasuguse olnud kui varemad ettevõtted. Nende otstarbeks oli esimeses reas kauba-ajamine, millega aga hõlpsaste wõõra maa wägivaldne laastamine ja rahvalt maksu nõudmine ühines, kui aga jõud selleks ulatas. Hiljematelt aegadelt on aga nendest käikudest hoopis rohkem teateid, kuna neid siis tihedamalt ette wõeti ning need rahwal ka sel ajal paremine meeles seisiwad, kuni neid kirja panema hakati. Need teated on ka hoopis kindlamad, sest tegelased nendel käikudel on enamaste muudetki allikatest tuntud ajaloised inimesed.

Uue aastatuhande algul awaldas Põhjamaa olude kohta suurt mõju wägewa Taani kuninga Knud Suure tegewus, kes Inglismaa ärawõitmise järele ka Skandinaawiat wõitma asus. Aastal 1027 häwitas Knud Norra ja Rootsi ühise laewastiku põhjalikult ära ning selle järele näib ta koguni Lääne merest ida poole maadele kippunud olewat. Wähemalt nimetawad Taani ajaraamatud, et Knud eestlased oma alla heitnud, ning kõnelewad ka tema poja Harde-Knudi wõitlustest ja wõitudest Eestimaal järgnewal aastakümnel. Wististe aga ei olnud need wõitmised muud kui eelmiste skandinaawlaste rööwi- ja maksunõude-käikude jatkamine. Taani walitsusest siin maal ei wõinud juttu olla, sest siis nimetaksiwad seda ka Wene ajaraamatud; wenelastel oli sel ajal siinpool juba rohkeste tegemist.

Skandinaawlaste alatistest käikudest Lääne mere üle tunnistawad peale Islandi rahwajuttude wäga kindlad mälestusemärgid, Rootsi imelised „runekiwid“. Neid on Rootsis hulk (üle 80) idamaadele läinud ja seal surma saanud tähtsate isikute austuseks püsti seatud ning kiwidel olewad kirjad kõnelewad nende käigust. Mõnedest öeldakse üleüldse, et nad idamaadel on käinud. Mõnede kohta aga kirjutatakse, ligemalt, nemad saanud surma Soomes, Nowgorodi maadel

ja „Wirlandis“. Wiimaſes nimes on Wirumaa nimetus ſelgelt tuntaw. Niiſamaſuguſid kiwiſid ſarnaste kirjamärkidega on aga ka Musta mere rannalt leitud, kuſt üks Wenedigusſe wiidi; ſelge tundemärk wikerlaste ſealpool-käiguſt ja kohati kodutſemiſeſt.

Päris wikingite-aeg oli nüüd juba möödas: ning uuemad käigud kandſiwad nähtawaste rahulikku laadi, kaubanduſe otstarbeks, mis ſellel ajal Skandinawia ja Wenemaa wahel weel laienes ja koſus. Kui ſuurte wäärtustega juba ſiis talitati, näitawad wikerlaste teedelt päraſt maa ſeeſt leitud rahalaſud; mõne raskus oli kuni ſada naela.

Juba näiwad ka Põhja-Saksamaa rannamaad ſelles kaubakäigus oſaliſed olewat, ſeſt Lääne mere maadelt on ſuur hulk Saksa ja Anglo-Saksi (Ingliſe) rahaſid leitud; nende arw on küll tuhandeid. Anglo-Saksi rahad tuliwad ſiia wististe Ojamaalt Skandinawia ja Daanimaa kaudu, waheſt ka muiſt Saksa rahaſid, aga teiſed tuliwad küll juba otſekohe Saksamaalt. Kuid kaubitſemiſe kõrwal ſõditi ka ikkagi küllalt. Selſamal ajal kui daanlaſed (a. 1015—1017), käinud ka rootslane Swen ja norralane Owind idamaadel endiſt moodi Wikingi reiſil. Ning a. 1048 ſõdinud norralane Hakon oma laewastikuga ſuwed ja talwed läbi idamaa rahwastega. Niiſamuti tegi ſeda mõnikümmend aastat hiljem Daani kuningas Knud Püha (1080—1086). Temaſt kiidelдakſe, et ta juba noorena idamaadel käinud ning wõidukalt ſembilastega ja eeſtlastega wõidelnud; kord ſaanud ta kümne würsti üle wõidu. Kuningaks ſaades jatkas ta neid wõitluſi ning oma 1080. aastal Eestimaale ettewõetud ſõjakäigu järele liſas ta oma kuninga-aunimele juba uhkelt ka „Eestimaa hertſogi“ nimetuſe juurde, nagu oleks Eestimaa ta riigi oſa. Ning ſelleſt ajaſt ſaadik kandſiwadki k õ i k Daani kuningad ſeda aunime weerandtuhat aastat. Selle aja teiſel poolel oligi ſiin tõepooleſt Daani walitſus olemas, eſimeſel poolel aga oli ſee paljalt nimeline. Daani omad ajaraamatud kiidawad Knudi ſõjakäigu tähtſamaks tagajärjeks aga ſeda, et tema walitſuſe ajal idamaa mereröövlid endid enam Daani wetes ei uſaldanud näidata. Daani walitſuſeſt Eestis aga ei olnud juttu. Seda näitab kindlalt nähtus, et otſe ſellel

ajal, juba tükk aega wareminegi, see „idapoolne“ „wikingite käik“ hoosse oli saanud, millest eespool kõnelesime. 11. aastasaja lõpupoolel ja terwel 12. aastasajal oliwad Lääne mere ida- ja lääneranna-maade osad korraks ära wahetatud. Pealekäimised tuliwad enamaste ida poolt, läänes oli tegemist nende äratõrjumisega. Oma enda nimetuse järele hüüdsiwad skandinawlased oma idapoolseid wastaseid ka „wikingiteks“. Juba 11. aastasaja keskel hakkawad kurtmised kuulduma, et need „idawikingid“ Daani ja Rootsi rannamaid rüüstanud. Arusaadaw aga on, et skandinawlased nendest käikudest pikemalt kõneleda ei taha; enda nõrkusest ja wõimetusest waikisiwad nad parem, kuna oma wõidukäikudest pikka juttu ajasiwad. Wististe aga kestsiwad need käigud ühtelugu 13. aastasaja alguseni, mil juba sakslased siin maal pesitasiwad. Sest ka Saksa ajaraamatud kõnelewad siinsete rahwaste rööwikäikudest Lääne mere üle weel nagu harilikust asjast. Mõned üksikud teated, mis Skandinawia allikates leiduwad, nimetame pärast, eestlaste sõdimiste kirjeldustes. Siin tähendame ainult weel idawikingite kõige kuulsama teo peale: Rootsimaa tähtsama linna Sigtuna ärawõitmine ja häwitamine 1187. a. Linna ots ja Rootsi peapiiskopi Johannese surm selle juures on kindel ajalooline sündmus, kuna selle kirjeldusesse küll rohkeste luulet ligi on lisatud (linnast rööwitud hõbewärawatest jne.). Kes aga Sigtuna wõitjad õieti olnud, ei ole kindel.

Rootsi ajaraamatute teated häwitajate rahwuse kohta lähewad lahku; neid hüütakse kohati üleüldse „paganateks“, wahel karjalasteks, wahel eestlasteks. Wõimalik ongi, et ettewõttes mitmed rahwad osalised oliwad. Sest idalaste sõjawõim pidi seekord suur olema, kui nad nii tähtsast ja kindlast linnast jõudsiwad jagu saada ja seda põhjalikult ära häwitada.

Aga see idawikingite kõige tähtsam tegu oligi nende sõjakäikude tipp, mille järele need õige ruttu alanesiwad ja warsti lõppesiwad. Sest kõigiti arusaadaw on, et sellelegi tegewusele warmalt wastuwool ilmus, mis ajalookäigusse jälle uue ja suure käände tõi. Skandinawlased ei sallinud muidugi oma idapoolsete naabrite waenulisi käikusid,

waid wõtſiwad oma poolt jälle tõrjumiſe- ja kättemakſu-teekondaſid ida poole ette, uuendaſiwad enda endiſeid Wikingi reiſiſid. Need ei ſündinud nüüd aga mitte enam paljalt ſaagihimu päraſt, waid nende külge liitus ka juba teine, üsna uuekujuline juhtmõte: ſoow ja püüe maad ja rahwaſt ristiuſuliſeks teha. Selle ülesande ſaatiski Rootſi riik päraſt põhja pool Soome lahte täide. Lõuna pool katſuti ſeda küll ka, kuid ſiin ei õnnestanud aſi ſkandinawlaſtel mitte. Lääne mere maadel aſus ſelleks ſuurem wõim tegewuſesſe: Saksa oma, kellel ſee wõrdlemiſi lühikeſe aja jookſul korda läks. — Need ſündmuſed käiwad aga juba järgnewa ajajärgu liiki. Siin olgu ainult weel nimetatud, et need ſaarlaſte ja kurelaſte ſõjakäigud Daani- ja Rootſimaale 13. aaſtaſaja algul, milleſt Saksa ajaraamatud kõnelewad, weelgi idawikingite ajajärgu järelkaja oliwad; wiimane ſündis a. 1226. Kui järgnewal aaſtal ſaarlaſed ja wähe hiljemine ka kurelaſed ſunnitud oliwad ristiuſku heitma, lõppeſiwad need käigud iſeeneſeſt ning Lääne mere wetelt kaduſiwad wiimaſed wikerlaſed ära.

11. Wahekord wenelastega.

Mitu häda, mitu waewa
Meile oſaks anneti.
Meid on ſurun'd Sakſa rüütlid,
Wene würstid witſutan'd.

Hoopis hiljemine kui lääne pool hakati ida pool meie rahwaſt ajaloo-kirjades nimetama. See on aruſaadaw. Seal ſai ju kultura palju hiljemine wõimule ning algas ſiis ka ſündmuste kirjapanemine alles hilja. Mis meie ſealtpoolt oma rahwa kohta kuuleme, on peatſelt ainu ja üksi Wene ajaraamatute teated. Seſt muudel ei olnud ſelleſt küljeſt meie rahwaga tegemiſt. Ainult õige eemal olewad arablaſed on oma kultura õitswuſe ajal (wiimaſe aastatuhande pöördel) ka kaugete põhjamaadega elawas läbikäimiſes olnud ning nende kirjanikud on ſiis ka mõndagi Põhja-Europa maade ja rahwaste üle kirjutanud. Kuid muidugi käiſiwad need kirjelduſed ikka enam ligemate maade, Ida- ja Keſk-Wenemaa kohta. Ainus Arabia kirjanik, kes ka Lääne-Soome rahwaid tundis, on Edriſi, kes umbes a. 1154 laialiſe maadeteaduſe-raamatu kirjutas („Teaduſehimuliſe meele koſutuſe", nagu ta ſeda iſe nimetas). Kuid ſelleſtki ei ſaa meie muud kuulda kui mõningad ſiitpoolſete kohtade nimed, mis pealegi weel wäga ära on wäänatud, nii et enamaste aru ei ſaa, mille kohta nad käiwad. Aga nimetus „Eſtlanda" on küll ſelge; ſee oli muidugi Eeſtimaa.

Ka Wene kõige wanem ajaraamat, Kiiewi Petſeri kloſtri munga Neſtori töö, on alles 1100. a. ümber kirja pandud, waheſt ka mõne wanema kirja-allika aluſel, aga ſuurelt jaolt küll rahwajuttude järele, nii et ſellegagi

ſeeſama höda on, mis Skandinawia rahwajuttude koguga. Wanemate teatuste kohta puudub ajalooline kindlus. Hiljemate ſündmuste kirjelduſed on küll uſaldatawad, aga nende juures ſatume ſellesſeſamaſſe kimbatuſesſe, mis läänepoolſete teadete juures „Eesti“ nimega on. Seſt ida pool oli k õ i g i Lääne-Soome rahwaste kohta ainult ühine ja üleüldine „Tſhudi“ nimi tarwitataw ning nõnda on enamaste wõimata tunda, missuguſe erirahwa kohta ſee nimetus mingil korral käib. Juba ſelle ſündmuſe juures mis tſhu-

edaſi elab: wäike arw wadjalaſi ja ſetukeſi. Lõppenud on ka teiſed riigi rajajad, Wepſa ja Merja rahwad, priskele elule ſaanud aga need „Tſhudi“ tüwe wõſud, kes ſiis weel wõrſuma hakkaſiwad...

See „Tſhudi“ nimetus, mis ühele oſale uue riigi elanikkudeſt antud, jäi edaspidiſekski kõigi ſlaawlasteſt lääne pool olewate Soome ſugu rahwaste kohta makswaks. Enda tähtſuſe ja mõju ſelle riigi olude kohta kaotaſiwad tſhudid kahjuks aga õige ruttu ära; riigi aſutuſe tuluſt ei ſaanud nad oſa, kuid ſelle kulu pidiwad nad rohkelt kaaſa kandma. Selle ſuure ſõjawäe hulgas, millega teine Wene walitſeja Oleg a. 882 enne kriwitſhide maa linnad ja ſelle järele ka Kiiewi ära wõitis, oliwad ka tſhudid ligi, nagu nende ſugulaſed wepſalaſed ja merjalaſedki. Ning makſuſid pidiwad nad muidugi ohtraſte maksma, nagu ſeda Nestor otſekohe nimetab. Mismoodi makſud need oliwad, ei ſeletata ligemalt; wistiſte aga oliwad makſuks looduſeſaaduſed, nagu ſellel ajal igal pool, pea=asjalikult loomade nahad. Kui a. 907 Oleg eſimeſe ſuure Wene riigi sõjakäigu Konſtantinopoliſſe ette wõttis („2000 laewaga“, mis küll liialdus on), oliwad tema sõjawäes ka merjalaſed ja tſhudid ligi. Kes need tſhudid aga olnud, ei tea ſugugi. Mõjuwal põhjuſel on arwatud, et Lääne mere poolſed Soome ſugu rahwad juba Olegi walitſuſe ajal oma ühenduſe uue riigiga katkeſtaſiwad, mis nendele wõõraks kippus jääma. Kolmanda Wene walitſeja Igori ajal (912—945) ei nimetatagi Wene ajaraamatutes „tſhudiſid“; wistiſte polnud riigil nendega enam tegemiſt. Selle tähelepanemine oli nüüd täitſa lõunaſſe pööratud. Alles Igori abikaaſa Olga — iſe Pihkwamaalt pärit — kes mehe ſurma järele oma poja Swjatoslawi aſemel walitſema ſai, pööras tähelepanemiſt ka jälle põhjaſſe. A. 947 käis ta ſiinpoolſeid oluſid korraldamas, ſeadis makſuwõtmiſe paremale järjele ning jagas maa walitſuskondadeſſe (pogoſtid). Seda teinud ta nimelt ka Lauka jõe maadel Ingerimaal, kus ſiis wadjalaſed elutſeſiwad. Pihkwas peatanud ta pikemat aega; ſee linn oli ſiis juba olemas ja kandis nähtawalt Slaawi kuju. Kas Olga tegewus ka weel Pihkwaſt lääne poole ulatas, ei tea; kaugele küll

wististe mitte, seſt siis oleks sedagi nimetatud. Siinpool, nimelt eestlaste ja kurelaste juures, oli sellel ajal küll juba oma kaunike walitsusekorraldus olemas, kihelkond, nii et siinpool pogostide seadmist enam tarwiski ei olnud. (Nagu hiljemal ajal nähtawale tuleb, tähendawad Wene pogoſt ja Soome sugu rahwaste „kihelkond“ umbes sedasama asja.)

Sõjaka Swjatoslawi walitsuse ajast teatatakse, et temale ka eestlased, liiwlased, lätlased ja leedulasedki maksusid on maksnud. Aga see wõis küll ainult ajutiselt nii olla, mõne sõjakäigu sunnil, seſt Kiiewi würsti wõim ei olnud põhja pool Wene riigiski sellel ajal suur asi. Nowgorodi maadel ei hoolitud selleſt palju. Alles kui Swjatoslawi poeg, Wene ajaloos kuulus Wladimir Püha, Nowgorodis asewalitsejaks asus, muutus lugu. Skandinawia sõnumeteſt on teada, et ta ka Nowgorodiſt läänepoolsed maad enda sõnakuulmisele oli saatnud ning eestlasedki temale maksu maksiwad, wiſt küll ka ainult ajutiselt.

Waheajal oli aga Wäina jõe maale Polotskisse iseäraline warjaglaste walitsuskond kujunenud, millel walitsejaks siis würſt Ragnwald (Wene kujus Rogwolod) oli, kes ka „mere tagant“ tulnud, waheſt umbes 960. a. Nimetatud seda ei ole, aga õige tõenäitlik on, et selle würstiriigi wõim juba ka Wäina jõe alama jooksu maade üle käis ning liiwlased, lätlased ja ka muud sealsed rahwad kindlamal ehk lõdwemal moel ta walitsuse all seisiwad. Wõimalik, et juba siis Wäina jõe äärele need kindlustatud paigad tekkisiwad, mis paarsada aastat hiljemine ajaloos ette tulewad. Kahtlemata oliwad ka polotskilased elawas ühenduses skandinawlastega, kuſt nende würſt ja küll ka muud ülemused pärit oliwad, ning see tundub üsna loomulikult, et nad endi käikude julgustuseks Wäina kaldale kindlusi ehitasiwad. Kui siis Nowgorodi walitseja Wladimir oma wenna Jaropolki wastu, kes Kiiewis walitsema saanud, sõtta asus ning selleks warjaglaste wanaſt koduſt Skandinawiaſt endale abiwäge tõi, püüdis ta ka Polotski würsti oma sõbraks kutsuda ja tahtis selleks tema wäimeheks saada. See ei läinud aga korda, ja siis läks Wladimir sõjaga Polotskit oma alla sundima; wõitiski Ragnwaldi ära ning saatis ta surma. Wis-

tiste ſiit oma wäele uut jõudu wõttes, läks ta nüüd Kiiewi wastu sõtta, wõitis wenna, ſurmas tema ära ning tõuſis terwe riigi iſandaks. Wladimiri sõjawäe hulgas nimetatakſe tähtſa oſana ka tſhudiſid. Wõimalik, et nende alla ka eeſtlaſed käiſiwad, wähemalt oſa nendeſt, kuna nad wähe warem Wladimirile makſu oliwad maksnud. Polotski würstiriigi ärawõitmiſe järgi ſattuſiwad küll ka Wäina jõe äärſed rahwad tema wõimu alla. — Kui ſiis Wladimir oma wõimu Kiiewis oli kindlustanud ja warsti ſelle järele ristiusku heitnud, rajas ta lõunapoolſele Slaawi rahwaste maale linnaſid ja paigutas ſinna omale ustawatelt põhjapoolſetelt maadelt „kõige paremaid mehi“; nende ſeas nimetatakſe otſekohe ka tſhudiſid. Wõimalik on, et nende tſhudide hulgas ka Lääne mere maade äärſed elanikud oliwad. Ennemine wõiks aga ütelus küll Peipſiſt idapoolſete ja Walgejärwe waheliſte Soome ſuguharude kohta käia. Seſt Wladimir oli oma walitſuſe lõpupoolel kõwa kriſtlane ja ei wiinud tõeste mitte paganaid oma uute linnade elanikkudeks. Lääne mere äärſed rahwad jäiwad ſeekord aga ristiusku pööramata, kuna nad weel paarſada aastat hiljemgi endiſes uſus wiibiſiwad. Ning otſe ſee nähtus tõendab, et Wladimiri wõim ſiia e i ulatanud. Seſt kuhu ſee ulatas, tehti rahwas kohe kriſtlasteks, wähemalt nimepidi. Nii oli lugu küll ka idapoolſete tſhudide juures ning arwata wõib, et eeſtlastegi idapoolne wõſu, ſetukeſed, juba ſiis ära ristiti. Seſt otſe nende maa naabruſesſe — Pihkwaſſe rajati warmalt (a. 992) ristiuſu piiskopkond ning ſee tegi muidugi ligiduſes oma jõudu ja aruſaamiſt mööda misjonitööd.

Õige iſeäralik on, et õpetlane Kruſe, kes eeſtlastele lääne poolt toreda minewikukoja ehitas, ſellele ka ida poolt liſa nõutas. Seſt ta ütles oma „Eesti rahwa ſugu eſiajaloos“ kindlalt, et Wladimir otſe eeſtlaſi oma uutesſe kindlustustesſe wiinud, kes ſeal tema pealinnale waenlaste wastu tugewaks müüriks olnud. Kuid ſee Eesti waprus ſaanud aga kodustele eeſtlastele kahjuks, ſeſt ärawiidute aſemele tunginud ſiis lätlaſed ning wõtnud nõnda Liiwimaa lõunapoolſe oſa oma kätte, mis enne üsna Eesti maa olnud. Päraſtpoole wiinud ka Wladimiri poeg Jaroslaw palju „Eesti rahwaſt“

Kiiewi ümber ja mujale Keſk-Wenemaale elama. Kõik ſee on aga Kruſe arwamiſe aſi. Neſtori ajaraamatus ei ole Wladimir Suure aegadelt Soome ſugu rahwaſteſt muud kui eelpool-nimetatud lühikeſed teated. Oma walitſuſe lõpupoolel ſeadis Wladimir enda pojad riigi erioſadeſſe walitſema, nimelt ka Nowgorodi ja Polotskiſſe. Nowgorodi riigi alla käiſiwad ka wadjalaſed ja waheſt muiſt eeſtlaſigi, kes Wladimiri walitſuſe ajal Wene riigiga kudagi ühenduſes oliwad. Wäina äärſed rahwad, liiwlaſed jne., oliwad aga edaspidigi Polotski würsti all.

Wene riigi muutumine riſtiuſuliſeks oli ta laadile ülitähtis, mitte ainult politikaliſelt ja haridusliſelt, waid ka rahwusliſelt. On juba eespool tähendatud, et Slaawi olu riigis õige ruttu täie mõju oma kätte ſai, kuna rahwusline wahe ſlaawlaste ja wäheſe arwu warjaglaste wahel aegapidi kustus. Juba Olegi ajal öeldakſe tema kaaskonnas peale warjaglaste ſlowenſid olewat, „keda rosſideks hüütakſe". Soome ſugu rahwaſteſt aga ei könelda enam ühtigi. Kui ſiis riſtiuſu wastuwõtmiſega ja kultura kaswamiſega Slawoni keel riigi walitſewaks keeleks ſai, nii ametlikus asja-ajamiſes, kiriku- ja kooliwäljal ja kirjanduſes, ſellega ka üleüldſe maa haridusekeeleks, oli ſlaawlaste wõit kindel. Soome ſugu rahwaste oſaks jäi ainult makſumaksmine ja sõjateel käimine. Ning ſee asjalugu ſelgitas ſiis tſhudide juures ſeniſe ſegaſe ſeiſukorra ära. Nad oliwad nüüd teelahkmel: pidiwad kas riigi piirimaalaste halwaſſe ſeiſukorraſſe jääma wõi ſellega ühenduſeſt lahkuma. Idapoolſetel oſadel ei olnudki küll nähtawalt enam walimiſewõimaluſt ning nad läkſiwad oma kadumiſeſaatuſele wastu.

Eespool (peatükk 8) on juba kirjeldatud, kudawiſſi nüüdſe Põhja-Wenemaa Soome ſugu rahwad järjekindlalt weneneſiwad. Tſhudide juures oli ſee ſündmuste käik weel kurbloolisem kui mujal. Siin tarwitati ſelleks peale eelnimetatud ümberrahwustamiſe-tegurite ka otſekoheſt wäewõimu. Nowgorodi riigi „aastaraamatuteſt" (Лѣтопись) kuuleme õige huwitawaid luguſid ſelleſt, mil wiiſil könesolewal ajajärgul Nowgorodiſt põhja pool olewaid maid (nüüdſed Wologda ja Arhangeli kubermangud) alla heideti. Nowgorodi „poiſid"

(молодцы) käinud pea igal aastal tſhudide maal omale tähtſuſt ja ſaaki nõutamas. Oliwad need mõnes kohas juba teed walmistanud ja maa elanikud pehmeks teinud, ſiis tõttaſiwad nende kannul Nowgorodi ülemuſed oma ſulaste ja kaaslastega makſuſid nõudmas, mille juures muidugi niipalju wõeti kui ſaadi. Nendeſt „käikudeſt“ köneldakſe aastaraamatutes kui kõigiti harilikuſt ja korrasolewaſt nähtuſeſt; ikka peale korduwad üteluſed, et Tſhudimaal käijad „terwetena koju tuliwad“, „hulga wangiſid ligi tõiwad“, „nii- ja niipalju ära häwitaſiwad“ jne. Nähtawalt ei olnud ſiis tſhudide juures wastupanekut ja endakaitsmiſt kuigi palju olemas; wististe küll ſellepäraſt, et nemad õredalt elades wähearwulised ja korraldamata oliwad. — Et nimetatud käikude mõjul tſhudide wenestamine õige ruttu edenes, on wäga aruſaadaw. Wangistatud inimeſed ſeati muidugi orja-olekuſſe ning ſelles ſeiſukorras rahwustati nad warsti ümber; tühjaks jäänud Tſhudimaale aga aſuſiwad warmalt ſlaawlaſed ja tegiwad ſeal agaralt wenestamiſetööd. (J. Smirnow.)

Lääne mere äärſed rahwaoſad aga näiwad asjalooſt aru ſaanud olewat ning lõiwad end nendele hädaohtlikuks muutunud riigiwõimuſt aegſaste lahku, hoidſiwad nii end alles. Nimelt eeſtlastel oli Wladimiri ajal ikka weel mingi ühendus Wene riigiga olnud, kuid Jaroslawi ajal oliwad nad ſelleſt juba eraldi. Seſt Wladimiri ſurma järele ta poegade wahel ſüttinud koduſõjas ei nimetata ſugugi enam tſhudiſid Wene ſõjawäes. Waid otſe wastandliſelt astus Jaroslaw, niipea kui ta oma wendadeſt jagu oli ſaanud ja riigis rahu jalale ſeadnud, eeſtlaste *wastu ſõtta*. Selle ſõjakäigu juures ei ole küll enam piſematki kahtluſt, et Nestori teatus, Jaroslaw ſõdinud a. 1030 tſhudidega, wõitnud nad ära ja rajanud nende maale Jurjewi linna (посадъ), otſekohe eeſtlaste kohta käib. Seſt kahtlemata oli ſee „Jurjew“ *eeſtlaste* Taaramäele, nende maalinna aſemele rajatud, meie tuntud *Tartu* paik, ametlikult nüüdki Jurjewi nimeline. (Nimi anti Jaroslawi ristinime Juri järgi.) Nüüd ſiis oleme ſiingi pool kindlaſſe ajalooliſesſe ajaſſe jõudnud ning edaspidi wõime juba teada, miſſuguſed Wene ajaraamatute sõnumed tõeste meie rahwa kohta käiwad.

Kahjuks on aga nimetatud Nestori teatus Jaroslawi sõjakäiguſt Eestisse üliſühike ja puudulik, nii et ſugugi otſustada ei ſaa, kui laialt ſee ulatas ja kui kaugelt Eestimaa ſel korral Wene wõimu alla heideti. Seegi ei ole ſelge, mis otstarbeks sõjakäik õieti ette wõeti. Muudeſt Nestori teadeteſt kuuleme, et Jaroslawi ſeiſukord Nowgorodis korra õige hädaohtlikuks läks, kuna Polotski würſt Wartislaw ſuure sõjawäega Nowgorodi wõitma aſus. Wististe oliwad Polotski sõjawäes ka Wäina maade rahwad ja waheſt eeſtlaſedki ligi. Wõimalik, et Jaroslaw ſiis päraſt wõimule ſaades eeſtlaſi otſe ſellepäraſt karistama läks ning ſellega leppis, kui aga idapoolſe eeſtlastemaa oſa korraks oma wõimu alla ſai. Arwatawaste ſeati ſee maa-oſa nüüd Pihkwa walitſuſe alla, kuhu juba ſiis iſeäraline würstiriik oli aſunud. Kaugemale Eestisse Jaroslawi sõjakäik wististe ei ulatanud ning jäädawamat tagajärge ſellel ka ei olnud. Küllap lahkuſiwad ka idapoolſed eeſtlaſed uue walitſuſe alt kohe, kui wõitja nende maalt ära läks. Seſt järgnewal Jaroslawi walitſuſe ajal ei nimetata neid enam sõnagagi.

Truusmann on oma kirjatöös „Ristiuſu toomine Liiwimaale" küll mitme tunnistuſe najal püüdnud tõendada, et eeſtlaſed Jaroslawi ajal täieste Wene walitſuſe alla ſaiwad ning ſelles ſeiſukorras tema ſurmani ja päraſtpoolegi püſiſiwad. Aga ſee on wähe tõenäitlik. Seſt kuna muude maade walitſuſeſeadluſeſt, mis tõeste Wene wõimu all oliwad, ajaraamatutes mõndagi teatatakſe (Laadoga linna ümbrus, nüüdne Peterburi kubermang, ſellekordne Wadjamaa, eraldatud Nowgorodimaaſt ära ja antud ühe würsti Ragnwaldi walitſeda), ei lauſuta eeſtlastemaaſt sõnagi. Ning kui Jaroslaw hiljemine petſheneglaste wastu sõdis, milleks ta terwelt Põhja-Wenemaalt ſuure sõjawäe kokku wõttis, ei nimetata ſelle arwus tſhudiſid mitte, milleſt tundub, et nad ſiis Wene walitſuſe all ei olnud; muidu oleks küll neidki sõtta ligi kutſutud. Kruſe arwamiſe järele olnud eeſtlaste Wene wõimu alt lahku löömiſe põhjuſeks ſee, et neid ristida tahetud. Kuid ſee on wähe uſutaw, ſeſt Jaroslaw ei ſaanud ſiin sõdimas käies küll mahtigi rahwaſt ristiusku pöörama hakata, ning mingiſt muuſt allikaſt ei ole ka tõenduſt, et ristiusku juba

nii waraſelt ida poolt ſiia oleks toodud. Pealegi oli wenelaste ſeiſukoht rahwaste allaheitmiſe juures teine kui germanlastel. Läti Hendrik ütleb oma ajaraamatus otſekohe, et wenelaſed oma alamaks ſaanud rahwastelt ainult makſuſid nõudnud, nende ristimiſeſt mitte ei hoolinud. Kuid igatahes on arwata, et Lääne mere maade rahwad juba ſellel ajal wenelastega ſeltſides oma jagu ristiuſuga tuttawaks ſaiwad, mida ju ſee tunnistab, et nii mitmed kiriklikka mõisteid tähendawad ſõnad nende keelde wenelastelt on wõetud (nädal, paaſt, raamat, riſt, ristima). Wäga wõimalik, et nende hulgas ka Wene misjonärid liikuſiwad, kuigi neid ajaloo-allikates ei nimetata. Ainuke teatus, mis tſhudide ristiusku pööramiſe kohta olemas, on ſee, et Nowgorodi piiskopp Niſont (1130—1156) niihästi muudele paganatele kui ka tſhudidele 40-päewaliſe palwe- ja paastuaja määranud, enne kui neid õigeuſu kirikusſe wastu wõidi wõtta. Ka ſellekordſe tſhudide nimetuſe arwab Truusmann otſekohe eeſtlaste kohta käiwat. Aga palju tõenäitlikum on, et need enam ida pool Nowgorodimaal aſuwad Soome ſugu elanikud oliwad. Ning kindlaks wõib küll pidada, et Jaroslawi poja Wladimiri ſõjakäik a. 1042 „jämide“ wastu Laadoga poolſele maale ſündis, hämalaste juurde, kelle nimi Wene kõrwale „jam“ kuuldus. Kruſe arwamine, et need „jamid“ Tartuſt põhja pool Narwani aſunud, on ſiingi ekſitus.

Igatahes oli aſjalugu küll nõnda, et Jaroslawi ajal wägewaks paiſuw Wene riik ka juba Lääne mere maadele jalga toetama hakkas, ning kui ta koſumine ſellesſamas joones edaſi oleks läinud, oleks wististe Wene riigi piiride mererannale nihkumine juba ſellel ajal ainult ajaküſimus olnud. Kuid otſe Jaroslawi ſurma järele (1054) tuli Wene ajaloos õnnetu pööre, mis riigile ſeniſe kõwenemiſe aſemele nõrgenemiſe tõi. Riik jagunes hulgaks wäikeſteks oſariikideks ja „oſad wäetid, wõimetumad, ſõiwad üksteiſt iſe ära,“ kulutaſiwad wähemalt üksteiſe walitſuſt liialt, ning nõnda ei jatkunud neil enam jõudu oma wõimu weel laiendada. Lääne mere randade oma alla wõitmine, mis ühiſe riigi käes wististe korda oleks läinud, käis aga Nowgorodi, Pihkwa ja Polotski jagawürstidel üle jõu, kuna need pealegi weel oma wahel ühte-

lugu waenus oliwad. Kõigil kolmel aga oli ikka oma jagu ka Soome ſugu rahwastega tegemiſt, kes ſiis ka tihti nende wõitlustes oſalisteks oliwad, enamaste Polotski würsti poolt ning Nowgorodi ja Pihkwa wastu, kelle wõimu nad omale nähtawalt kardetawama tundſiwad olewat kui Polotski oma.

Eſiti jäi küll weel riigi ſuurem wõim Jaroslawi wanema poja Jsjaslawi kätte, kes Kiiewi ja Nowgorodi iſand oli. Ning kohe oma walitſuſe alguſel (1054) tõttas ta eeſtlaste wastu sõtta, kes siis sellel ajal nähtawalt Wene riigiſt lahus oliwad. Eſiteks ſaadeti Nowgorodi wäe-ülem Oſtromir „tſhudide“ wastu wälja, kuid see ſai rängaste lüüa; „palju auſaid nowgorodlaſi“ ſaanud sellel sõjakäigul ſurma. Kuid ſelle järele tõttas Jsjaslaw iſe sõjateele, „läks Tſhudimaale“ ning wõttis „Oſek Kedipiwi“ ära, see on „päikeſe käſi“. Teistes ajaraamatutes nimetatakſe kohta „Dekipiw“. Tſhudid, kelleſt siin kõne, on küll eeſtlaſed, ning nende maalt on siis ka kõnesolew koht otſida. Kuid kuſt, ei ole tänini weel selge. Truusmann arwas seda Otepääks, kuid ſelle koha nimi on ju algtähenduſes „karupää“, nagu seda ka Wene ajaraamatutes otſekohe nimetatakſe, kuna „Kedipiwi“ nimetus nähtawaste „käſi ja päew“ sõnadeſt moonutatud on. Dr. Wirkkunen arwas nimetuſe waheſt wõidetud linna ülema nimeſt „Kädepäew“ tulnud olewat, seſt „päewa“ sõna tuleb eeſtlaste nimedes mujalgi ette. Kõige õigem on wististe küll M. J. Eiſeni arwamine („E. Kirjandus“ nr. 8, 1910), et Kedipiwi nimeline koht praegune „Keawa“ Rapla kihelkonnas on, kus tõeste eeſtlaste wana maalinna jäänuſed leiduwad. Ons lugu nii, siis ulatas wenelaste ſellekordne sõjakäik küll ju õige kaugele eeſtlastemaale.

Tagajärge ei olnud aga ka sellel wenelaste wõidul kuigi palju, seſt nad pidiwad järgnewal ajalgi eeſtlaste wastu sõjajalal olema. Aastal 1060 käinud Jsjaslaw „ſoſolite“ (teiſendis „ſolid“, сосолы, солы) maal maksu nõudmas, mida siis ka „kahetuhande kriwena ſuuruſes“ saadud, ja lubatud edaspidigi maksu maksta. Aga peagi ajanud „ſoſolid“ Wene maksunõudjad maalt wälja, röövinud järgnewal kewadel külad „Jurjewi“ ümbruſes ära, põletanud ka linna maha ja teinud palju paha, häwitanud koguni maad Pihkwaſt

ſaadik. Siis läinud pihkwalaſed ja nowgorodlaſed nende wastu wälja ning tulnud wõitlus, milles wenelaſi täis tuhat langenud, „ſoſolid“ aga „lugemata arw“. Kuid ſee Wene wõit ei teinud neid ſoſolite iſandaks, ſeſt hiljem ei könelda makſunõudmiſeſt enam ühtigi; iſegi Jurjew näib maha jäetud olewat, ſeſt päraſt räägitakſe ſelle ueſt ärawõitmiſeſt.

Kes ſee „Soſoli“ rahwas oli, kellega ſõditi, on wäga tume, ſeſt ſeda nimetuſt ei tule kuſagil mujal enam ette. Aga et Soſoli ſõjalaſed Jurjewi ära wõitſiwad ning päraſt Pihkwat kimbutama läkſiwad, tuleb neid küll eeſtlasteks pidada. Truusmann peab ſoſolid ſaarlasteks, mõni teine ſakalasteks, aga et ühes ajaraamatus „Soli“ nime aſemel „колыванцы“ ſeiſab, nii koliwanlaſed, mis nimi mujal Wene ajaloo-allikates ikka Tallinna ümbruſe eeſtlaste kohta käib, ſiis on wististe kõige õigem mõelda, et need põhjapoolſed (nüüdſe Tallinnamaa) eeſtlaſed oliwad.

Selle aja järele waikiwad Wene ajaraamatud tükiks ajaks „tſhudideſt“; ainult kaudſelt nimetatakſe neid wähe. See oli ajajärk, mil Polotski würstid Pihkwa ja Nowgorodi omadega alatiſes wõitluſes ſeiſiwad, ning et tſhudid waremine Pihkwa ja Nowgorodi wastu lauſa waenus oliwad olnud, ſiis oli küll õieti loomulik, et nemad nüüd jõudu ja wõimaluſt mõõda Polotski würsti oma ühiſe waenlaſe wastu toetaſiwad. See toetus ep andiski küll Polotski würstile ſelle wõrra wõimu, et ta a. 1065 Pihkwa ja järgnewal aastal koguni Nowgorodi wõis ära wõita ja maha põletada. Et Polotski riigi wõim umbkaudſelt Wäina liiwlaste üle käis, ilmub järgnewal ajal, aga arwatawaste ſeiſiwad ka nende naabrid eeſtlaſed kudagi Polotskiga ühenduſes. Wadjalasteſt on ſeda kindlalt teada, ſeſt a. 1069 ettewõetud polotskilaste ſõjakäigus Nowgorodi wastu ſaiwad juſt nemad rängaste lüüa. Selle kaotuſe järgi pidi Polotski würſt oma pealinnaſtki ära põgenema, aga juba a. 1070 ſai ta oma wõimu tagaſi, arwatawaste küll tſhudide ja lätlaste toetuſel.

Polotski wõitluſed Nowgorodiga keſtſiwad aastani 1101, mil ſee würſtiriik iſe mitmeſſe oſaſſe jagunes ning nõnda muidugi nõrgaks jäi. Wististe oli ſelle tagajärjeks, et Wäina jõe äärſed rahwad Polotski wõimu alt üsna wabane-

ſiwad, ehk ſeda küll otſekohe kuſagil nimetatud pole. Eeſtlaſed aga oliwad küll Jaroslawi aja järele Nowgorodi wõimu alt üleüldiſelt lahti. Neſtori teatus, et 1100. a. ümber ka „tſhudid ruſſidele makſu maksnud", wõib küll ainult nende makſude kohta käia, mida Wene wõimupidajad oma ſõjakäikude korral ſiit ſaiwad. Harilikku makſumaksmiſt wõis waheſt ainult kohati ja djutiſelt olla. Wõimalik, et Neſtor ka ainult neid „tſhudiſid" mõtles, kes täitſa Wene wõimu all oliwad.

A. 1111 katſuſiwad nowgorodlaſed uueſte ſõjakäiku lääne poole ette wõtta ning ſaiwadki „Otſhela" (Очела) nimeliſe maakoha oma alla. Wiſtiſte on ſee nüüdne Adſel Koiwa jõe ääres, Eeſti ja Läti piirimaadel. Selleſt on arwata, et idapoolſed (Sandimaa) eeſtlaſed ſeekord Wene wõimu alla painutati, mis nende naabruſes Setumaal ju kindlalt juurdunud oli. Aga allaheitmine oli küll ainult poolik, ſeſt a. 1113 oli jälle uut ſõjakäiku ſiia waja. Seekord wõitis würſt Mſtislaw „nowgorodlaſte ja pihkwalaſte abil" ugalaſte tähtſa maalinna Otepää (Медвѣжья глава — karu pea) ära, „wõitis lugemata arwu külaſid" ning pööras paljude wangidega tagaſi. Nõnda tehti Wene poolt ikka, kui mõni wõit kätte oli ſaadud. See „tagaſipööramine" tähendas aga ikka oluliſelt juba ka Wene wõimu lõppemiſt ſiin maal. Seſt ſiia jäetud makſunõudjatel ja waheſt ka wäikſel ſõjaſalgal ei olnud agarate eeſtlaſte juures kuigi kaua püſi, waid needki ſaadeti pea teiſtele järele. Nii ſiis kuſtus Otepääski Wene walitſus warſti ta wõimiſe järele, ſeſt hiljem ei leita ajaraamatutes ſelleſt enam mingit jälge. Kui a. 1130 Mſtislawi pojad (Nowgorodi, Polotski ja Smolenski würſtid) ühiſe ſõjakäigu tſhudide maale ette wõtſiwad (nii ſuurt jõu kokkuwõtmiſt oli ſiis Wene poolt ſeks waja), oli ſelle wiljaks ikkagi ainult, et nemad „makſu nõudſiwad, mehed ſurmaſiwad, talud põletaſiwad ning naiſed ja lapſed wangi wiiſiwad". Jäädawamat walitſuſt wenelaſed ſiin rajada ei ſuutnud, ſeſt eeſtlaſte teguwiis ſada aastat hiljem näitab ſelgeſte, et nad endid iganes püſiwalt ärawõitja woli alla ei andnud, kuigi ſee korraks neid oma sõna alla oli ſundinud, waid endid kohe wabaſtaſiwad, niipea kui

mahti saiwad. Otse see nähtus, et Wene würstidel ühtelugu waja oli siia maale sõjakäikusid ette wõtta, näitab selgeste, et maa nende *allei seisnud*. Sest püsiwalt tugewa sõjawõimuga siia pesitama jääda, nagu hiljemine sakslased seda tegiwad, ei olnud wenelaste asi; nad leppisiwad ajutise sõja- ja maksusaagiga. Ning needki äpardasiwad tihti. Nimelt lõppes Nowgorodi würsti Wsewolodi sõjakäik 1132. a. algul Waigamaa (Emajõest põhja pool) tshudide wastu õnnetult; ta sai seal (23. jaanuaril) rängaste lüüa ning „palju Nowgorodi wapraid mehi langesiwad". Küllap neid wenelaste kaotusi siin maal rohkemgi oli, kuid wäga arusaadawal põhjusel ei raatsi Wene ajaraamatud nendest palju kõneleda, kuna nad wõidusaamistest teatama küll agarad on. Kaotusi nimetatakse ainult siis, kui nende kannul kohe kättemaks käis. Sest Waiga kaotuse tasus Wsewolod kaks aastat hiljem uue sõjakäiguga tshudide wastu ära: 9. weebruaril 1134 wõitis ta Jurjewi uueste Wene alla. — Waiga (Клинъ) ja Jurjewi nimetused näitawad selgeste, et tshudid, kellest siin kõneldakse, eestlased oliwad. Seekord oli aga Wsewolodi walitsus siin õieti lühikene. Sest ju paar aastat hiljem kukutati tema wõim Nowgorodiski ning aeti tema minema; waheşt oliwad selles ka eestlased osalised.

Nende sündmuste järele ei nimetata Wene ajaraamatutes tshudidest hulgal ajal enam midagi, mis küll ainult seda wõib tähendada, et wenelastel siinpool siis mingit tegemist ei olnud; ka maksu nõudmine, mille juures neil ikka nii palju ohwrid oli, jäeti parem järele. Eestlaste iseteadwus ja iseseiswuse-tunne oli wenelaste pealekäimise all nähtawaste weel hoogu wõtnud. Sest seesama nähtus, millest eespool eestlaste tegewuse kohta germanlaste wastu kuulsime, kordus sellelsamal ajal ka nende wahekorras idapoolsete naabritega: nende osad oliwad korraks ära wahetatud. Nad saiwad enda kaitsjateks otse *pealetungijateks*. A. 1177 läinud „terwe Tshudimaa" Pihkwa wastu häwituseşõjale. Siis sündinud tshudide ja wenelaste wahel kange taplus, milles muude seas kolm Wene sõjapealikut surma saanud, tshudisid aga „palju langenud". Päriselt wõitu aga ei näi kumbki pool saanud olewat, sest wenelased ei usaldanud seekord mitte

Tſhudimaad karistama minna. Alles kolm aastat hiljem julges Nowgorodi würſt (ſeekord jälle Mſtislaw) ſeda teha: Ta kogus 20.000-meheliſe ſõjawäe ning „läks Adſeli tſhudide wastu, wiibis nende maal kaheksa päewa, häwitas ſeda tulega ja mõõgaga ning pööras ſiis ſuure hulga wangidega ja paljude kariloomadega“ Pihkwa kaudu Nowgorodi tagaſi. Adſeli elanikud põgenenud „mere poole“, aga ſealgi langenud neid palju. — Seegi ſõjakäik oli ſiis ainult kättemaksu ja ſaagi jaoks ega jätnud püſiwat jälge. Seſt a. 1191 ſeiſis Wene ſõjawägi uueste Uganias, jälle Jurjewit mõõgaga sõna kuulma ſundimas, ja 1192 ſündis ſedaſama Otepääga.

Liiwlaſed näiwad waheajal kudagi jälle Polotski würsti wõimu alla ſattunud olewat, ſeſt a. 1181 nimetatakſe neid polotskilaste ſõjawäe hulgas. Nõnda oli lugu ka kümmekond aastaid hiljem, kuna Meinhard ſiis Polotski würstilt oma misjonitööks liiwlaste juures luba palus. Aga juſt ſee nähtus, et luba nii hõlpſalt anti ning palujale pealegi weel kingitusi, tunnistab ſelgeste küll, et Polotski wõim Liiwimaal ainult nimeline oli; würſt rõõmustas, et teda üleüldſe lubapalwega austati. Eeſtlaste juures ei olnud aga ſakslaste ſiiatuleku ajal Wene walitſuſt nimeliſeltki olemas (Tartu ja Otepää oliwad ammu jälle wabad), waid wenelaste wahekord eeſtlastega oli otſe waenuline. Nemad hakkaſiwad otſe ſellel ajal oma ſõjakäikuſid ſiiapoole weel palju tihedamalt kordama, muidugi ſelle nähtuſe õhutuſel, et ſakslaſed nendele nüüd ſiinſe màa omandamiſes wõiſtlejateks kippuſiwad. Nendeſt wõitlusteſt aga kõneleme järgnewa ajajärgu kirjelduſes, ühes Sakſa sõdadega.

12. Maarahwa kodus.

Kodu, magus sõna!

Enne kui maarahwa ajast lahkume, on meil waja ka tema sisemist elu ja olu tähele panna ning waadelda, kudas ta enda elukorda sellel ajal oli kujutanud, mil tal oma „tuba ja luba“ oli. Päraſt ei olnud temal selleks enam mahti.

Wanade eeſtlaste wälimise wahekorra kirjelduſe juures wõisime ikka wähegi wanadest ajaraamatuteſt pidet saada. Rahwa sisemise seisukorra ja koduelu tutwustamiseks ei leia meie nendest aga sõnagi. Seſt sellega ei olnud wõõrastel ju wähematki tegemist, nad ei saanud seda ka oma lühikesel, enamaste waenulisel kokkupuutumisel tundmagi. Ainuke wana aja kirjanik, kes siinpool maades käies ka rahwa elukombeid wähegi tähele oli pannud ja neid oma reisiloos kirjeldas, on Anglo-Saksi laewamees Wulfstan 9. aastasajal. Aga ta kirjeldus käib ikkagi eespool tihti nimetatud „Aesti“ rahwa kohta ning ei puutu siis meie esiwanemaid. Nendest hakatakse alles 13. aastasaja algul kirjutama, millal sakslased siia asusiwad. Iseäranis rohkel mõõdul tegi seda meie maa kõige wanema ajaloo kirjutaja, katoliku preester „Läti Hindrek“, nagu teda nimetama on hakatud. Tema oli terane tähelepanija ja hoolas jutustaja ning nii saame tema kaudu õige palju maarahwa elukorraſt ta iseseiswuseajal teada. Aga üleüldiselt on seda ikka õieti wähe. Seſt wõõral preestril ei olnud muidugi mõtteski põlatud „paganate“ olukorraſt mingit korrapäraliſt kirjelduſt luua, waid mis ta kirja pani, sündis ainult nagu juhtumisi, sõjasündmuste kirjeldamise juures. Mis paar teist wana ajaraamatut meie

rahwa oluſt ütelda teawad, on koguni wähe. Alles mituſada aastat hiljem tundſiwad mõned ajaraamatu-kirjutajad tarwiliſeks midagi ka meie rahwa olukorraſt, kommeteſt ja arwamisteſt kirja panna. Need teated on ſiis wõrdlemiſi hiliſeſt ajaſt, mil endiſeſt oluſt juba palju muutunud oli.

Suureks õnneks on meil aga *oma rahwa muinas-mälestustes* õige rohke allikas ſelle aja kohta woolamas ning nõnda wõime ikkagi umbkaudſe kujutuſe enda eſiwanemate ſeiſukorra kohta nende wabal ajal kokku ſeada, olgugi et ſee ainult tõſiſe olukorra wari on. Kokkuſeadmiſt kergendab oſalt ſee, et muiſt muinasaja olu aastaſadadeſt, waheſt ka -tuhandeſt ehk enamgi, peatſelt puutumata meie ajani alles on püſinud, nii et ſeda kohati weel oma ſilmaga näha ja kõrwaga kuulda wõime. Nii on oma jagu meiegi rahwa juures lugu, iſeäranis ſeal, kus wälimiſed mõjud rahwa enda põliſt iſelaadi wähe on puutunud (Setumaal); õieti ſelgelt näeme ſeda aga enda mahajäänud ſugurahwaste juures ida pool, mis meie ammuſe minewiku elawaks kujutuſeks on.

Iſeäranis ſelgelt tuleb ſee armſa ſõna „kodu“ nimetuſe juures nähtawale. Selle ſõna algkuju on „*koda*“, põline wana meie ammuſte eſiwanemate aſumiſekoha nimetus. See on tänini weel kõigi Soome-Ugri rahwaſte juures tarwituſel, kes endiſele järjele ſeisma jäänud, Lapi lumewäljadelt Siberi taigadeni. Meiegi rahwa juures oli ta weel hiljutiſe ajani alles püſinud, kuna teda küll ainult ſuwe ja ſügiſe ajal keedukohaks tarwitati. Wanem põlw tunneb ſeda weel wäga hästi: teiwasteſt ja roigasteſt kokkuſeatud, mille otſad ülewalt kokku käiwad, ühel küljel ſiſſe- ja wäljakäigu-awaus. (Eeskuju niiſuguſele ehituſele andis ehk põhjamaade kahar kuuſk.) Muidugi oli ſee talwe ajal külma wastu wõimaluſt mööda warjatud, pakſude tohtudega ja nahkadega kaetud, ning pidi küll ka ruumikam olema kui wiimaſe aja ſuwiſed kojad. Seſt ſinna pidi terwe pere elamine ära mahtuma. Koja kõrwal oli aga küll ka teine wäga põline ehitus olemas: *ſaun*, ſeegi mitte nüüdſe aja moodi, waid maa ſiſſe kaewatud koobas, puuſt laega. Niiſuguſe elukoha ſiſemine ſeadlus oli küll koguni lihtne. Keskel ſeiſis lahtiſteſt kiwideſt walmiſtatud tuleaſe, ſoenduſe- ja keedu-

kohaks, majariistu oli waewalt olemas, walguſt ſaadi ainult lahtiſeſt ukſeſt ehk mõneſt küljepraoſt. Kuid ſelleſt ſeiſukorraſt oliwad meie eſiwanemad praeguſele aſupaigale tulles küll juba lahkunud. Nad ehitaſiwad omale tugewateſt palkideſt elumajad, millel oma kõwa põrand all ja lagi peal oli, ning ſinna ſigiſiwad ſiis ka tarwiliſed iſtmekohad, milleks küll ahjupealſeidki tarwitati. Seſt kindlate ſeintega hooneid wõidi ka kütta, ning ſelleks ſigis ühte nurka ſuurekoguline kereſega ahi, nagu nüüd ſaunades näeme. Muidugi ei olnud ſuitſul muud teed wälja pääſemiſeks kui ukſeſt ja „otspajaſt", ukſe kohale ſeinaſſe jäetud auguſt, nagu ſeda ka teiſed „pajad" oliwad, milleſt hoonesſe walgus tuli, ſeſt aknaid ei olnud ſiis muidugi mitte. Pajadele lükati ööſiti ja tarbekorral päewalgi edaſi-tagaſi liikuw „pajalaud" ette. (Arwatawaste on paja läbi ka tihti kõneldud, nimelt wõõrastega, keda ſiſſe lasta ei raatſitud; ſelleſt ſiis tuli ſõna „pajatama", millega wanaste pikemat kõnelemiſt tähendati.)

Ahju ſuu ette ehitati keedukohaks lai kolle (Lõuna-Eestis hüüti ſeda tuhkhauaks), mille kohal koogu otſas pada rippus. Hoonesſe tekkis ſiis juba rohkemal arwul majariistu: lihtſad kirstud, hädaste tarwiliſed puunõud ja muud ſarnaſed. Sinna paigutati eſiotſa ka tarbeasjad: kalapüügi- ja jahiriistad, ſuuſad, kelgud, lootſikud (ruhid) jne.

Sai aga põlluharimine rohkem tarwituſele ning hakati eluruumis ka wilja kuiwatama, ſiis tehti ſellesſe tugewate talade peale liikuwad parred ning nõnda ſaadi ehitus, mida tänini r e h e nime all hästi küll tuntakſe. Kas ſee nimetus oma kodune on ehk mitte, pole ſelge, aga ta kõrwal-nimetuſed: tuba ja tare, on küll laenatud; wiimane tähendab otſe wiljakuiwatuſe-paika (darrhus). Niiſama on ka armas ſõna „maja" mujalt toodud; ſelle tähendus aga oli alguſel hoopis teine kui nüüd.

Sündſama aſumiſekoha ſaamiſel jäi endine koda kõrwaliſeks hooneks ning ſellele ſigiſiwad olude nõudel ka teiſed ligi. Seſt põlluharimine andis wiljawara, millele panipaika waja oli, ning ka rohkearwuline kari ihaldas endale kohaſt warjualuſt. Nõnda ſiis kujunes aegapidi ja wähehaawal meie eſiwanematel t a l u üleüldiſelt niiſamaſuguſes

kujus ja korralduses, nagu see veel hiljutise ajani üleüldine nähtus oli. Sest kindlalt võib arvata, et meie rahva juures see hoonete ehitamise viis ja kokkuseab, nagu ta iseseiswuse-ajal oli kujunenud, võõraste võimu alla saades aastasajad otsa üsna muutumata jäi. Edenemiseks ei olnud enam piisematki võimalust, ennemine sündis küll tagasiwajumine, sest rasked olud ei lubanud hoonete eest enam tarwiliselt hoolitseda; aga nende üleüldine kuju jäi umbes endiseks. Eesti rahwa elumajade kirjeldused mõnesaja aasta eest näitawad otse niisamasugust kuju, kui seda wiimase aastasaja keskpaigal weel üleüldiselt nähti; alles wiimased aastakümned on suurewiisilise muutuse toonud. Rehetoa kõrwale kambrikeste ehitamine, kus inimesed reheajal aset võisiwad olla, on küll ka wist ammusest ajast pärit, aga wäga paljudel majadel puudusiwad need. Rehetoa ees olewal laialisel rehealusel (Lõuna-Eesti „sendse") pidiwad talwe ajal loomadki asupaika leidma, nimelt sead ja hobused.

Muidugi ei olnud olukord üle terwe maa ühesugune. Kohati on weel kõige wiimase ajani üks ainus hoone iga otstarbet pidanud täitma; inimesed elasiwad alatiselt rehetoas (reheajal kodades) ja käisiwad sealsamas saunaski, kuna parsil wiheldi; nüüdsed saunalawad ongi partest kujunenud. Selleşt kõige wanemast ühishooneşt on siis aegapidi rehi, saun ja võimaluse korral ka iseäraline elutuba wälja arenenud. Parred oliwad peale rehe-aja wäga mitme muu otstarbe teenistuses. Walguse jagajaks oliwad männi- ehk kasepuust peerud, mida pihtide wahele paigutati; peenema töö juures aga oli waja neid otse käes hoida — see oli laste ametiks. Hoonete katused oliwad kõige wanemal ajal pilliroost ehk tohtudest; kui neid puudus, laotati ka loomanahad roigaste peale. Et need asjad paigal püsiksiwad, pandi nendele turbad ehk kiwid peale, hiljemine seoti latid üle. Põlluharimise-ajajärgul astus aga katuse-aineks õlg.

Hilisema aja saadus taludes on a i d a d, millel esiti küll ka kehw algus oli. Need tehti sammaste otsa ja oliwad ainult warjualused, kus mõndasugu maja-asju, nimelt kuiwatatud liha, kalu ja nahku alles hoiti; seal seisiwad nad kuiwad ja oliwad metsloomade eest warjatud. Alles hilje-

mine ehitati aidad maapinnale, aga pea=asjalikult ka tarbening toiduwara hoiupaigaks. Wilja jaoks ei olnudki muinas=ajal, kus seda wäga wähe saadi, küll kuigi palju aset waja.

Kirjeldatud olukorrast oliwad aga eeſtlaſed oma iſeſeiswuſe=aja lõpul küll juba hästi kõrgemale tõusnud. Nad elaſiwad kohati (nimelt Sakalas ja Järwamaal) ſuurtes külades koos, mida Läti Hindrek „tugewateks ja ilusateks“ nimetab; nendel olnud hoonete wahel teed (tänawad) ning majad nii kindlaste ehitatud, et ſealt nagu kindlusteſt waenlaſe wastu sõdida wõidi. See asjalugu näitab meile õige tuntawalt wanade eeſtlaste haridusejärje kõrgust. Niisugustes külades oli juba linnade jaoks ilus algus olemas. Külade kaupa tihedalt koos elamine tunnistab ka eeſtlaste ühiselu korralduſe kauniſt järge, ſeſt hulgana üheselamiſel oli ometi kindlaid ſeadluſi waja. Muidugi mõista awaldas üheselamine ja hõlbus ükſteiſega läbikäimine rahwa waimu=erkſuſe kohta tuntawat mõju. Ning ſelle tõttu oliwadki eeſtlaſed ſellel ajal oma elukorras hästi kõrgemal järjel kui nende naabrid lätlaſed ja ſugulaſed ſoomlaſed, kes ſiis enamaste alles ükſikute perede kaupa laialiſelt ja õredalt elaſiwad.

Muidugi mõista ei elanud ka ſiin k õ i k rahwas mitte külades; enam kõrwalistes kohtades leidus küllalt ka ükſikuid taluſid. Neidki ſai Läti Hindrek tundma, ſeſt ta nimetab wahel ka majaſid (domus). Nõnda olnud lugu nimelt Kareda külas (Carethen) Järwamaal *), kus 1220. a. lahingut peeti. Juba kaheksa aastat warem oli ſeal külas Saksa sõjawäe peatuspaik olnud ning ſiis kirjeldatakſe seda küla järgmiſelt: „Seekord aga oli Kareda küla wäga ilus ja ſuur ning rohke rahwaga, nagu k õ i k k ü l a d Järwamaal ja terwel Eestimaal on olnud, mida kõiki päraſtpoole tihti meie omad on häwitanud ja ära põletanud.“ Ka ümbruſes olnud Saksa wäel ſiis palju külaſid mahapõletamiſeks ſaadawal.

*) Nimetatud küla on ainuke, milleſt k i n d l a l t teada on, et ta maarahwa ajaſt tänini alal on püſinud. Seſt Järwamaa Peetri kiriku ligiduſes (ſelleſt loode pool) on nüüdki kaks Kareda nimeliſt küla olemas, milleſt Suure=Kareda küll ajaraamatutes kirjeldatud „Carethen“ on. Selle küla juureſt on hulk wanu asju leitud.

Kodus aſus *pere.* Seegi nimi on küll põline; perekonna-liikmete nimetuſed: poeg, äi, ämm, wäimees, minijas, küdi, L.-E. tſõdſe (iſa õde) on Ugri ajaſt pärit. Inimeſte ühiseluline korraldus juurdub algusliſelt perekonnas. Nagu terwe ühiselu kõige algupäraliſem ja lihtſam kuju abieluline ühendus on olnud, nõnda on ka kõigi korraliſel teel arenenud rahwaſte juures laialiſem ühiseluline ſeadlus pereoludeſt ja ſuguluſe-wahekorraſt wälja kaswanud. Pere ſiſemiſeſt õigus-liſeſt ſeadluſeſt ſündis arenemiſel üleüldine õigusline kord ja perewalitſuſeſt kujunes walitſusline wõim. Meie märkame rahwaſte ja riikide kujunemiſes aſtmeliſt arenemiſt. Eſimeſeks aſtmeks oli pere, mida ainult pereiſa iſiklik wõim ja päritud komme juhtis. Selleſt ülemaks aſtmeks oli *ſugukond*, mille alla mitu peret käis, ning jälle kõrgemaks ühtſuſeks ſuguharu ehk *hõimkond*, mis endaſſe ligiduſes ja ſuguluſes olewad ſugukonnad nende peredega ühendas. Ning ſuguharude kokkuliitumiſel, olgu wabatahtlikult ehk ſunnitult, kujunes ſiis rahwas ja riik.

„Soome ſugu rahwaſte juures on korralik perekonna-elu omakohaſelt ja ilma wõõra mõjuta arenenud, ning ſee oli juba Soome algrahwa juures wõimul," ütleb Ahlquiſt.

Meie rahwa ammuſte eſiwanemate perekondlikku korda on wahel ärkamiſeaja waimuſtuſes õieti rohkelt ülistatud. Ja tõepooleſt leiame meie oma rahwa mälestuſtes õige palju, mis hea ja armas kuulda on. Kuid ſelle juures on waja meeles pidada, et need kujutuſed hiliſemaſt ajaſt pärit on, enam edenenud elujärge näitawad. Hoolſate uurijate teraw ſilm tungib kaugemale ning näitab meile eſiwanemate perekonna ſeiſukorraſt ka hulga warjukülgi. Nendegi jäljed on weel rahwa mälestuſes alles ning enda idapoolſete ſugulaſte juures leiame nendele ſilmanähtawat tõenduſt. Kuid ſelle üle ei tohi meie ſugugi imeſtada. Seſt niiſamaſugune on ka kõigi muude rahwaſte wanema-aegne elujärg olnud. Nimelt naiſterahwa ſeiſukorda wanemal ajal tähele pannes leiame ſelle igal pool alatu, raske ja waewaliſe olewat. Muidugi mõiſta ei wõinud ſiis ka Soome ſugu rahwaſte olukord ſelles teine olla. Naiſe nimetus ilmub Magyari keeles eſialgſelt teenija (õieti orja) tähenduſes; arwatawaſte oli lugu

muude ſugurahwaste juures niiſama. Ja wäga tõenäitlik on, et hiliſemal ajalgi mitte ainult kodune, waid ka põllutöö ſuuremalt jaolt naisterahwa teha oli.

Nagu mujal, oli ka Soome ſugu rahwaste juures mees (maja=iſa) oma pere täielik omanik, käskija ning ühtlaſi kaitsja. „Ta nõutas eſiti metſaſt ehk weeſt perele tarwiliſt toiduſt, kõige pealt muidugi iſeendale. Naine ſeiſis mehe ſuurema wõimu, warju, ja ühtlaſi ka woli all ning talitas koduſeid asju. Niiſamuti oli laste ſeiſukord, kuni nad iſeenda eeſt hoolitſeda ei ſuutnud, täitſa ja tingimata iſa meelewalla alune. Suuremaks ſaades läkſiwad tütred muidugi perekonnaſt wälja, pojad aga ſaiwad alles naiſewõtmiſega iſa wõimu alt wabaks ja aſuſiwad iſe oma pere käskijaks. Aga eſiotſa jäiwad need uued pered ikka enam ehk wähem iſa käſu=aluſeks, ning nõnda kujunes ſelle wõim laiema inimeſtekogu üle nagu kõrgemaks walitſuſeks.“ Nõnda kujutas Yrjö=Koskinen Soome ſuguharude ühiſelu korda paganuſe=aja lõpul. Wiſtiſte oli ka meie rahwa juures lugu umbes niiſamaſugune.

„Wanema“ nimetuſes, mis niiſuguſele perede=ſalga juhtijale loomulikult anti, kujunes ſiis päraſtpoole ka terwe ſuguharu ja maakonna peamehe ehk juhtija nimetus; temagi oli wanem. Ning „wallawanema“ nimenä elab ſee nimetus weel meiegi ajal.

Iſa piiramata wõimuſeſt laſte elu ja ſurma kohta annawad meie ajani ulatanud rahwalaulud tunniſtuſt, nimelt need, mis „tütre wette wiimiſeſt“ kõnelewad. Iſal oli täis õigus wigaſeid, wäetid ja ſoowimata lapſukeſi, nimelt tütarlapſi, ſündimiſe järele ſurma ſaata. Ning ſeda tehti arwatawaſte küll õieti tihti. Alles päraſtpoole tekkis naisterahwa õrnas meeles ſellele koledale kombele wastuwoolus ning emalik armaſtus ſeadis iſa waljuſele mõjuwa põhjuſe waſtu: „Kuis ma were wette wii, Oma kalli kaewu kanna?“ (W. Reiman, „Eesti Kirjandus“ nr. 4, 1910).

Niiſama tõendawad rahwamälestuſed, et naiſewõtmine kõige wanemal ajal wäga tihti rööwimiſe wiiſil ſündinud. J. Krohni tõenduſe järele on naiſte rööwimiſt kõigi Soome ſugu rahwaſte juures leidunud ning kohati on ſee, kuigi wäga

palju nõrgemalt ja harwa juhtuwalt, weel tänini alles püsinud. Nii nimelt mordwalaste ja tsheremissíde juures. Kuid see sünnib nüüd enamaste juba kosítawa neiu ning „paaripanija" preestri, wahel ka wanemate enda teades ja on nii enam moe-asjaks saanud. Aga meiegi rahwa juures on weel muinasaegsest wägiwaldsest naisetoomisest („tõmbamisest", nagu seda peenemalt öeldud) mõjuwad jäljed järele jäänud. M. J. Eiseni arwamise järele on rahwajutud, mis pulmarongide kokkupõrkamisel tulnud taplusteſt kõnelewad, kus kas peigmees wõi pruut, wahel ka mõlemad, surmatud, algusliselt põlisest naisterööwimise-ajast pärit ning kujutawad rööwijate ja taga-ajajate wahel olnud wõitlusi. Pulmakommetes oli hiljutise ajani weel nii mõndagi tõmbamiseaja pärandust, nagu peiupoiste mõõgakandmine, peiukoju wiimisel pruudi silmade kinnikatmine, teistes kohtades jälle pruudi püüe end ära peita ning pulmarongi eest tee kinnipanemine, mille awamist siis mõnesuguse kauba ja lepituse teel waja oli nõuda. Muidugi on pärastised rahwapõlwed nende kommete algtähendused ammu ära unustanud, aga nende ühendus endise „tõmbamise" wiisiga on tuntaw küll. Wastikumaidki jälgi on „tõmbamine" jätnud; prof. J. Krohni teate järele tõstnud mõne suguharu juures pulmapidamisel „peigmees" pruudi juukseidpidi hobuse selga ning kihutanud siis minema, nagu rööwel kunagi.

Mis nüüd paljas pulmamood, oli wanal ajal täis ja kurb tõde, mille tagajärjel küll paljugi tüli, isegi werewalamist ette tuli. Et oma sugukonna-piir kitsas oli ja ligisugulaste kosimise eest wanal ajalgi loomusunnil hoiti, siis püüti naist enamaste ikka wõõrast sugukonnast tuua. Kuid sugukondade wahel ei olnud siis mingisuguseid õigusemääruſi; tihti oli eri-sugukondade wahekord lausa waenuline. Nii siis pidi naine säärasel korral wäewõimul wõetama, mis aga muidugi jälle uueks sugukondade waheliseks waenuks põhjust andis ning werised kättemaksmisi tekitas. Seda halbtust tundes hakati siis ühiselulise korra arenemisel naisterööwimise-kombest lahkuma ning sugukondade wahelise õiguse laienemisel sai ka naisewõtmise-moes leplikum kuju maksma. Esimeseks paranemiseastmeks oli küll see, et kui rööwimine korda saa-

detud, ſiis peigmees naiſe wanemaid ehk ſugulaſi mõneſuguste annetega püüdis lepitada, et nõnda majandusliſt kahju taſuda, mida ta wõõrale ſugukonnale oli teinud (ſealt tööjõu äratoomiſega). Sellel põhjusmõttel kujunes ſiis aegapidi naiſe röövimiſe aſemele ſelle oſtmine kauplemiſe teel. Arwatawaste taſuti oſtuhinda wahel ka iſikliku teenistuſega koſitawa naiſterahwa ſugulaſe juures. J. Hurti arwates on meie „ſulaſe“ nimetus otſe „ſulhainen“ ſõnaſt tulnud, mis wanaſte peigmeeſt tähendas, nagu Soome keeles praegugi. Selle kombe jätiſena koſimiſe juures ettewõetawad mõneſuguſed kauplemiſed, niiſama kihlade andmine ning pulmadel annete wäljajagamine on weel meie ajani keſtnud.

Weel ſelgemad jäljed naiſewõtmiſeſt leiduwad rahwalauludes, mis küll juba hiliſemaſt ajaſt pärit on, mil neiud ſeda endale alandawaks tundſiwad, kui neid kauba-asjaks tehti, ning ſelle üle kurtſiwad. (Mõrudal meelel nõuab üks karjaſ olew neiu oma wennalt kodus tehtawa müügikauba kohta teateid: „Kas mu'ſt palju pakutije?“) Oſtmiſe kõrwal kestis küll ka wägiwaldne naiſewõtmiſe-wiis oſalt edaſi, ſeſt iga peiu ei ſuutnud ehk ei raatſinud „teiſe-poole“ eeſt hinda maksta, waid „tõmbas“ ſelle himata.

See toores naiſewõtmiſe-wiis on maarahwa juures küll wistiſte kaunis waraſelt maha jäänud ja wiiſakama kuju ſaanud. Paari mindi noorte inimeſte eneſte ehk ometi nende wanemate kokkuleppimiſel. Kuid endine „tõmbamiſe“-komme jäi ka ſiis weel kohati ja aeguti edaſi püſima. Ajaloo-kirjutaja Kelch teatab wanade eeſtlaſte naiſewõtmiſeſt, et koſilane oma wõõ ſelle naiſterahwa woodi külge kõitnud, keda „endale tahtis wõtta“. Jäi wõõ paigale, ſiis oli ſee tundemärgiks, et koſilane ſoowitaw on, ja mees wõis julgelt pruuti ära tooma minna. Wastumeelſe koſija wõõ aga wiſati warsti üle läwe wälja. Niiſuguſed ärapõlatud peigmehed, kellele ſäherdune äpardus mitu korda juhtunud, otſinud ſiis omale endiſel „tõmbamiſeteel“ teiſtpoolt, kas kawaluſega wõi lauſa wägiwallaga. See koſimiſekomme olnud weel ſakſlaſte walitſuſe ajal tarwituſel, kuid ſiis tehtud ſellele kõwa keeluga ja kange nuhtluſega lõpp. Aga ikkagi on riismed ſelleſt kombeſt kaua päraſtpoolegi olemas olnud. Seſt Rootſi

walitſus pidi ſelle wastu weel wõitlema, ning Liiwi maapäew andis „tõmbamiſe" wastu waljuid määruſid; koguni ſurmaga nuheldud „tõmbajat" mõnikord. See mõjus ja „tõmbamiſe"-komme kadus lõpulikult.

Õieti ſuur eduſamm abielu-oludes oli ſee, kui pruudile kihla-andeid hakati andma ning ühtlaſi ka wanemad majaſt wälja minejale kaaſawara ligi andſiwad. Nõnda ſaadud warandus jäi ſiis küll ka edaspidi naiſe omaks ning nõnda ſigis naisterahwalegi omanduſe-õigus, kuigi wäga wäheſel mõõdul. Seſt mingit pärimiſe-õiguſt naisterahwastel ei olnud. Ka oli nooriku ſeiſukord uues kodus wanemal ajal küll wäga raske, mille kohta rahwalauludes õieti palju kurtmiſi leidub. Kuid asjaolu paranes hariduſe kaswamiſega päraſtpoole wäga ſuurelt ning hiliſemad rahwamälestuſed annawad meile eſiwanemate perekondlikuſt wahekorraſt õieti kauni kujutuſe. Nimelt on ema-armastuſe kirjeldused üsna liigutawad. Ning perekondlik elu oli maarahwa juures puhas ja aus. Kelchi tunnistuſe järele olnud abielu rikkumine paganuſeajal ſiin maal „hirmus aſi"; ſelles asjas ſüüdlaſed põletatud eluſalt ära ning nende tuhk puistatud tuulde ehk teedele käijate jalgu, et need ſelle laiali kannakſiwad. Abielu rikkumiſt hüütudki weel tema ajal (17. aastaſajal) eeſtlaste juures „tulitööks". Sarnaſelt kirjutab ka wähe waremalt Hiärn, et eeſtlaſed oma abielu-woodi wäga puhta hoiawad; tema ei olewat üheſtki naiſeſt kuulnud, et ta end oleks unuſtanud. Wallaliſte inimeſte wahekorra kohta pole teateid olemas; wiſtiſte walitſes aga ſelleſki asjas wali puhtuſenõue. Tartumaal Ahja jõe ligiduſes olewa Mõrſja-ſilla kohta käib jutt, et ſeal peigmehe wastu truuduſe murdja pruut koledalt ära ſurmatud (M. Lipp).

Küll oliwad maarahwa abielul ka oma warjuküljed. Kelch nimetab nende korraliſt abielu kiites ka ſeda, et nad mitut naiſt pidanud. Wiſtiſte ſündis ſeda aga harwa; kaugelt ſuurem oſa mehi elas küll ainu-abielus. Ainult Saaremaal ja mujal rannamaadel leidus wiſtiſte rohkem mitme naiſe pidamiſt, ſeſt ſinna toodi wõõrſilt sõjaſaagina ka naisterahwaid, ning nendeſt ſaiwad paljud toojatele naiſteks.

Kudawiisi perekonna-liikmete wahekord wanemate surma puhuks korraldatud oli, on teadmata. Ainult niipalju on nagu möödaminnes nimetatud, et talu pärijaks isa järele kõige noorem poeg sai (Kelch). Kas ja mil wiisil teistele wendadele ka päranduseşt osa anti, selleşt ei kõnele rahwa oma mälestuşed ega ka wõõraste teated. Hilişemaşt ajaşt tuntud kombe järgi, et majaşt wälja minejale lapşele şelle wõrra ligi anti, kui wanemad arwaşiwad, ehk neil wõimalik oli, wõib järeldada, et niişama ka waremine tehti.

Niişama mööda minnes on ka şeda nimetatud (Kelch), et maarahwas oma lastele nimed metsloomade ja lindude järele on andnud, nimelt poeglastele esimeşed, tütarlastele wiimaşed. Eeştlaste ristiusku pööramiše ajalgi pannud „paganad" uşuşt ära taganedes ka oma lastele uueste „pagana moodi loomade ja lindude nimed". Küllap aga oli ka teiştşuguşid nimeşid. Seşt wististe paniwad maarahwa wanemad enda lastele nimeşid ka nende omaduste järele, mida meeldiwaks pidaşiwad ja enda laste omaks ihkaşiwad. Mõne nime aga omandas şelle kandja inimene waheşt alles täisealişena, ka enda omaduše kohaşelt. Näituşeks on Eesti kuulşama wanema Lembitu nimi, mis Ladina keeles wäga mitmes kujus kirja pandud, wististe küll õieti „Lemmity" olnud, nagu şeda Soome ajalooteadlaşed kirjutawad; nime tähendus on „armastatud". Ning ta wõimupärija loiu wenna nimi (kes end kohe şakste alla andis) oli arwatawaste Unipäew ehk Unipää, milleşt Ladina kirjas „Unepewe" şai*). Aga üleüldše on wanade eeştlaste nimeşid õige wähe kirja pandud ja nõnda meile teatawaks şaanud, nii et eestiliste nimede laad şuuremalt jaolt tundmata on. Soome uurija Forsman tõendab, et wanadel şoomlastel ning ka nende şugurahwastel õige rohke işikunimede kogu olnud; Soomes tarwitatud neid weel keşkajalgi. Olewat tõenäitlik, et Soome şugu rahwastel paganuşeajalgi ju oma iseäralişed şugu- ehk perekonna-nimed on olnud, mis hiljemine paljude talude nimetuşeks şaanud. Eestis kaduşiwad

*) W. Reiman arwab şelle ehk Hundipää olnud olewat. See nimi oleks enam wanema kohane, aga mehe teguwiis ei olnud küll „hundi pealik".

niiſuguſed nimetuſed, kui neid oligi, muidugi wabaduſe kaotamiſega ühtlaſi ära. (Wäga tumeda kajana Lembitu nimeſt wõiks olla ehk Lemmuti talu Lõhawere§.)

Maarahwa koduelu üleüldiſelt ta iſeſeiswuſe-aja lõpujärgul kujutas J. Hurt järgmiste iluſate ſõnadega *): „Meie rahwalaulud laulawad heleda häälega, kuda wanemad lapſi, lapſed wanemaid ja üksteiſt, kõik oma iſamaad hellalt armastaſiwad. Laduſad laulud kergendaſiwad tööde koormat, wähendaſiwad waewa, kahandaſiwad kurbtuſt, ülendaſiwad rõõmu. „Tuli õnnis õhtukene" ja walgustas põlew peerg toaſeinas pikka ja pimedat talweõhtut, ſiis lõbustaſiwad meelt iſaiſade jutud ehk kõneldi ſõjajuhtumiſteſt ja kaugelkäikudeſt. Laulikud kuulutaſiwad wägimeeste kiituſt ja kihutaſiwad noorimehi wapruſele." **)

Muidugi ei ole ſee kirjeldus mingi ametlik protokoll, aga ſügaw mõtleja waim on oma kaugele minewiku hõlma ſihtiwa ſilmaga kujutuſe loonud, mida wiſtiſte tõepäraliſeks tohime nimetada. Seſt ſee põhjeneb tõſiſte rahwa omade wanade mälestuſte ning ka hiliſemate nähtuſte peal.

---

*) „Pildid iſamaa ſündinud asjuſt."

**) Lapſed iial ei tundnud ſuiku ſilmas
Kuuldes Kalewite kanget tööd;
Imeteles, mis ta teinud ilmas, jne.

J. Hurt, „Enne ja nüüd."

13. Töö ja tegewus.

Too mulle uuſi uduſärki,
Too mulle tohine ſärki,
Too mulle rukka roomekirja,
Too wöö waherpuu kirja,
Too mulle kirjuwad täitſed
Neiu körge rinna katteks;
Too mulle rätik räimekarwa
Walgele kaelale warjukſa.
„Klwpg.“ I lugu, 603—618.

Eespool kuulſime, et maarahwas ſiia aſudes juba põlluharija oli. Kütiſe ehk ſõõru (ſaat, ale) tegemiſe, kus mets tuhaks põletati ja ſeeme „tulimulda“ wiſati, ning odra ja naeri kaswatamiſe, oliwad nad ju hämaraſt muinasajaſt pärinud, mida nende wiljade omapäraliſed nimed tunnistawad. Siia aſudes oliwad nad naabrirahwaſtelt õppimiſel ning enda edaſipüüdmiſel oma töö-oskuſt nii rohkelt tõſtnud, et iſeſeiswuſe-aja lõpul ju tublid põllumehed oliwad. Juba ſiis tunti ja hariti kõiki neidſamu põlluwiljaſid, mis ſelleſt ſaadik ikka tarwituſel on olnud, ning kaswatati ka linu ja kanepit, mida müüagi wõidi, kuna wili küll oma tarwis ära kulus. Muidugi ei olnud põlluharimine ſellele järjele mitte ühel hoobil jõudnud, waid wäga aegapidi kujunenud. Eſiti oli maa põlluks tegemine kehwade abinõudega waewaline küll. Maa tehti külwi jaoks kablidega raiumiſel ja hiljemine adraga (niinimetatud „ſeanina“) kündmiſel kõlbuliſeks. (Algupäraliſe künniriiſta eeskujuks on mõne uurija arwates inimeſe käſi olnud.) Kaua päraſtpoolegi weel oliwad adrad paljalt puuſt; alles hiljemine hakati nendele rauda teraks külge panema. Aga kohati (Soomes ja Hiius) oliwad puu-adrad

weel pooleſaja aasta eeſt tarwituſel. Eſiotſa haris iga perekond oma põllulapikeſt ſeal, kus ſelleks kõige kohaſema pinna arwas olewat; ruumi oli ſelleks ju küllalt. Kui aga rahwas tihenes ja ühiskondlik olukord täienes, tuli waja maale piiriſid ſeada ja ſelle omanduſe kohta määruſi anda. Muidugi pidas eſiotſa iga perekond ſeda maad omaks, mis ta ju harimiſe alla oli wõtnud; ſuurem pere ſuutis ſeda ſuuremal mõõdul teha, ning nõnda kerkis ſuurema pere pea iſeeneſeſt tähtſamale ja wõimukamale ſeiſukohale. Ainult haritud maal oli ſiis midagi wäärtuſt; kõik muu maa ſeiſis kõikidele lahti. Kui aga juba ſuuremad külakonnad kujuneſiwad, tunnistati ümbruſes olewad heinamaad, metſad ja karjamaad ühiſteks „külamaadeks“, kus enam wõõraid ei ſallitud, aga oma küla rahwale oliwad nad ikkagi ühiſelt ühte moodi ja ühe-õigusliſelt tarwitada. Niiſugune korraldus jäi wäga kauaks püſima, ka wõõraſte walitſuſe all weel, ſeſt alles minewa aaſtaſaja keſkel tuli ühiſte külamaade lõhkumine.

Arwatawaſte oli aga eſiotſa ka põlluks tehtud maa omandamine ja ſelle harimine terwel külarahwal ühine, nimelt ſeal, kus ſuurem rahwaſalk üheskoos edaſi rändas ja kohe omale küla rajas, ehk kus ühiſeſt pereſt küla wälja kaswas. Niiſuguſel wiiſil ühiſel maaharimiſel ſaadud lõikus läks muidugi ka ühiſeſſe laduſſe, kuſt ſeda külawanem igaühele ta tarwiduſe kohaſelt wälja jagas. Päraſtpoole, kui perekonnad üksteiſeſt enam wõõrduſiwad, hakati wiljaſaaki juba otſekohe perede järele ära jagama. Seda ei wõidud muidugi ühtemoodi ſuurtes oſades teha, waid pandi pere ſuuruſt ja weel enam ſeda tähele, kui palju ſealt täiſealiſi ja töökõlbuliſi mehi ühiſel tööl oli käimud, ning ſelle järele määrati ſiis temale tulewa oſa ſuurus. Aegapidi jagunes külakond ikka enam ja ühine maaharimine lõppes, kuna küla põllumaad üksikute perede wahel ära jagati, küll mitte jäädawaks omanduſeks, waid aga ajutiſeks tarwitamiſeks. Niiſugune majapidamiſe-wiis makſis ka päraſtpoole weel kaua ning püſis põhjusjoontes uuema ajani alles, ehk küll maa päris omanikuks ſiis wõõras wõimumees oli, kes maapidajaid igal ajal wõis wahetada.

Aja jooksul täieneſiwad wähehaawal põllutöö-riistad ning

ſaiwad umbes niiſuguſeks kui need weel wiimaſe ajani on püſinud. Adra kõrwale tuli äke tarwituſele, millega maa harimine rohkelt täienes. Nagu mõnedeſt kalmudeſt leitud ſirbijätiſed näitawad, on wiljakoriſtamiſe-wiis juba ſiis umbes niiſamaſugune olnud kui tänini. Niiſama on wikatki wäga wana tööriiſt; ſeda nimetatakſe wanades kirjades otſe eeſtikeelſe nimega „vickete“. Õige waraſelt hakati ka wilja rehes kuiwatama ja korralikult (kootidega, wartadega) peksma. Puhastamine ſündis wanemal ajal „wiskamiſega“, mis mood weel hiljuti alles oli; ſari ja ſõel omandati hiljem muudelt. Wilja hoiupaikadeks oliwad liiwlaſtel maa-aluſed koopad, kaſetohuga ja õlgedega wooderdatud; wiſt oli eeſtlaſte juures lugu niiſama. Koopa ſuu oli hoolega waenlaſte hirmul warjatud ja koopa pealne tehti koguni põlluks, et keegi wiljawara ſealt otſida ei teaks.

Wiljaterade peenendamiſt on ka meie eſiwanemad, nagu kõik muud looduſerahwad, eſialgul uhmrites tampimiſel toimetanud, milleſt moeſt weel meie ajani jätiſed järgi jäänud [kohati tarwitatakſe uhmrid weelgi tangude (ſoormate) walmiſtamiſeks]. Õige waraſelt on aga küll ümberaetawad käſikiwid tarwituſele tulnud ja ſee jahwatamiſewiis kestis wäga kaua, oſalt ka meie ajani. Seſt hiljuti alles wõeti mõnel hädakorral, nimelt weskite weepuuduſel ſeismiſe juhtumiſel, käſikiwi tarwituſele. Rahwalaulud teawad käſikiwideſt palju kurba kõnelda; nendega töötamine oli „alam töö“, orjade ja waeſtelaſte aſi. Millal tuule- ja weſiweskid ſiin maal tuttawaks ſaiwad, on teadmata; ajakirjades ei leidu ſelle kohta teateid. Wäga wõimalik aga on, et ſellega juba iſeſeiswuſe-ajal algus oli tehtud, ſeſt Soomes on metſamaadel tänini weel õige lihtſaid weſiweskid tarwitatud, mis ainult mõne palgi abil kuhugi koſe peale ſepitſeti, kus wee kukkumine nad käima pani. Need on küll põliſe aja pärandus.

Põlluharimiſe kõrwal oli aga iſeſeiswuſe-ajal karjapidamiſel palju ſuurem tähtſus kui päraſtpoole. Seſt karjamaad leidus ſiis laialt ning maa kaswatas kurnamata olekus head rohtu. Wanade eeſtlaſte karjarohkuſeſt leiame ajaraamatutes rohkem teateid kui muudeſt asjadeſt, ſeſt ſeda nimetatakſe ſõjakirjeldustes tihti. 1210. a. tõi Saksa ſõja-

wägi Soontaganaſt ſõjaſaagiks „härgi ja lehmi 4000, arwamata hobuſed ja muud pudulojukſed“. Ning ſeitſe aastat hiljem wiidi Sakalaſt ühel ainſal korral 2000 hobuſt ära. Sarnaſed teated korduwad ühtelugu. Et üheſt ainſaſt maakonnaſt nii palju loomi leida oli, näitab ſelle-aegſet karjarohkuſt ſelgeste küll. Sedaſama tõendab asjalugu, et peale oma tarwituſe ſiit maalt ſuurel arwul mets- ja koduloomade nahku ja raswa kaubale wiidi.

Küll oli karja eeſt hoolitſemine wanemal ajal õieti puuduline. Seſt loomad pidiwad ühtelugu õues olema ehk ainult wiletſate warjualuste all wiibima. Päraſt tekkinud lautade juurde alles jäänud „karja-aiad“ (tahrad) näitawad weel meie ajani wanema-aegſet loomade aſupaika.

Tähtſam koduloomade ſeaſt oli muidugi hobune. See on meie eſiwanematele ju põliſeſt muinasajaſt ſaadik tubliks ſeltslaſeks olnud, ſeſt hobuste luid ja hobuſeriistade jätiſeid leitakſe Soome ſugu rahwaste aſupaikadel igal pool kalmudeſt, Jenisſei jõeſt Lääne mere rannani, nii brongſi- kui rauaajaſt. Ja leiud näitawad ſedagi, et hobune wahel omanikuga ühes maha maeti.

Arwatawaste on armſaks ſaanud hobuſid, keda kõwa külma kätte jätta ei raatſitud, ſellel ajal wahel inimeste juurde tuppa toodud; ſeda ſündis tarbekorral weel meie ajalgi. Niiſamuti toodi tuppa „toaſooja kätte“ ka wäetid kariloomad, waſikad, tallekeſed ja ſeapõrſad. (Wiimaſe looma kohta tuleks tähendada, et eeltähendatud ſõjakirjelduſed ſigu ſõjaſaagina kunagi ei nimeta. Aga ſelleſt ei wõi küll mitte arwata, et neid wanadel eeſtlaſtel ſiis weel ei olnud, waid asjalugu on küll nõnda, et neid pahuraid loomi kudagi kaaſa ei ſaadud wiia ning nendeſt ſiis ſaagi otſimiſel ei hoolitud, ſellepäraſt nad ka nimetamata jäeti.) Talwe ajaks oli loomadele muidugi toidu-tagawara waja muretſeda, kuid ſellekohaſeid hoiupaikaſid ei olnud maarahwa taludes weel mitte, waid heinad ja põhk aeti ſuurteſſe kuhjadeſſe ja rõukudeſſe kokku, mida oſawalt tugedega ja ümberpõimitud witſadega kooſt lagunemiſe ja tuule puiſtamiſe wastu warjati. Nõndaſamuti tehti koriſtatud wiljaga.

Maaharimiſe ja karjapidamiſe kõrwal jäiwad maarahwa wanemad elukutſed, kalapüük ja jaht, hiljemal ajal enam kõrwale, kuid ikka oli nendelgi weel oma tähtſus, nimelt ſeal, kus metſad ja weed ſelleks wõimaluſt andſiwad; mõlemaid leidus ſiis meie maal hoopis enam kui nüüd. Kalapüügi-abiriistad oliwad juba ſiis umbes needſamad, mis nüüd: õnged, wäſtrad, mõrrad, wõrgud, noodad, mutid jne.; ka meie kauged ſugurahwad Siberis püüawad kalu nendeſamade abinõudega, mis nende kõrget iga näitab. Kalu oſati ſuwel päikeſe käes ja talwel ſuitſus häſti kuiwatada. Niiſama on ka pärastiſel ajal tarwitatud metſaloomade tapmiſe ja püügi-abinõud põliſed wanad: ammud, odad ja nuiad; peale nende oli metsloomade püügi wiiſiks neid ſellekskaewatud aukudeſſe meelitada (hundi-augud), aaſaſid, linguſid ja püügiraudu wälja panna. Need on nüüd ainult minewiku mälestuſeks jäänud.

Õige ihaldataw metſaſaak oli wanemal ajal oraw, kelle nahku ſiis raha aſemel tarwitati. Et ſeda mitte rikkuda, ei raatſitud orawat terawa noolega lasta, waid ſelleks wõeti nürid nooled, millega looma ainult põrutati, nii et ta maha langes ja teda kinni wõidi wõtta. Jahiloomadeſt, peale nende, kes meie ajani elutſenud, nimetawad wanad teated kobraſeid, metsſigu ja metshärgi; wiimaſeid tunnewad ka rahwalaulud.

Weel on maarahwa elatuſe-abinõudeſt meſilastepidamiſt nimetada, millel ka õige ſuur tähtſus oli. Seſt wõõraſte alla ſaamiſel nimetatakſe kümneſemakſude hulgas tähtſa oſana ka mett ja waha. Wiimane ſaadus oli eeſtlaſte iſeſeiswuſe-ajal ka tähtis wäljaweo-kaup, ſeſt ſeda ei oſatud iſe tarwitada (kui müüa ei ſaadud, heideti ſee lihtſalt kõrwale, mille üle ſakslaſed ſiia tulles imeſtanud). Meſi aga läks oma toiduks ning mõdu walmiſtamiſeks, mida õige rohkeſte tehti ja joodi.

Kahtlemata ſaiwad ja ſõiwad wanad eeſtlaſed *mett* wäga palju ſuuremal mõõdul kui meie põlwe rahwas ning nõnda oli nende toidus ſelles tükis maguſam. Aga üleüldiſelt ei tarwitſe meil oma eſiwanemate toiduolude kohta kadeduſt tunda. Seſt paljud toidu-ained, mis meile nüüd

otſe hädaste tarwiliſeks ſaanud, oliwad ſtis täitſa tundmata. Toiduks oliwad ainult oma põllu ja karja- ning metſaſaaduſed; nende ſöödawaks tegemine oli ka wiſt puudulik. Ainuke aine, mis wõõrſilt toodud, oli ſool; kuid ſedagi wõidi õige napilt tarwitada, ſeſt ſelle ſaamine oli õieti waewaline ja ta hind kahtlemata kõrge. Ning üleüldſe ſaadi ſeda alles wõrdlemiſi hilja hõlpſamalt kätte (Wisby kaudu); enne oli ſeda waja wäga kaugelt idaſt ehk Musta mere poolt tuua. Wene ajaraamatutes nimetatakſe küll ka Walge mere äärſeid ſoolakeedukohtaſid, aga ſealne ſool oli nähtawalt wäga napp.

Teine wäga tähtis ja tarwiline wõõrſilt otſitaw tarbeaſi oli raud, millega Soome ſugu rahwad küll alles Lääne mere rannale jõudes tuttawaks ſaiwad. Suure hoolega ja oſawuſega hakati ſiis ka iſe ſepatööle, et nii wäga tarwiliſi raudriiſtu omale nõutada. Kuid ſelles oli neil ſuur takistus, et oma maal päris rauda ei leidunud ja wõõrſilt ſelle ſaamine wäga waewaline oli. Hädaſunnil katſuti ſiis oma maa järwedeſt, rabadeſt ja ſoodeſt leitawat roostemulda raua walmiſtamiſeks tarwitada. Kiwidega müüritud maakoopaſſe aeti roostemulda ja ſelle wahele ſüſa. Kange lõõtſumiſe mõjul ſulas ſütetule õhkumiſel roostemuld rauakorraks, mis koopa põhja jäi. Selleſt pidi weel kõwa tagumiſega rauapuru kõrwale ſaadetama; ſiis ſaadi kehwapoolne leht-raud kätte. Niiſugune rauawalmiſtuſe-wiis olnud Ida-Soomes alles hiljutiſe ajani tarwituſel (A. Muſtonen). Ka Eesti rahwajutud teawad ſelleſt mõndagi kõneleda, et roosteſt rauda walmiſtati; ſeda tehtud alles hiljemal ajalgi, kui mõnel põhjuſel (ſõja ajal) wõõrſilt rauda ei ſaadud tuua. Kui wäga tähtſaks rauawalmiſtamiſe-oskuſt peeti, näitab ſee, et niiſuguſe tegewuſe algajaks jumalikku olewuſt Ilmarinet arwati. Muidugi aga oli eeltähendatud moel rauaſaak wäga waewaline ja wähene ning ſellepäraſt oliwad eſimeſed raudriiſtad (kõige tarwiliſem nendeſt muidugi kirwes) õhukeſed ja õrnad; alles päraſtpoole, kui rauda rohkem käes oli, wõidi nad pakſemad ja tugewamad teha. Seda täienemiſt näitawad muinasaja leiud ſelgeste.

Otſe imeſtada tuleb, kudawiiſi maarahwa ſepad ſelle koguni napi ja kehwa rauawaraga, mis enda ſoodeſt ſaadi,

ometi nii palju ja head sepist:on suutnud walmistada, nagu haudade leiud sellest tunnistawad. Wõõrsilt raua toomine ei wõinud esiti kuigi suur olla, kuna Rootsiski, kus „palju rauda kaswab", paganuse=ajal seda weel mägedest wälja ei osatud tuua, waid niisamuti roostemulla sulatamise kaudu nõutati. Sellest ei saanud siis palju ära anda. Ning üle=üldse wõidi soorauda ainult taguda; walamiseks see ei kõlwanud. Et aga Soome ja ka Eesti sepis ometi nii heale järjele wõis tõusta, nagu seda alles=jäänud asjadest näeme, annab meie esiwanemate rohke töö=oskuse kohta hea tunnistuse. Teadlased on öelnud, et Eestimaa rohked raualeiud kõrget osawust näitawad.

Waremine ju kui rauasepis oli Soome sugu rahwaste juures hõbe= ja wasksepa töö tuntud ja tarwitusel; permalased on selles õige kõrgele järjele jõudnud ja Eesti sepiski on sealt pärit. Sellegi jaoks pidiwad aga ained siia mujalt toodama. Sega=hõbedast ja tinabrongsist ehk wasešt walmistasiwad siis kodumaa sepitsejad walamisega, jootmisega ja tagumisega õige mitmesugused hõbe= ja wask=asju, mida nad weel üsna ilusate ja peenikeste joonistustega ära ehtisiwad. Selles tegewuses oliwad karjalased iseäranis tublid. Et wabaduse=ajal meie rahwal kõiksugu ehteasju wäga palju oli ning nimelt naisterahwad neid rohkelt kandsiwad, selle kohta on tõendusi mitmekülgseid. Hauakaewamistel on sõrmuseid, kudruseid, helmeid, preesisid ja sõlgi hulgana wälja toodud (sõlg nimelt on juba Ugri aja pärandus). Ajaraamatud teatawad nendest õige tihti, sest ehted käisiwad siis ka raha asemel, neid wõeti rööwikäikudel iseäranis hea meelega saagiks ja pärast makseti nendega ka maksusid.

Kui wäga ehete kandmise iha rahwa meelesse oli juurdunud, näitab, et see mood kõigest aegade raskusest läbi tänini weel igal pool edasi on kestnud, kõige suuremal mõõdul muidugi wõõrast mõjust puutumata paikades, nimelt Setumaal, kus nüüdki noorte naisterahwaste rinnad pidulikul puhul igasuguste hõbe=ehetega otse kaetud on („wälkwä hõbõhõst"). Ka orja=ajalgi andis isa mõnikord hädaste tarwilise wiljawaka tütrele sõle nõutamiseks ära. Kui palju wanade ehete hulgast tõeste oma maa töö on, kui palju wõõrsilt

toodud, ei saa muidugi ära määrata; kahtlemata on küll väga suur osa kas ostu või sõjasaagi teel mujalt nõutatud.

Et metallide saamine maarahwal alles väga waewaline oli, pidi tööriistade walmistamisel nende ainetega läbi aetama, mis oma käest võtta oliwad. Ning tuntud asi on, et hädasund inimest väga mõjuwalt võib õpetada. Weel meie ajani wõidi imestada, mida kõik nobedad näpud puust ja tohust, sawist ja luust wõisiwad walmistada, isegi niisugused asju, mille tegemist nendest aineteſt mõeldagi ei wõiks (puust lehmakellad, tohust kõied, puused kütked jne.). Teadagi on wanal ajal niisugused töö- ja tarberiistu weel palju laiemalt tarwitatud. Wana aja kalmud on meie esiwanemate puu-, tohu-, sawi- ja nahatööstuseſt rohkeste jälgi alles hoidnud, nimelt palju sawipadasid. Ning neid waadeldes peame selle-aegsete „seppade“ (nii nimetati igasuguse käsitöö tegijaid) suurt osawust ja hoolt imestama.

Muidugi mõista oliwad ka r i i d e d ainult kodune töö, nagu lugu weel wiimase ajani oli. Kõige wanema riiete-aine, loomanahkade kõrwale, mida waewaselt soontega kokku ömmeldi, oliwad aegsaste lambawillad ning hiljemine lina ja kanep tulnud. Neid wõidi juba õige algupäraliſel põllupidamise-moel harida, seſt nagu Aunuſemaal näha, kaswawad need ka kütiſemaal. Ning nende kiukaswude harimine wõib ka kõige lihtsamate abinõudega sündida, nagu need weel eelminewal rahwapõlwel üleüldiſelt tarwituſel oliwad. Et linaharimine: leotamine, kuiwatamine, lõugutamine, rabamine, harjamine jne. meie ajani weel kõigis Lääne mere ümbruse maades (nii Leedumaal kui Walge mere ääres) täitsa ühesugune on olnud, tunnistab ta kõrget iga. Waheſt on enne linaga tutwustamiſt meie esiwanemad juba nõgeſekiududeſt endale lõnga osanud nõutada, nagu seda Aasia põhjaserwas weel nüüdki sünnib, kuna põllukaswud seal enam ei edene.

Linast, kanepist ja willast saadi siis toored ained k a n g a kudumiseks, mis tegewus juba maarahwa ajal naisterahwa tähtsamaks käsitööks oli. Küll ei wuriſenud siis weel wokk maarahwa majades (see on hiliſema aja leidus), waid ketrust toimetati kõige lihtsama ja algupäraliſema abinõuga: kedrawarrega, mida päraſtpoole weel kaua tarwitati. Selle töö-

riista ſawiſt ja kiwiſt rattaid on kalmudeſt rohkeste leitud, kiwiajaſt peale ristiuſu ajani. Ka kangaspuud oliwad eſialgul hoopis lihtſad ja puuduliſed. Ida-Soomes oliwad hiljuti weel „kureſääre-kangaspuud“ tarwituſel, millega kudumiſel toa ſeinu ja lage waja oli abiks wõtta.

Naisterahwa waraſelt ärganud ilutunnet näitawad õige kenad riiete kirjanduſed, niihästi kudumiſel kui päraſt õmblemiſel. Eeskujud ſelleks wõeti küll looduſeſt, mille tähelepanemiſeks kirjajatel nähtawalt teraw ſilm oli. Enamaste on kudumiſe- ja õmblemiſekirjad lihtſateſt ristikeſteſt ja otſejoonelisteſt kujudeſt kokku ſeatud, kuid nii oſawalt waheldades, et need tundjalegi ſilmale wäga meeldiwad on.

Kudumiſetöö juures oſati ſiis ka juba lõngaſid ja kangaid wärwimiſega kenaſtada. Muidugi oliwad wärwid ainult koduſed; need ſaadi taimeriigiſt, mõneſugusteſt lilledeſt ja puulehtedeſt, nagu kaua hiljemine weel. Niiſugusteſt wärwideſt könelewad rahwalaulud mõndagi. Teadagi õpiti ka wärwiſid ja wärwiwaheldusi eſiti looduſeſt tundma.

Suure Eeſti ſõja ajal on waenlaſed meie maalt muu ſaagi ſeas ſuurel arwul ka riideid ära wiinud, milleſt arwata wõime, et nendel oma wäärtus oli. Kuid ligemalt ei ole neid kirjeldatud; ainult ühel korral nimetatakſe ſuurt waipade hulka — otſe eeſtikeelſe nimetuſega. Need oliwad muidugi kodune töö; uurijad arwawad, et need waibad iſeäranis pakſud, wildi moodi koetud tekid ehk rätikud oliwad. Selle kõrwal oli naisterahwa üleriidena iſeäranis laialt ſõba tarwituſel, mida rätiku wiiſil pea ümber ehk nurgeti õladel kanti (J. Jung). Sõba olnud rikkamatel walgeſt willaſeſt, waeſematel linaſeſt lõngaſt ning otſad ja küljed litritega ära ehitud. Mõneſuguſed muud naisterahwa riide-ehted, nimelt Lõuna-Wiljandimaal tarwitataw tütarlaste „pealõng“ (mida J. Jung nimetab), on nähtawalt juba üliwanaſt ajaſt pärit.

Wõib küll üleüldiſelt arwata, et igapäewaste riiete kandmiſel meeſte- ja naisterahwaſte omadel ſuuremat wahet ei olnud. Alumiſed riided oliwad linaſed, walged ehk mitmekirjaliſed, pealmiſed willaſed ja arwatawaſte musta karwa. Külmal ajal kanti muidugi kaſukaid, mida peale lamba-

nahkade wanemal ajal küll ka muudeſt naytadeſt tehti. Jalanõudeks oliwad wiſt wiiſud ja paſtlad. Nagu kalmuleidiſed näitawad, on juba paganuſe ajal mõiſtetud nahka parkida ja ſelleſt õige kenaid paſtlaid walmiſtatud.

Nende hariliſte riiete kõrwal oliwad, nimelt hiliſemal ajal, kui haridus ja jõukus kaswas, ka palju peenemad ja iluſamad piduriided tarwituſel. Karjala kalmudeſt ſaadud rohkete riiete-jäänuſte najal on Soome uurija Dr. Schwindt wanade karjalaſte piduriieteſt umbkaudſed kujutuſed loonud, mis tõepäralſuſele wiſtiſte kaunis ligidal ſeiſawad, ja arwatawaſte kanti umbes ſedaſama laadi riideid mujalgi Soome ſugu rahwaſte juures, nii ka Eeſtis. Seſt wanemal ajal oliwad ſugurahwaſte olud kõigis asjus kaunis üheſuguſed. Kindlaks tõenduſeks ſelle arwamiſe kohta on, et muinas-liiwlaſte kalmudeſt niiſamaſuguſid rinnaehteid ja ſõlgeſid, wõõrõngaid, waſſklitrid jne. on leitud kui Laadoga maadelt, kuna nende leiupaikade maa wahe küll õige ſuur on.

Tähendatud kujutuſte järele oli naiſterahwaſtel alumiſeks riideks õhuke, kahelõngaliſeſt willaſeſt riideſt walmiſtatud ſärk, mida lai ſärgiſõlg kinni hoidis; ſõled oliwad hõbedaſed ning neid tarwitati ainult nimetatud otſtarbeks. Selle üle käis pikem kehakate, mis arwatawaſte ainult üheſt ehk kaheſt tükiſt kokku oli õmmeldud, ilma käiſteta. Kõige toredam oſa naiſterahwa riieteſt oli ilusti äraehitud põll, willaſeſt riideſt, paari jala laiune. Pealmiſeks riideks kantawat pikka waipa, mis neljalõngaliſeſt willaſeſt kangaſt walmiſtatud, hoidis rinna eeſt lai ja ſuur ſõlg kinni, aga nõnda, et ka ſärgiſõlg nähtawale tuli. Ning ka peas kantawat rätikut pidas kukla taga olew ſõlg koos.

Meeſterahwa riided oliwad palju lihtſamad ja wähemate ehetega. Särk oli niiſamaſuguſeſt riideſt nagu naiſtel, ſärgiſõlg (prees) aga rõngakujuline ja wäikſem. Pealmiſed riided, kuuemoeliſed, oliwad wanutatud willaſeſt kangaſt; ſäärte katteks wiſt kitſad, ſuka moodi, pealt kinniſeotawad „kaatſad“. Keha ümber käis nahkwõö, mis oma jagu ilustatud oli, ning ſelle küljes rippuſiwad noad ja tulelõömiſe-riiſtad: tuleraud, tulekiwi (räni) ja tael. Muid kaelaehteid oli meeſterahwaſtel küll wähe; ainult mõni kuelapael ehk rõngas.

Iſeeneſeſt mõistetaw on, et hiljemal ajal, kui wõõrastega läbikäimine joonde ſai, riiete jaoks niihästi aineid kui moodiſid mujalt hakati tooma. Iſeäranis rohkelt nõutati Ojamaalt musta kuueriiet, watmali; ſee riie kui ka ta nimi ſai ſiin päraſt otſe koduſeks ning on tänini weel ſaarterahwaste juures tarwituſel. Küllap muretſeti ka peenemat naisterahwa riiet wõõrſilt. Ning riiete wäljalõikuſed ja äärekaunistuſed näitawad ſiinpool niiſamaſuguſt kuju kui ſelle aastatuhande algul Skandinawias ja Saksamaal nähti. Aga wõõra mõju alt paistab ometi kõigis riiete ja ehete moodides õige palju rahwa oma laadi ja omapäraliſt olu ſilma, näituſeks rinnaehetes, ſõlgedes ja helmetes. Paremine kui mingiſt kirjaliſeſt jutustuſeſt — mis meil kahjuks puuduwad — wõime nendeſt jäänuſteſt ſeda wõrdlemiſi kõrget järge ära tunda, millele meie eſiwanemad iſeſeiswuſe lõpu ajal aineliſel haridusewäljal oliwad jõudnud. Aga ka kindlad kirjaliſed allikad tunnistawad maarahwa rohkeſt rikkuſeſt. Seſt üksi 1214. a. ſõjakäigul röövwiti Eeſtiſt peale muu wara terwelt kolm leiſikat puhaſt hõbedat ära; ka muidu ſündis ſeda teadagi küllalt.

Weel mõjuwamalt kõnelewad maarahwa wararohkuſeſt need ſuured lunaſtuſeſummad, mida ſõja ajal waenlaſtele meelituſeks makſeti, et nad waenluſe katki jätakſiwad. Sel wiiſil ſaadi tihti nimelt leplikumateſt wenelaſteſt lahti. Nõnda lunaſtaſiwad ugalaſed end Otepääs 1210. a. „400 marga nahkrahaga“ (nüüdſe raha-aru järele ligi 2000 rbl.) ning järgmiſel aastal harjulaſed Warbolas 700 margaga (üle 3000 rubla). Sakslaſed aga ei wõtnud lunaſtuſeraha, waid nõudſiwad waljult allaheitmiſt.

Niiſuguſele jõukale järjele oli maarahwas eſimeſes reas küll oma agara töö läbi ſaanud, aga oma jagu ka oſawa ja elawa kaubanduſe kaudu, milles ta iſeſeiswuſe-aja lõpul juba õige täienenud oli. Ning ſee tunnistab oma kohaſt ka rahwa kauniſt kulturajärge. Seſt kaubandusline tegewus on kõige eſiti ja kõige rohkem rahwaid üksteiſega rahulikule läbikäimiſele ſaatnud, üksteiſele tulu tooma õpetanud ja nõnda wastastikku üksteiſe kulturat koſutanud. Muidugi oliwad eſialgul kauba-ajamiſe kujud ja teed meie eſiwanemate

juures kehwad ja puuduliſed. Wana-aegſed kaubateed ja kombed on meil ſuuremalt jaolt tundmata, aga ſelle tegewuſe tagajärjed on ikka märgatawad küll. Nagu eespool kuulſime, oliwad Soome ſugu rahwasteſt nimelt permalaſed kanged kauba-ajajad; nende käes oli ju wäga mõnus Wolga jõekonna kaubatee. Hiljem (7.—10. aastaſajal) oliwad ſeal kaubanduſes kuulſad Katſari ja Bulgari riigid, kelle kaupmehed ſiiagi poole ulataſiwad. Lääne-Soome rahwad ei olnud eſiotſa ſuuremad kauplejad, kuid mere äärde ſaades omandaſiwad ka nemad aegapidi kaubaoſawuſe. Eſiotſa oli ſee küll ſuuremalt jaolt wõõraste käes, kes ſelleks ſiia tuliwad. Et kauba-ajamine ſiin ju õige waraſelt hästi oli koſunud, näitab laatade pidamine, milleſt Skandinawia teadeteſt kuuleme. Aga arwatawaste oliwad ſiis juba meie maal ka oma püſiwad kauba-ajamiſe kohad ehk turud, nüüdſete linnade algkujud. Need tekkiſiwad muidugi ſuuremate kaubateede ligikonda, mereranda ja jõgede ſuhu. Ajaraamatutes kõneldakſe ſiinſeteſt ſadamateſt ning Ida-Soomes Räiſalas on Wuokſe jõe käärus „Linnaſaarel“ linna moodi aſutuſeſt koguni tuntawad jäljed leida. Hiljemal ajal rajaſiwad wõõrad kaupmehed ſiia randa endale teatawad käigukohad, mille kohta ajaraamatutes tähenduſi leidub.

Kuid päris kaubawahetuſe-koht meie maa ja wõõraste maade wahel oli küll ikka Ojamaal. Wanemal ajal ſeiſis kaubawedu ſinna ja ſealt tagaſi wõõraste käes, aga hiljemine, kui nimelt ranna- ja ſaarte-eeſtlaſed õige oſawateks mereſõitjateks oliwad harjunud, käiſiwad ka nemad iſe ſeal ja mujalgi kaubitſemas. Et liiwlaſed Wisby turuga tuttawad oliwad, näitab ſelgelt nende pilkaw küſimine piiskopp Meinhardilt: „Mis makſab ſool ja watmal Wisbys?“ milleſt Läti Hindrek teatab. Seeſama kirjanik kõneleb päraſtpoole ſuure pahanduſega, et Wisby rahwas ſaarlaſi, kes Rootſimaalt ſaagiſõjaſt tagaſi tulnud, wagusi ſeal laſtſiwad wiibida ja mitte ei tülitanud. See ſündmus näitab ſelgelt, et ſaarlaſed enda mereteel Wisbys üsna koduſel moel peatamas käiſiwad; nad oliwad ſellega ju harjunud. Aga wõimata on mõelda, et ſaarlaſed oma mereſõituſid ainult ſõjapidamiſeks ette wõtſiwad, waid nad ajaſiwad küll ka kauplemiſega rahuliſt äri. Läti Hindrek nimetabki ſaarlaste rööwilaewade kõrwal otſe ka „teiſi laewu“, mis

muidugi kaubalaewad oliwad. Siſemaa eeſtlaſed käiſiwad arwatawaste küll maateeſid mööda ida pool kauplemas. Seſt ſakslaste ſiatuleku ajal oli ſuur kaubatee Wäina jõe ja Pihkwa wahel olemas, mida ka ſakſad kohe tarwitama hakkaſiwad. Et ſee tee ugalaste maaſt läbi ehk ligidalt mööda käis, ei wõinud Pihkwa turg nendelegi tundmata olla.

Toodawa kaubana oliwad muidugi kõige tähtſamateks need ained, mida omal ei olnud, nimelt ſool ja metallid. Et wiimaſeid ſiin nii ſuurel arwul leidus, nagu eespool kuulſime, näitab kaubanduſe rohkuſt ja laiuſt. Hiljemal ajal ſaadi hõbedat mere kaudu, aga waremine on ſeda nähtawaste küll idamaadelt toodud. Niiſama on waſega lugu; ſeda ſaadi idapoolſete ſugurahwaste juureſt, kellel waſe tarwitamine ju põliſel ajal tuttaw oli. Seſt waſkriiſtade kuju ja ehtimiſemoed kannawad ſuuremalt jaolt algupäraliſt Soome ſugu laadi. Muud peenemat kaupa, nii ehte- kui maitſeasju, hakati küll alles ſiis tarwitama, kui Saksa kaupmehed end ſiia peſitaſiwad.

Wäljaweo-kaubaks oli, nagu ju eespool tähendatud, pea-asjalikult loomanahad, ſiis ka lina, waha ja raſw.

Nagu igal pool, oli ka ſiin kõige wanem kauba-ajamiſe kuju *wahetuskaup*. Aga hiljem, kui wahetamine juba tülikaks läks, hakati kaubale kindlaid hindaſid määrama. Eſiotſa talitati ſelleski õige lihtſal ja loomulikul moel. Kaubahinda loeti *nahkade* järele; need oliwad ju üleüldiſem ja kõigile tuntawam kaup ning neid wõidi ka hõlpſalt alles hoida. Iſeäranis oliwad wäikſed, aga kallihinnaliſed orawanahad kauba-ajamiſel õieti laialiſelt ostu ja müügi wahendajaks ja täitſiwad ſiis umbes ſelle aſeme ära, mis päraſt *rahale* ſai. Seda näitab ſelgeste nähtus, et ſõna „raha“ eſialgſelt orawanahka tähendas, nagu Lapi keeles weel nüüdki. Nimelt Lääne mere maadel käiſiwad niiſuguſed nahad päris raha aſemel; nende nimetus wõeti wõõraste juureſki tarwituſele ning hüüti neid nagatae. See nimetus ſai ſiis päraſtpoole koguni iſelaadi hõberaha omaks.

Aga ka päris metallraha ei olnud maarahwale ſugugi tundmata, mida ſiinſed rohked rahaleiud näitawad. Iſegi Arabia ja Ida-Rooma (Byzantioni) rahaſid on oma jagu meie

maale ulatanud, töenduſeks, kui kaugete maadega juba wanaste kaubeldi. (Laadoga maadel ja Wolga allikatel on neid katlatäite kaupa leitud, Djamaalt kakskümmend tuhat.) Weel rohkem on läänemaade rahaſid leitud. Kuid neid kaugelt maalt ſaadud haruldaſi ja kallid asju ei raatſitud ſiin mitte enam käeſt ära anda, waid tarwitati kas otſe niiſamaſuguſena ehtimiſe jaoks ehk tehti eheteks ümber. Tuli aga häda kätte, ſiis maksti muidugi nende ehetega ka kaubahinda ehk ſõja ajal lunastuſemaksu, nagu rahaga kunagi. *) Maksmine ſündis kaalu järele, mille kohta ajaraamatuteſt tihti teateid leiame. Nael hõbedat oli kahe marga hõberaha ehk 8 marga nahkraha wääriline; poolenaelaline naisterahwa rinnaehe maksis marga, wähemad rinnaehted, niinimetatud „ooſeringid", pool marka hõbedat.

*) Rahade kandmine ehetena on ſetude juures weel meie ajani püſinud, oli aga alles hiljutiſel ajal ka mujal eeſtlaste juures tarwituſel (ſangrublad, kodaratega rublad, kaelarahad ja muud).

14. Awalik elu.

„Ruttu, ruttu, ruttu, ruttu!“
Hüüab hele ſõjaſarwe,
Kutſub kokku meie mehi,
Maameeste malewat.
Kutſu kohe kuuletakſe,
Märguannet möistetakſe.
Juba joones meie mehed,
Walmid waenuwennakſed.
Lendawad mööda lagedaida
Sõjaſarwe kutſe kannul
Surmateeda ſõitemaie,
Manateeda marsſimaie.
Ruttu rühiwad ridalaſed,
Lauſumata läänelaſed,
Sundimata ſakalaſed,
Wiibimata wirulaſed,
Jättamata järwalaſed,
Suikumata ſaarelaſed.
Liſa tuleb Lindaniſaſt,
Oſa Oandimaalta,
Parwed Pihkwa piirelta:
Üksmeel mehi ühendab.

Rahwalaul, awald. J. Hurt.

Wõrdlemiſi kõrgele jõudnud arenemiſejärku, kuhu maarahwas oma wabaduſe-aja lõpul oli ſaanud, awaldas ta ka oma ſõjapidamiſes. Et tema paarkümmend aastat hästi korraldatud ja palju kangemate ſõjariistadega pealekäiwale waenuwäele, keda naabrirahwaste ſuured ſalgad toetamas oliwad, wahwalt ſuutis wastu panna, enne kui lõpulikult alla andis, näitab wäga mõjuwalt meie eſiwanemate ſõjaliſt tubliduſt ja ka oſawuſt. Meie ei tarwitſe mitte ſelle üle kes

teab kui uhked olla ning kiidelda, et „wanad eeſtlaſed nii wahwad ſõdijad olnud, nagu kuſagil ei nähtud". Meie rahwa tõſine ſuurus ei ſeiſa mitte waenuliſes weretöös, mis endaſt ikka koledaid jälgi järele jätab. Aga teiſelt poolt ei ole ka mingit põhjuſt meie eſiwanematele ette heita, et nad nii tihti naabrimaades riiſumas käinud ja waenlastega wäga halastamatalt talitanud. Niiſugune teguwiis on paraku nüüdki weel ſõjapidamiſe tundemärk, wanemal ajal oli ſee weel palju enam, ning eeſtlaſed pole oma ſõjakäikudel ſugugi kurjemad ja tigedamad olnud kui teiſed rahwad, waid ennemine ümberpöördud. Seſt otſe Eesti ſõdades ei olnud kõige inetumate tegude tegijad mitte eeſtlaſed, waid muulaſed. Küll on nemadki wihatujus oma kätteſaadud wastaſeid elawalt ära põletanud ning neid muidu piinanud (kõige hirmſama loona teatab Läti Hindrek, et Daani wangidel ſiſikond wälja kistud ning ühel kohtunikul ſüda eluſalt ihuſt wälja tõmmatud, ära küpſetatud ja ſöödud). Aga kriſtlaste teguwiis, kes maakoobastesſe põgenenud harjulaſi (tuhat hinge) ſuitſuga ära lämmastaſiwad, käib ſelleſt hirmuteoſt küll üle. Ning „ärdaſüdamlisteks" nimetatud lätlaſed on Eesti-wangiſid hulgana eluſalt ära põletanud. Sakalas ſõdimas käies ſurmaſiwad ſakslaſed ja nende abiliſed inimeſi armuta, „kuni käed wäſiſiwad ja enam torgata ei ſuutnud".

Asjalugu on õieti nõnda, et meie eſiwanemad küll alles ſiia maale aſudes tublideks ſõjalasteks ſaiwad — wõõraste eeskujul ja asjaolude ſunnil. Muidugi ei olnud waenutöö nendel küll ka ennegi tundmata, ſeſt ſõjapidamiſe alg-idud ulatawad kõige wanema halli aja hämaruſeni, nagu muude rahwaste juures, nii ka meil. „Kalewala" loos on ſelleſt huwitaw mälestus jõrgi jäänud, kudas wanal põliſel ajal waenud tekkiſiwad: Kullerwo ja Untamo ſattuſiwad waenluſesſe oma majanduslikkude tulude kokkupõrkamiſel. Nõnda oli lugu küll ka mujalgi. Teiſeks waenujuureks oliwad iſikliſed pahanduſed ja wastik-olud. Nõnda ſiis „ſõditi" küllalt juba ka enne „maarahwa aega", kuigi ſõdimine ſiis ſuuremalt jaolt ükſi perekondade ehk ſugukondade kokkupõrkamiſe kujul ſündis. Ning ka ſõdimiſewiis oli algupäraline ja lihtne. Kaasinimeste wastu wõideldi niiſamaſuguste riistadega kui metſa-

loomadega: kiwidega, nuiadega, nooltega, küllap ka küünte ja hammastega.

Paremad ja täielikumad sõjariistad on alles päraſtpoole wõõrastelt laenatud, niisama ka sõdimiſewiis nendelt omandatud. Seſt nagu meie eespool juba oleme kuulnud, kippuſiwad maarahwale kohe nende ſiia maale aſumiſe järele waenuliſed naabrid wastumeelt wõõrasteks — enne lääneſt, päraſt ka idaſt. Enda kaitsmiſe nõudel harjutaſiwad ſiis ka maamehed end „mõõka mängitama", nagu ſeda wastastelt nägiwad. See tarwidus kaswas ſeda enam, mida enam maarahwa jõukus tõuſis ja ſiit ſaagi ſaamiſe wõimalus ſuurenes.

Niisama kui rahutöös, oliwad meie eſiwanemad ka waenuteeb käies agarad ja uſinad õppima ja hoolſad end täiendama, nii et nemad ſelleski asjas warsti wõõraste wäärilisteks ſaiwad ja päraſtpoole koguni ajuti nendeſt üle käiſiwad. Selleſtki kuulſime eespool mõnda. Kui wäga maarahwal kaitſeſõja kõrwal ka algatusſõda lihaſſe ja wereſſe oli kaswanud, ſelle ſelgeks tõenduſeks on, et tähendatud moodi ka ſiis weel mitte maha jätta ei raatſitud, kui omal juba „wiimane häda" käes oli. Seſt ju iſe ſakslaste wõimu all olles (a. 1221 ja 1222) käidi Oandimaalt weel Peipſi taga „ſõjaſaagil", toodi ſealt hulgana „lambaid, weikſid ja pudulojukſeid" ligi; mis maha jäi, tapeti ära. Ja kui Eesti mannermaa juba täitſa wõõra wõimu all oli ning ſaarlastelgi wabaduſe ots ſilmaga näha, ei püſinud nad ometi kodus, waid läkſiwad ikkagi Roorſimaale „ſaaki ſaama" (1226. a.).

Wanade eeſtlaste ſõjakäikudeſt lääne ja ida poole kuuleme ajaraamatutes mõndagi. Aga kõige rohkem ja tihedamalt käidi küll ſõjaſõidul oma kodu ligidal, lõunapoolſe naabrirahwa *lätlaste* juures. Nendeſt ei ole mingid kirjaliſi teateid olemas, aga ſeiſukord, nagu ſakslaſed ſelle ſiia tulles eeſt leidſiwad, näitab üliſelgeste, mis juba aastaſajad waremine ühtelugu oli ſündinud: Eeſtlaſed ſuruſiwad lätlaſi, tegiwad nendele liiga ja hoidſiwad neid oma hirmu all. Seſt ehk küll lätlaſed juba ſiis arwu pooleſt eeſtlasteſt waſt üle käiſiwad, oli nende sõjawõim hoopis wähem ja nad jäiwad awalikus wõitlemiſes enamaste ikka alla. Teadmatalt

peale kippudes tegiwad nemadki küll kättemakſuks eeſtlastele paljugi kurja. Aga oma leegitſewat wiha endaſt üle käiwate „igaunide“ wastu wõiſiwad nad alles ſiis täiel mõõdul kuſtutama hakata, kui nad ſakslaste ſeltſis ſiia wõiſiwad tulla, ning ſiis tegiwad nad ſeda ka wäga ohtralt. Õige tabawalt ütleb üks wana ajaraamat, et „Eesti ja Läti rahwa wahel oli alatine wihawaen ja tüli. Niipea kui wahel endine wõitluſehoog wähe alanes, leegitſes peagi uus jälle loitma“.

Lääne mere ja Peipſi taha ſõjakäikudele oliwad ſealpoolſed rahwad eeſtlaſi iſe enne õpetanud. Lõunapoolſed ſõjakäigud näiwad, pealiskaudu waadates, eeſtlaſte oma ſaagihimu ſunnil ette wõetud olewat. Kuid ligemalt tähele pannes näeme, et ſiingi asjalugu teiſiti on; ka ſinnapoole mindi, wähemalt *oſalt, kättemakſu*-ſõjale. Seſt ka lõuna poolt käidi juba wäga waraſelt eeſtlaſi kiuſamas. Lätlaſed uſaldaſiwad ſeda küll ainult harwa. Seda pahuramad aga oliwad nende taga elutſewad *leedulaſed*. Küll ei ole nende ſõjakäikudeſt Eeſtimaale waremaid teateid kui 1205. aaſtaſt, ſakslaſte ſiin maal oleku ajal, kus nad „pea 2000 ratſamehega“ ſiia tuliwad. Kuid ſee wiis, kuda Läti Hindrek Leedu ſõjakäiguſt Eeſtis kõneleb (nad wiinud peale muu ſuure ſaagi ka hulga wangiſid ligi), näitab ſelgeſte, et ſääraſed ſõjakäigud leedulaſtel üsna harjunud ja moeks ſaanud asjaks oliwad, kõik teed ja rajad nendel tuntud. Eeſtlaſed ſaiwad ſiis leedulaſte riiſumiſe all küll wäga palju kannatada, ning üsna aruſaadawalt tundub, et nendel iſu oli ſeda kätte maksta. Et nad aga kaugele Leedumaale sõtta minna ei uſaldanud (wõimalik küll, et ſedagi wahel ſündis, kuid ſelleſt pole mingiſuguſid teateid olemas), ſiis kuſtutati oma kättemakſu-tunnet ligemal, lätlaſte juures, keda pealegi waheſt otſe leedulaſte „lellepoegadeks“, nende üheks haruks loeti, wähemalt nende nõulisteks ja ſõpradeks arwati. Ongi need rahwad ju õige ligiſugulaſed. Ning et leedulaſed Lätimaaſt läbi rahuga wõiſiwad ſiia tulla ja tagaſi minna, tegi lätlaſi eeſtlaſte ſilmis muidugi kaasſüüdlasteks. (Miks leedulaſed mitte ligemal Lätis ei riiſunud, waid eemal Eeſtis, ei tea kindlalt; waheſt ei taht-

nud nad oma ſugulaſi häwitada, wõi oli ſealt ſaak nii kehwapäraline, et ennemine kaugemale mindi, jõukamaſt Eeſtiſt ſeda ſaama.)

Eeſtlaſte ſõdadeſt muude rahwaſtega ſaame teateid, kuigi wäheſeid, wanadeſt ajaraamatuteſt. Milleſt need aru-ſaadawal põhjuſel hoopis waikiwad, on eeſtlaſte oma kodu-ſõjad, ſuguharude ja maakondade waheliſed waenud. Et needki mitte ei puudunud, ſee arwamine ei põhjene mitte ükſi ſarnaſte nähtuſte peal muude rahwaſte juures „ſuguharude-ajajärgul", waid nendeſt annawad ka Eeſti oma rahwa-lauludes alles püſinud üteluſed tõenduſi, mis meile küll wäga wastumeelt kuulda on, aga tõe wastu pole parata. Nimelt on nähtawaſte ſaagihimuliſed ſaarlaſed wahel, kui kaugele ſõjateele minna ei wiitſinud ehk ei tohtinud, oma Suure-maa ſuguwendade juures „kutſumata külalisteks" käinud, koguni õige kaugel, Peipſi kaldani. Seſt Põlwa pool tä-nini weel liikuw rahwalaul kaebab, et

„Saareſt tulnu mie ſõbra,
Tulnu kawweſt külaliſe,
Wienu mie wele werewä hobeſe,
Tapnu mie auſa umatſõ,
Turgulatſi *) wanemba."

Aga ugalaſed ei jätnud wõõrſilkäiku wastamata, waid ſõitſiwad ka oma poolt Saaresſe ja tegiwad nõndaſama. Käijateſt kiidetakſe, et nad

„Pesſe Saare pääluid,
Sõkſe Saare ſõrmekuid!"

Saarlaſed ſaiwad ſellegagi walmis, et 1220. a., mil nende Suuremaa ſuguwennad elu ja ſurma peale wõitleſi-wad ning neid endid ots ähwardamas oli, ometi Järwa-maale ſõtta tuliwad, kus „kõik külad ära rööwiſiwad ja põ-lema paniwad", nii et järwalaſed — Saksa ſõjawäe juurde pidiwad pakku minema ning ſeda endale appi paluma.

*) Turgulats oli nähtawaſte mõne ugalaſte maalinna nimi; kus koha!, ei tea arwata, ſeſt ſee nimetus on nüüd ununud.

Säärane wihawaen oli kaugemate ſuguharude wahel. Aga ka ligemate naabrite wahel ei puudunud ſee. Seſt ſelleſtki ſuurustab ugalaste rahwalaul, et nendel mees olnud, „keä leie Lembitit“. See löödud mees oli küll mõne naabrimaakonna wanem, wististe Sakalaſt, kuſt Lembitu nimi ajaloolikult teada on. Kas rahwalaulus nimetatud mees ſeeſama on ehk mõni ta nimekaim, ei tea muidugi.

Kudas maarahwa wahekord oma ſugurahwastega Soome lahe taga ja Lõuna-Liiwimaal olnud, ſelle kohta ei ole piſemaidki teateid olemas. Arwatawaste ei olnud ſoomlastega mingit kokkupuutumiſt ning liiwlastega wististe ka õige wähe. Et mõlemad lätlaste waenlaſed oliwad, wõiks mõelda, et nad ſelles üksteiſt toetaſiwad. Aga et eeſtlaſed oma ſugurahwaſt piſematki ei hoolinud, kui ſee ſakslaste kimpu ſattus, teeb ſellegi arwamiſe kahtlaſeks.

* * *

Wanade eeſtlaste ſõdimiſekommeteſt pole muidugi mingit otſekoheſt kirjelduſt olemas. Aga oſalt rahwa wanade mälestuste najal, oſalt wõõraste antud wõitlustekirjeldusteſt (nimelt Läti Hindreku omadeſt) wõib nendeſt umbkaudſe kujutuſe ſaada. Sõdimas käidi parema meelega talwel, mil külm ſoode ja järwede üle teed oli ſillutanud; kui ſeda ſiis paks lumi ja kõwa külm keelas, mindi ſõjateele waraſel kewadel, „paastuajal“, alles külmetanud maaga.

Sõttakutſe ſündis ſõjaſarwe puhumiſega, aga tarbekorral ſaadeti ſelleks ka iſeäraliſed ſõnawiijad wälja, kellel „wanema käſk wammukſes“ ſeiſis. Seda kätte ſaades mindi kiirelt ſõjateele, olgu end kaitsma wõi waenlaſt kimbutama. Sarwepuhumine oli pea-asjalikult wahtide ülesandeks, kes ſelleks teede äärde puude otſa walwama ſeati. Need täitſiwad oma kohut ſiis küll korralikult, kui waenlaſe liginemiſt ikka umbes aimata ning wahtiſid wälja ſaata wõidi. Wahid oliwad nii paigutatud, et üksteiſe puhumiſt parajaſte kuulda wõiſiwad, ning eſimeſe ſarwe heli kuuldes panewad ſiis kõik oma ſarwed hüüdma. Nõnda käis ſõjaſõnum lühikeſe aja

jookſul terwe maakonna üle ja ajas mehed jalule. Teine wiis, kiiret teadet anda, oli mäekinkude otſas tulede tegemine, mida kaugele näha ja ſelleſt märku wõidi wõtta. (Nõndawiiſi kuulutati weel 1343. a. Harjumaal „wiimane Eesti ſõda“ wälja.) Wahtide wapruſeſt on üks lugu teada, kus waht alles ſiis waenlaſi märkas, kui need ta juures oliwad, kuid waenlaste kangeſt keeluſt hoolimata ikkagi weel ſarwe puhuma hakkas ning ſeni puhus, kuni puu maha raiuti ja mees ära tapeti. — Alati aga ei ſaanud wahidki enam mahti oma hoiatuſi kuulutada. Nii oli lugu 1210. aastal Soontaganas, kus teewahtide kannul, kes küladesſe waenuwäe tulekut teatama jookſiwad, kohe ka waenlaſed iſe ilmuſiwad ja jalapealt wereſauna käima paniwad.

Muidugi mõista ei wõidud aga ühtelugu hulka inimeſi wahil pidada ja neid terwel maapiiril walwſil hoida. Waid wäga tihti läks waenlastel korda nii äkitſelt ja ſalaja maale tungida, et ſelleſt keegi ei märganud, ning ſiis oli häda ſuur. Nõnda ſündis nimelt 1208. a. Sakalas, kus lätlaſed täieste aimamata oma tapatööle wõiſiwad aſuda. Ning kolm aastat hiljem tuli ſakslaste ſõjawägi koguni ootamata lääne poolt Sakalamaale, „leidis rahwa külades eeſt“ ning niitis ta maha.

Saadi aga ſõjawäe kogumiſeks mahti, ſiis tõttaſiwad mehed igalt poolt oma ligemaſſe maalinna ehk ſelleks ſeatud kogumiſekohta, „majaſſe“, nagu Läti Hindrek ſeda Eesti oma ſõnaga hüüab, kokku, kus wanem neid ootas ja korraldas. Suuremat ja laiemapiiriliſt ſõjawäe kogukohta kui kihelkond wiſt küll ei olnud. Oma ſõjawäge hüüdſiwad wanad eeſtlaſed „malewaks“; ſeda nimetuſt tarwitawad wõõradki Eesti ſõdadeſt kõneledes. Malewas oli jala- ja ratſamehi. Kas alati, ei tea, aga mitmeteſt kirjeldusteſt kuuleme, et tihti enne teeleminekut jumalatele ohwerdati ja nendelt õnniſtuſt paluti; püüti ka nende tahtmiſt ettewõtte kohta teada ſaada, kas liiſuheitmiſega ehk pidulikult ehitud ohwrilooma tapmiſega. Looma paremale poole langemine tähendas õnne, pahemale aga õnnetuſt, ning ſeeſuguſel korral jäeti teekond katki, kui ſelleks wõimaluſt oli.

Awalikku ja lausa wõitlust ei alustanud ei eestlased ega ka nende wastased mitte hea meelega, waid igapidi katsuti wastase maale tungides seda laastata, inimesi maha tappa ja saaki koguda. Õnnestas salaja minek, siis lahkus malewa mitmesse osasse ning igaüks asus agaralt oma tööle. Meesterahwad, keda kätte saadi, surmati enamaste ära, wististe ka wäikesed lapsed, kuna suuremad ja naisterahwad, kellest töö-jõudu loota wõis, ligi weeti; sedasama sündis ka hobuste ja kariloomadega ning muu parema waranduse-ga. Mis aga maha pidi jäetama, häwitati niikaugelt ära kui see wõimalik oli, nimelt wiljawäljad, kuna hooned maha põletati. Selle juures katsuti ikka nii kähku talitada, et wastased mahti ei saaks oma jõudu koguda ja keelama tulla. Waid niipea kui sõjasaaki juba küllalt koos oli, tõtati, niisama ruttu kui tuldud, ka jälle tagasi.

Kui aga wõitlusest mööda ei saadud, olgu et oma kodu taheti kaitsta ehk waenlase maal wastastega kokku põrgati, siis sõditi ka tõeste wisalt ja wapralt. Malewa astus julgelt ja kindlalt lahingusse, enamaste kolmes osas, mis aga sellepärast nõnda sündis, et wastast paremine kimbutada ja näha, kustpoolt ja midamoodi kergem oleks wõitu saada. Tarbekorral jooksti kas ühiselt ehk salga kaupa waenlase seisukoha peale tormi. Enda julgustuseks ja wastaste kohutuseks tehti aga wõitlusele minnes kanget kära, põrutati kilpide pihta ja kisendati, mis suudeti.

Kui korda läks wõõralt maalt saaki tuua, siis jagati see muidugi koju saades suure rõõmuga ära. Wangisid püüti, kui selleks tarwidust oli, waenlaste kätte sattunud omaste wastu tagasi wahetada; ei olnud aga wahetust waja ehk ei läinud see korda, siis anti wangid, muidugi kalli lunastusehinna eest, ka tagasi, kui selle maksjaid oli; enamaste aga jäiwad nad kas omale orjadeks ehk müüdi wõõrastele. Mõnigi kord aga wiidi wangid ka jumalatele ohwriks ehk surmati kättemaksuks ja wiha waigistuseks ära.

Oli waenlane oma maal kurja tegemas, siis katsusiwad mehed teda jõudu mööda eemale peletada. Ning kui see sündinud ehk ta ise ära läinud, kutsuti muu rahwas, kes peidupaikadesse pakku minna oli saanud, jälle koju ning hakati

jõudu mööda sõjahaawu parandama ja häwitatud eluasemeid kohendama.

Suurema tapluse järele ehk kui wastastikku röövikäikudest wäsinud oldi ja puhkust igatseti, püüti wastastega ühel ehk teisel wiisil ka kindlat rahu teha. Oli see korda läinud, siis ohwerdati jällegi ning wahetati lepituse märgiks wastastikku odasid, mis selleks iseäraliselt ära tähendati. Harilikult päris wõitja omale rahupidamise kindlustamiseks ka pantwangisid, nimelt ausamaid ja tähtsamaid isikuid ehk nende poegasid, kes siis, kui andjad lepingut ei pidanud, ära surmati ehk orjaks tehti. Rahutegemisel saadud wahetuseodad saadeti uue waenu kuulutamise korral tagasi — muidugi kui nii wiisakas ja aus taheti olla; nagu aga nägime, alustati sõjakäikusid enamaste salaja pealekippumisega. Seda ei teinud mitte üksi sakslaste poolt nii tihti „sõnamurdjateks" nimetatud eestlased, waid küllalt ka ristilipu all käiw kristlaste sõjawägi.

Alatised waenuajad sundisiwad siis maarahwast endale tarwilisi warjupaikasid nõutama, kuhu waenlase maaletulekul peitu wõidi minna ning ka oma warandust, nimelt loomasid, wiia, kui selleks weel mahti oli. Lihtsamad ja loomulikud warjupaigad oliwad muidugi maa-urkad ja koopad, kus neid selleks wõidi walmistada, soode saared, kuhu ligisaamine wõõrastel raske oli, ning metsarägastikud. Nendele katsuti ka muidugi niipalju kaitset muretseda kui wõimalik, et nad isegi siis, kui waenlane juurde jõuaks, mitte otsa ei saaks, waid end kaitsta wõiksiwad. Otsiti peiduks kõige paksemad metsakohad ning raiuti sinna igast küljest suuri puid risti-rästi ette ja ülestikku — sõõruks ehk rõduks, mille tagant siis mõnigi kord waenlasi tõeste tagasi wõidi tõrjuda ehk neid ometi seni kinni pidada, kuni mahti saadi kaugemale pakku minna.

Niisugune warjamisewiis oli muidugi koguni kehw. Palju paremaks kaitsjaks oliwad rahwale *maalinnad* ehk linnamäed, mida rohkeste leidus, nähtawalt igas maarahwa ühiskondlise elu piirkonnas, s. o. kihelkonnas, üks. Nende arwu ei saa kindlalt ära määrata, sest mõnegi asemed on aja jooksul tundmataks saanud, kuna jälle mõndagi mäge ka eksikombel „linnamäeks" hüüdma on hakatud, mis seda mitte

ei ole. Tallinnamaal loetakſe neid umbkaudu üle neljakümne, Liiwimaa Eesti oſas pooleſaja ümber (Saaremaal ükſi kuus). Õige mitmete aſemele on päraſt ſakslaſed oma loſſid ehk kindluſed ehitanud, nimelt Tallinnas, Tartus, Wiljandis, Otepääs, Kirapääl (Wõhandu kaldal) ja Waſtſeliinas, waheſt weel mujalgi. Juba ſee asjalugu näitab, et wanad eeſtlaſed oma kindlustuste aſemeid häſti ja terawalt oskaſiwad walida. Linnamäed rajati wõimalikult loomulikude kõrgustikkude otſa, järwe wõi jõe kallaſtele ning käärudeſſe wõi jälle ſoode ſaartele. Sääraſeid juba loomulikult häſti kindlustatud linnamägeſid näeme Wiljandis, Otepääs, Waſtſeliinas, Suure-Jaanis Lõhaweres (arwataw Lembitu linn) ja Klooſtrimõiſa ligi metſas, ka Warbolas *); (Niſſi kihelkonnas); õige tuttawad on Tallinn ja Tartu.

Linnamägede ſuurus ja laad oli wäga mitmeſugune, ſelle järgi kudas maa olu ſeda walmiſtada lubas ehk tegijate jõud kandis. Lagedal maal oli ſelleks waja eemalt mulda kokku wedada, mis muidugi wäga raske oli ja linna wäikſe ſundis tegema. Kus aga ſünnis maa ja ſuur mägi ju ees leida oli, ſai linn õige mehine. Nii on Warbola maalinna mägi 250 ſammu pikk, 200 lai ning linnamäe külg weel nüüd ligi 30 jalga kõrge. Weel kõrgemad on Lõhawere, Wiljandi ja Waſtſeliina linnamäed. Kõige kõrgem oli küll wana Lindanisſe (nüüdne Tallinna Toompea), mille kõrgus 120 jalga mõõdab. Soontagana linnamäe hari on 120 ſammu pikk ja 60 lai. Wähemad linnamäed oliwad pealt 50—100 ſammu läbi mõõta. Mäe küljed tehti õieti järſud, et wastane üles ei ſaaks ronida. Mäe ſerwadele ümberringi aga ehitati häſti tugew müür ehk wall, libamiſi, kõrgemalt koomale minnes. Seegi oli läbiſtikku 20—30 jalga kõrge ja alt wähemalt 10 jalga (Kaarmal 78) paks. Wall ehitati igas maalinnas ſelle kohaſelt, nagu ümbrus ja maa laad ſeda lubas.

*) Seda linnamäge hüütakſe nüüd „Jaanilinnaks"; mujalgi on ſee nimetus maalinnade kohta tarwitataw, wiſtiſte ſellepäraſt, et nendel pärastiſel ajal jaanipäewa-piduſid peeti. „Linna" nimetuſe algtähendus Eesti keeles oli kindlustatud koht, kindlus, nagu Soome keeles weel nüüdki, kuna meil ſee ſõna hiljem teiſe tähenduſe ſai.

Kus kiwa ſaadawal oli, wõeti muidugi kõige parema meelega neid kindluſewalliks ning laoti nad wäga hoolega ja oſawalt müüriks kokku; wahed täideti mulla ja ſawiga, tarbekorral ka ſammaldega. Mõnede linnawallide juures on küll ka lubjaehituſe jälgi näha (Saaremaal), aga üleüldſe näib lubja tarwitamine maarahwa ajal meil weel tundmata olewat, ſeſt alles ſakslaſed hakkaſiwad ſiin oma kindlustuſi lubjaga ehitama, mille üle ſiit rahwas imeſtanud. Lubja puudumine oli muidugi maalinna wallide wäga ſuur nõrkus; ſakslaſed wõiſiwad neid oma müüripurustawate maſinatega wõrdlemiſi hõlpſalt ära lõhkuda, kui aga ligi ſaiwad. Selleks oliwad nendel weel iſeäraliſed häwitamiſe-abinõud tarwituſel: „ſiilid“ ja „ſead“ ning kaitsjate kohutuſeks „petterellid“ (kiwipildumiſe-maſinad). Kus kiwa napilt oli, pidi wall mullaſt ja liiwaſt ehitatama, kuna kiwa ainult kinnituſeks wahele pandi. Ning kui neid ſellekſki ſaada ei olnud, tehti müür ainult mullaſt, nagu liiwlaſtel ja lätlaſtel üleüldſe moeks on olnud.

Kiwirikaſtel paikadel on aga wanad maamehed küll nendeſt ehituſi loonud, mida üsna imeſtada ſaab. Kaarma maalinna walli ümbermõõt on ligi 700 jalga; ſelle ehitamiſeks on asjatundjate arwamiſe järele 3000 kubikſülda kiwa ära kulunud, ſee on üle 60.000 koorma. Ka Warbola maalinna walli jaoks on umbarwamiſe järgi üle 32.000 koorma kiwa läinud. Kuid peale nende kiwiſte päriswallide oliwad mitmel maalinnal weel tugewad eeswallid, nimelt Warbola ees kolme wersta kauguſel „wäike linnamägi“, mida päriſmäega kolme ſülla laiune kiwitee ühendas. Ka Waljala maalinnal leidus mitu eeskindluſt. Nende ehituſeks, linna poole tee tegemiſeks ja ſelle ſiſemiſe õue täitmiſeks, on ka määratud kiwilaſud tarwitatud, mis eelnimetatud arwuſid weel palju tõſtawad. Niiſuguſe hiiglatöö tegemine äratab maarahwa tööjõu kohta tõſiſt aukartuſt, nimelt kui weel ſeda meelde tuletame, kui puudulikud nende ehituſe-abinõud oliwad; kõik töö pidi käte jõul tehtama. Ka mulla kokkuwedamine andis walli ſuure kogu kohta küll arutu palju tööd.

Eeskindlustuſed oliwad kiwide puuduſel ka puuſt ehitatud, niiſama oli ſeda walli äärele tehtud kõrge pihapuuaed; ſee ehitati tublideſt palkideſt ja kinnitati tugewate

tulpadega. Need kaitſewarjud oliwad mõnes linnas weel kahekordſed, nimelt Wiljandis, kus wälimiſe aia taga ſeespool weel kõwem leidus, arwatawaste kiwideſt ehitatud. Maalinna ümber käis ſügaw, weega täidetud kraaw. Mõnes kohas oli ſeda küll ainult ühel ehk kahel küljel waja, kuna teiſi külgeſid järw, jõgi ehk org warjas. Nii oli lugu Wiljandis, Waſtſeliinas ja Klooſtrimõiſa linnamäe juures. Kohati jälle, nagu Lõhaweres, ei olnud kraawi waſt üleüldſe waja, ſeſt ſoone ümbrus täitis ſelle otstarbet täieſte. Aga enamaſte pidi ikka küll kraaw kaewatama ning ſellekſki tuli mehine töö teha. „Linnuſe (Muhumaal) ja Waljala maalinna kraawid oliwad 35 ja 36 jalga laiad. Sügawuſt ei ſaa praegu ſugugi arwata, ſeſt kui mõne maalinna alleſolew kraaw madal on (Lohu maalinnal Hageris ainult 5—6 jalga), ſiis peab meelde tuletama, et need päraſtpoole palju kokku on wajunud ja ära täidetud. Kraawid oliwad ainult oſalt waenlaſte liginemiſe keelamiſeks, ſeſt talwel ei olnud nendeſt ſeda abi, waid kraaw tegi walli kõrgemaks ja järſumaks, nii et ülespääſmine raskem oli.“ (W. Reiman.) Klooſtrimõiſa linnamäel on maaküljel olnud kraaw nii ära wajunud, et ſelle aſe waewalt tunda on, ja ſedaſama näib mujalgi.

Maalinnade ſiſemus ehk õue oli linna laadi kohaſelt kas pikergune ehk ümargune. „Warbolas on ſee umbes 5000 ruutſülda ſuur (525 jalga pikk, 75 lai); Kaarmal — 270 jalga pikk, 76 lai.“ (W. R.) Enamaſte on need aga wäikſemad. Õues ſeiſiwad puuſt tehtud majakeſed linnarahwa warjupaigaks. Seinapalkide wahed oliwad ſawitatud ja katuſed mätasteſt, nagu J. Jung Lõhaweres leidis. Niiſama oli lugu küll mujalgi. Hädaſte tarwiline ehitus oli igal linnal kaew, mille aſemed mitmes kohas weel praegugi tunda on. Wäga tihti jättis aga kaew linnarahwa hädaſſe, nimelt kui piiramine kauem kestis, ja ſundis janukannatuſel end alla andma.

Sisſe käidi maalinna üheſt, ſuuremates ka kaheſt wärawaſt, mis weel iſeäraliſte ehitustega kindlustatud oliwad, nagu ſeda Kärla „Lihumäe“ maalinna juures nüüdki tunda ja näha on; wärawa kõrwalt leiti kaks poolpõlenud

aampalki. Kus linnamäe ümbrus ſoone oli, tehti ſisſekäiguks kiwideſt ehk püsti puupakkudeſt tee, mille jäljed kohati (Warbolas) weel praegu tunda on. Waenlaſe ilmumiſel lasti ſee wee alla, et pealekippujad teekohta ei teaks. Wõimalik, et niiſugune tee ka muul ajal wee all ſeiſis; omad oskaſiwad ju ka läbi wee rada leida. Sillad, kus neid waja oli teha, lõhuti waenu ajal muidugi ära.

Need tublid maalinnad oliwad ſiis meie eſiwanematele tõeste mõnuſaks warjupaigaks *). Sinna wiidi häda-ajal perekonnad ja ka parem wara warjule, mida rutuga eeſt koristada ſaadi. (Karja jaoks oli ſeal küll waewalt ruumi; ſee pidi wiſt metſa warjule wiidama wõi jäeti eeskindluste taha.) Ning ſinnà aſus ka kihelkonna malewa, kui ſee lauſa waenuwäljale astuda ei uſaldanud. Linna kaitsti wiſalt ja wapralt. Wallidelt pilluti kiwa, terawate pulkadega täis löödud palkiſid, keewa wett ja tuliſt tõrwa waenlastele wastu, ehk weeretati põlewaid rattaid alla, ka palkiſid, kui waenlaſed juba üles ronima hakkaſiwad. Muidugi wõideldi ka ſõjariiſtadega, kui käſitſi kokku mindi. Niiſugune kaitsmiſewiis õnnestas muude waenlaſte wastu enamaſte, aga ſakſlaſte ſuuremale ſõjakunſtile ei ſuutnud maalinnad kuigi kaua wastu panna, waid nende pealekippumine wiis harilikult ärawõitmiſele.

Wastaſte maal ſõdides tuli maarahwa malewal muidugi ka wõõraſte maalinnadega tegemiſt. Need piirati ümber ja katſuti nõrgemaid linnu tormijookſuga ära wõita. Kui ſee äpardas, püüti tulelontide pildumiſega linna majaſid põlema panna wõi hakati linna müüriſid alt õõnſaks kaewama, et need kokku langeksiwad, wõi otſekohe müüri maha lõhkuma. Muidugi oli ſee tegewus wäga hädaohtlik, ſeſt linnaſt loobiti

*) Tähtſamateſt ja enam tuntud maalinnadeſt olgu peale nende, milleſt ju kõne olnud, weel nimetatud: Harjumaal Loone, Wirumaal Agelinna ja Tarwanpää, Waigas Soomalinna ja Riola, Läänemaal peale Soontagana Rotale, Majanpate ja Lihula, Saka las üks „Paala jõe äärne“. Neid kõiki on ajaraamatutes nimetatud. Wiſtiſte on ka Wirumaa Ebawere mägi maalinnaks olnud. Setumaal on kaks maalinna aſet weel ſelgelt tunda: Piuſa jõekonnas Satſerinas ja Irboska ligi Hodnitſas.

nendele teadagi kõikſugu tapmiſeriistu kaela: kiwa, odaſid ja muud. Nende wastu warjati end, nii hästi kui korda läks, puuſt tehtud wõi witsteſt ja oksteſt punutud warjukatustega. Teiſed piirajad katſuſiwad ſelſamal ajal tormi jooksta, et kaitsjatele tegemiſt anda, ning wõitleſiwad ſiis walli kallal wapralt. Pääſeti wiimaks linna ſisſe, ſiis tuli ſeal muidugi weel kibe mõõgatöö. Kauaſe piiramiſe jaoks aga ei olnud malewal aega, waid kui linna pea kätte ei ſaadud, pöörati niiſama tagaſi.

Nõndawiiſi oli wanade eeſtlaſte maaſõda. Aga ſelle kõrwal peeti küll ka mereſõda, mis nimelt Saare- ja Läänemaa rahwa ſuurem waenutegewus oligi. Seſt need oliwad õieti tublid mereſõitjad ning nende ſõjalaewade arw oli imeſtamiſewäärt ſuur. Ainult ühel ſõjakäigul Koiwa jõel (a. 1211) kaotaſiwad nad 300 laewa, aga järgi jäi neid weel küllalt ja uuſi tehti juurde. Juba nelja aasta päraſt mindi jälle 200 laewaga wõitlema ja päraſtpoolegi töötas Saare laewaſtik weel tihti. Ning et need laewad ſugugi wäikſed ei olnud, näitab Läti Hindreku kirjeldus ſaarlaſte mereſõjaſt, mille järgi igas laewas läbistikku 30 meeſt leidus, ſuuremates enamgi. Laewa lae all oliwad ſõudepingid ning laewnikkude moona ja ſõjariiſtade ruumid, aga leidus rohket aſet ka (tihti ſuurele) ſõjaſaagile, mille hulgas ka kirikukellaſid nimetatakſe, ning ſõja wangidele. Laewad ſõitſiwad purjedega, aga tarbekorral ſõuti neid ka, mille jaoks laewadel oma iſeäraliſed aerud ja mõlad oliwad; nii wõidi laewu wõitlustel kergeste ſinna juhtida, kuhu waja oli.

Mereſõjas tarwitati rohke wapruſe juures ka mõneſuguſt ſõjakawaluſt, katſuti waenlaſe laewu ümber piirata ja neid ükſikult ära wõtta wõi häwitada. Eemal olles lasti nooltega, pilluti odaſid ning ka kiwa, mille wiskamiſeks iſeſuguſed maſinawärgid oliwad walmiſtatud. Suurte raudkonkſudega kiſti waenlaſe laewu ligi, ſiis karati kärmelt oma laewalt wõõra peale ning wõideldi ſeal, nagu maaſõjas, käſitſi, mõõgaga ja odaga. Püüti ka waenlaſe laewu põlema panna ning ſelleks pilluti ſinna tulelontiſid ehk ſaadeti iſeäraliſed tuleparwed wastaste wastu wälja, et nende laewu kas põlema panna wõi neile ometi tuleleegiga ja ſuitſuga tüli

teha. Niisugustele parwedele laoti looma raswaga määritud kuiwad puud riita peale, mis parwe liikuma panekul põlema süüdati. Ka oli juba siis waenlase tee kinnisulgumiseks wanade laewade põhjalaskmine tuntud; niiwiisi täideti 1215. aastal Wäina jõe suu nõnda ära, et Saksa laewad sõita ei saanud.

Arwatawaste oliwad Eesti meremeestel nii Saaremaa kui ka Läänemaa rannas mitmed sadamad. Kõige tähtsam oli nendest küll üks „sõjasadama" nimeline koht, mille nimi selles kujus, kuigi wäänatult, Ladina keeldegi wõeti: „Sottesattema". J. Hurt arwab, et see sõjasadam nüüdses Matsalu lahes olnud, Wirtsust tükk maad põhja pool, Lihula ja Karuse, teinepoolt Ridala ja Martna kihelkonna piirides. See on wäga tõenäitlik. Teisest, „Uue-sadama" nimelisest kohast kõneleb Läti Hindrek.

Oma mehisuse, osawuse ja wapruse poolest oliwad maarahwa sõjalased täismehed, nii maal kui merel. Kuid — nende sõjariistad ei olnud sugugi meeste wäärilised, waid alles õieti kehwad ja puudulikud. Arwatawaste on (kalmude leiud näitawad seda) 8. aastasajani meie maal weel kiwist sõjariistu tarwitatud, ning päratpoolegi ei jäetud neid üsna maha. Sest weel 1267. a. peetud Kaarma lahingus on saarlastel kiwikirwed käes olnud, kuna nendest kolm sõjawäljale jäänud (W. R.). Kiwidepää lahingus, millest eespool kõneldud, surmatud kuningas Ingwargi õõnsa kiwikirwega: „wesüm". Päratpoole hakati küll raudriistadega wõitlema, aga wäga lihtsad oliwad need: odad, piigid, mõõgad, ahingad (wästrad), sõjakirwed (tapperid), wikatid, wardad, tuurad, sõjanuiad jne. Eemaltwõitlemiseks oliwad muidugi ambuga lastawad nooled käimas, linguga pilluti ka kiwa ja kätega wist-odasid wastaste pihta, wahel nii suure hooga, et need kilbist läbi läksiwad. Käsitsi wõideldes pisteti odadega ja raiuti mõõgaga, keerutati kirwest ja nuia. Sõjanuiad oliwad oksliseşt, tugewast, raskest puust, iseäranis tammest, rõngaid ja naelu täis löödud ning raudwõru ümber. Rahwalaulud kõnelewad, et weretööl peale nuiade, „kärbade" (kärbiste) ja „kandilise kirwetera" ka weel nuia otsa pandud „waiwa

wäidſe“ (terawad noad) tegewad olnud. *) Waenlastele walu tehes katſuti muidugi ennaſt wõimaluſt mööda kaitsta, milleks kilbid käes oliwad, kõwaſt puuſt tehtud, walged, nii et päikeſe käes läikinud; rohkemat keſtwuſt anti nendele pealetõmmatud nahaga ehk õhukeſe rauakorraga. Nii ſiis kõliſeſiwad kilbid külgelöömiſel heledalt ning wõitluſele minnes kõlistati neid agaralt.

Nende ſõjariistadega wõidi küll mõjuwalt wõõrastega wõidelda, kelle oma ſõja-abinõud ka palju paremad polnud, nagu nähtawalt wenelaste ja ſkandinawlaste juureski weel lugu oli. Aga Lääne-Europa palju kõrgemale arenenud ſõjakunſtiga kokku põrgates oli kirjeldatud ſõjariistade omanikul allajäämine ju ette kindel. Seſt ſõjariistade kehwuſt ei taſunud ſuuremgi waprus. Et ſelleſt meie meestel puuduſt polnud, ſaame edaspidiſtes ſõjakirjeldustes kuulda. Aga mis ſee aitas? Õige tabawalt ütleb Läti Hindrek, et liiwlaſed ja eeſtlaſed Saksa ſõjawäe wastu otſegu „ſõjariiſtuta olekus“ ja „palja käega“ wälja läinud. Seſt kõik nende ſõjariiſtad oliwad Lääne-Europa raudriide ja teraſeſt kilbi wastu tühjad. Ning ſealſed meiſterlikult ehitatud kiwipildumiſe- ja

*) Maarahwa ſõdimiſewiiſi kujutab, wiiſtiſte kaunis tabawalt, järgmine Neuſſi awaldatud rahwalaul:

Odda-mehhed otſa peale,
Tapperid taga ridadesſe,
Nuia-mehhed nurga peale,
Ahhingaid abbiks ärele,
Tura-mehhed tuhhinasſe...
Wõidu-mehhed laggendikko,
Nende warjud wõsſandikko,
Metſa-ſalko ſalla-mehhed;
Wardad warjuks wannemale,
Wikatid wille-puhhujale,
Nolingid mäe küra peale,
Lingu-mehhed libbamisſe
Kahhel polel kalda peale.
Ratſu-mehhed rahhe kombel!..
Teiſed ſeiſko teiſtel ſeinaks,
Pango rammo rauda wasta,
Wenna werda waeno wasta.

piiramiſemaſinad awaſiwad peagi Eesti maalinnade wärawad. Wastaste raudriided ja palju parem ſõjakunſt, kawaluſe ja oſawuſe juhil, murdſiwad Eesti malewa. Maameestel oli ainult walida, kas ſurra ehk alla anda. Küll katſuſiwad nad ſakslastega ſõdides kaweel nende ſõjakunsti omandada, tegiwad nimelt omale wõidetud ſõjamaſinad ja raudſed ambud kohe oſawalt järele ning hakkaſiwad neid tarwitama, aga — liig hilja, hilja oli ſee!

Teine maarahwa ſeiſukorra nõrk külg läänest tulnud wägewa waenlaſe wastu oli ta riigiliſe korraldu ſe puudus, killustatud ja lõhestatud olek, mis ühiſele tegewuſele nagu kammitſaks jalus oli. Küll on Eesti ſuguharud oma wabaduſeſõjas üksteiſt rohkelt toetanud, aga ſee ſündis ikka nagu juhuslikult, ilma kindla plaanita ja korrata, ning oli nõnda poolik töö. Ka ei tehtud ſeda ſugugi järjekindlalt, waid tihti lasti ühte ehk teiſt suguharu üksi hädas olla. Kindel ja ühine wõim, mis terwe maa ja rahwa oleks ühendanud ning nõnda ſellele kindlama ſeiſukorra nõutanud, puudus alles. Seſt need Läti Hindreku teatatud „iga-aastaſed“ nõupidamiſel kooskäimiſed „Raigeles“ (küll nüüdne Raela küla, Raikülas Rapla kihelk.), kuhu „kõik ümberkaudſed rahwad“ ilmunud, oliwad nähtawalt ometi kitſapiiriliſed. *)

Küll oli maarahwal kaunike omapärane ühiſelu korraldus juba olemas, kuna nad endale wõrdlemiſi hea wanemate-walitſuſe oliwad loonud. Nähtawalt oli igas kihelkonnas oma wanem olemas, kes ſõja ajal malewat juhtis, rahu ajal õiguſemõiſtja ja muidu korrapidaja ametit pidas. Mõningad iſeäranis tublid wanemad kerkiſiwad üle maakonna käskijaks. Wanem ei olnud muidugi piiramata

*) Eespool leiduw Eesti malewa ſõttamineku kirjeldus, kus „üksmeel mehi ühendas“, kannab nähtawalt õige rohkeste luulelist laadi; tõſiſes elus on niiſuguſt terwe rahwa ühiſelt waenlaſe wastu astumiſt küll waewalt nähtud. Seſt iſegi ülitähtſas Paala lahingus, mis Eesti ſõja kohta otſustawaks ſai ning kus wastaste üteluſe järgi „terwelt eeſtlaste maalt“ ſõjameheд wäljas olnud, oli nende arw ainult 6000, mis näitab, et mitte „terwe Eesti ſugu Paala põllul“ ei olnud, nagu laulik ütleb. Seſt ſiis oleks Eesti ſõdijaid enam olnud. Waheſt on ſeegi arw liialdus.

wõimuga, waid „majas“ peetawatel rahwa-koosolekutel otsustati tähtsamad küsimused rahwa oma arwamise järgi ära. Kes aga „majas“ käimistel osalised oliwad ning kudawiisi seal asju aeti, selleſt ei teata kindlalt muud kui seda, et tehtud otsused odade raputamisega kinnitati. (Kui täieline ja mis mõjuline „maja“ otsus oli, on jällegi tume. Arwata aga on, et „majas“ kõigil sõtta kõlbawatel meestel sõna- ja hääle-õigus oli. Wististe waliti „majas“ ka wanemad; kudawiisi ja kas eluajaks wõi teatawa aja peale, on teadmata. Ainult arwata wõib, et wanema ametisse saamiseks tubliduſt ja wapruſt nõuti, wist ka rohkemat oskuſt ja waranduſt. Waheſt oli ka midagi nagu wõimu pärimise moeliſt olemas, kuna Lembitu langemise järele ta wend kohe ilma muu wolituseta wanema-wõimu omanikuks ajus. Muidu ei tea meie wanemate wõimupiiridest ja nende tegewuseſt õieti midagi. On seletatud (J. Hurt), et wanemad otse oma kihelkonna linnas elasiwad ja sealt rahwa üle walitsuſt pidasiwad. Arwata wõiks seda, seſt mõnes ajaraamatus leiduwad teated näiwad sinnapoole tähendawat, et maalinnades ka inimeste päris eluasemed leiduſiwad. Oli waheſt wanema põllumaa linna ligiduses, siis pidas ta küll tõeste seal paika. Kuid soodes ehk muidu kõrwaliſel kohal olewates maalinnades ei olnud wististe alaliſi asujaid, waid ainult wahid. Ei olnud ju ka maalinna hooned, mis sõja puhuks ehitatud, elamiseks mõnusad. Nii siis on ennemine arwata, et wanemad oma harilikus elukohas, külas, asuſiwad, nagu Lembitu küla otse nimetatud on.

Kas ja kudamoodi wanemad peale suurema au, wõimu ja lugupidamise oma ametitegewuse eest ka muud tasu saiwad, on niisama koſtmata küsimine. Sõja-ajal saiwad nad saagiſt wististe suurema osa kui muud sõjalased ning waheſt tasuti ka õiguſemõiſtmise korral nende waewa kudagi. Seſt 1226. a. seadis paawsti wolinik Wirumaale weel oma poolt „wanemad“ rahwale kohtumõiſtjaks ja arwatawaste oli ka see otse wanema-wõimu pärandus, et ka Saksa walitsuse ajal esiotsa kohtupidamise juurde „õiguse leidjateks“ rahwa sooſt wanemaid mehi wõeti; nende ülesanne oli seal „wana maakombe järele“ kohut mõista. Iseeneseſt on selge, et

kirjutatud ſeadusteſt ſel ajal juttu ei wõinud olla, waid ainult harjunud kombe-õigus makſew oli. Selle ſiſuſt on üliwähe teada; ainult ſellewõrra näitawad pärastiſed teated, et kurjategijale kättemaksmine igaühe oma (ſurmakorral ta omaste) õiguſeks ja otſe kohuſeks oli. Selle juures wõidi tapmiſenigi minna. Ruſſowi ajaraamatu kirjelduſe järele on „talupojad" weel orduaja lõpul „wana paganawiiſi" järele iſe kurjategijaid karistanud, ilma kohut nõudmata. Nimelt tapmine taſutud wõimalikult pea, ja ſealſamas kohas, tapja ſurmamiſega. „Weri ihkas werehinda". Mis aga küll õieti inetult kuuldub, on ſee, et kui tapjat kätte ei ſaadud, ſiis tema aſemel ta ligemaid omakſeid ſurmatud, iſegi imewad lapſed hällis! — Kolewali olnud ka põlluwarguſe nuhtlus: Süüdlane kaewatud põllul kaelani maa ſiſſe, ſiis küntud temal pea terawa adraga otſaſt ära. Seda ſündis wiſt küll wäga harwa.

Täieste puuduwad ka ſõnumed maarahwa ligemaſt ſelts-kondliſe elu ſeadluſeſt. Umbkaudu arwata aga wõib, et peale wanemate kõik muud rahwaliikmed ühe-õigusliſed oliwad, peale ſõjawangina ehk ostuteel toodud orjade. Aga ka „orja" ſõna tähendus on algusliſelt wistiſte lihtſalt ſeda olnud, mida nüüd wõõra keeli ſõnaga „teenija" nimetatakſe; wiimane ſõna oli alles hiljuti mõnel pool tundmata, tunti ainult orja.

Nagu kuulſime, oliwad ühiskondliſe elu parema korralduſe jaoks Soome ſugu rahwaſte juurde juba aegſaſte iſeſuguſed koonduſekujud tekkinud: kihelkonnad. Nende nimetus tuleb tuttawaſt kihla-ſõnaſt, tarwiliſeks tuntud, wabatahtlikult kokkuheitmiſeſt, et üksteiſele paremine nõuks, abiks ja toeks olla. (Et nii kihla kui kunna ſõnad laenuks tunnistatakſe, ei muuda asja.) Muidugi ei olnud kihelkonnad üheſuuruſed ja üheſuguſed, waid nende piirid kujuneſiwad maa laadi kohaſelt. Wistiſte on pärastiſed kirikliſed kihelkonnad oſalt wanade kihelkondade aluſel ſiginenud. Kihelkonnad koondaſiwad endiſſe hulga külakondaſid. Aga mitmed ligemad kihelkonnad liituſiwad wiſt weel omakeskis laiemaſſe, maakondliſeſſe ühenduſeſſe, kas loomuliſte maapiiride wõi rahwa wanaſte kujunenud hõimkondade ehk ſuguharude

järele. Seſt ſuures Eesti ſõjas talitaſiwad malewad ikka maakondade kaupa korraga. Kaugemale ei ulatanud ühistegewus neil aga mitte; üleüldiſt juhatuſt ei olnud olemas, waid iga maakonna mehed ajaſiwad asju oma aru järele. Iga wanem juhatas oma mehi iſeſeiswalt, läks nendega sõtta ja tegi rahu, nagu heaks arwas.

Need maakondade jaotuſed ja nende nimetuſedki on meile umbkaudu Läti Hindreku ajaraamatuſt teada, kuna ta neid õnnekombel otſe rahwa oma antud nimedega on kirja pannud. Kõige tähtſamad, ſuuremad ja mõjukamad Eesti oſad oliwad lõuna-idas olewad Sakala ja Oandimaa (Ugala). Need wõtſiwad wõõraste kõige eſimeſed löögid wastu, kuna nad nendele kõige ligemad oliwad, ning ka sõja lõpuetendus oli weelgi Oandimaal. Selle maakonna alla käis umbkaudſelt kõik nüüdne Wõru praoſtkond, Wõrtsjärweſt ida ja Emajõeſt lõuna pool olew maa (17 kihelk.). Nimetus tuli arwatawaste odaſt; Oandi mehed oliwad odalaſed, odakandjad. *) Selle nime teiſend oli Uhandi, Ugandi, milleſt ſiis wõõraste kõrwus „Ugaunia" kujunes, nagu ſeda kirja pandi. Oandimaa rahwas oliwad ugalaſed. Sakala nimetus käis Läti Hindreku ajal pea terwe nüüdſe Wiljandi- ja lõunapoolſe Pärnumaa, oſalt ka tüki Lätimaa kohta. Kuid waremine on ſelle maa oſadel oma erinimetuſed olnud: Wiljandiſt lääne pool Agentagune, lõuna pool Aliste (Alistegunde; nimetus on hiljem Halliste kuju omandanud). Wiljandiſt põhja pool aga oli Alempois (nüüdne Suure-Jaani kihelkond), edaſi Nurmekund, Põltſamaa pool, ſealt lõuna-idas (nüüdne Kurſi ja Kolga-Jaani kihelkond) Mocha (Mõhe). **)

*) Nähtawalt ongi odad wanadel eeſtlaſtel tähtſamateks sõjariistadeks olnud; Paala lahingus langes kuulus Kaupo odade pistel.

**) W. Reimani kirjelduſe järele, tema raamatus „Sakala maa ja rahwas". Seal on ka nimetatud maa-oſade nimede tähenduſe kohta huwitawad ſeletuſed, mida ette tuua siin aga mahti ei ole. Olgu ainult öeldud, et Sakala nime juureks tõenäitlikult ajaſõna „ſakkama" on, mis sõnaga Sakalamaal puukändude wäljajuurimiſt tähendatakſe; ſee sõna on ſuguluſes tartukeelſe sõnaga „tſagama" (raiuma, taguma). Wiljandi nimetus on ſelgeste tuntawalt „wilja-andeſt" tulnud. — „Ugа" nimetusk

Nende maakondade ja Peipsi wahel (nüüdsel Põhja-Tartumaal) leidus „Jogentagana" ja Waigamaa. *) Kuna need nimetused aja jooksul kustunud, on aga tuntud Wirumaa nimi oma ida-osaga Alutaga weel tänini ilusti alles püsinud, niisamuti Harjumaa ja Järwamaa nimed. Kuid mere-äärne Harjumaa kandis siis iseäralist nimetust: Rewele ja Lindanisse. Nüüdset Läänemaad hüüti aga Rotaliaks (Ridala), selleşt lõuna poole oli Soontaganamaa, mille ühte osa Korbeks kutsuti (nüüdne põhjapoolne Pärnumaa), see ulatas Pärnu jõeni; sealt edasi oli Metsepolemaa ja „Zara" (Saarde). Saaremaa nimi on seesama, mis siis; wõõrad aga nimetasiwad seda skandinawlaste antud „Ösel'i" nimega. Ka Eesti nimed on nad muidugi oma moodi wäänanud: Järwamaa oli „Gerwen", Alutagu „Allentacken". Selle nime tähendus on udune. Wirumaa nimetus on aga arwatawaste mere „wirust" (wirwenduseşt) tekkinud. (Hiärn arwab, et selle nime soomlased andnud, Wirumaa kõrge kaljukalda järele). Harju nimi sigis waheşt rannarahwa suus kaugemal maal nähtud maaharjadeşt. Järwamaa nimetus tuleb aga kahtlemata wanal ajal seal leidunud rohketest järwedest, mis päraştpoole küll suurelt jaolt umbeks on kaswanud. Saaremaa, Jogentagana ja Soontagana nimede tähendus on selge. (Järwamaa üks osa kandis Lõpekunna, Rewele ja Rotalia waheline rannamaa Uementaguse nime.)

Eesti suguharude iselaad, nagu seda Läti Hindrek meile kujutab, näitab tuntawalt, et nad otse asjaolude ja nõuete kohaselt selleks oliwad saanud, mis oliwad, wõi end ju oma loomu kohaselt asuma paigutanud. Süüdi sõdijad oliwad lõuna-ida pool Eestis elawad sakalased ja ugalased, kellel ühtelugu lätlastega, tihti ka wenelastega „kana katkuda"

---

on tänini rahwalauludes alal püsinud: „Olli orjah Alga piiril, käwe karjah Kasaritsah". (Kasaritsa on koht nüüdse Wõru ligi.)

*) See nimetus on Soome õpetlase Sjögreni seletuse järele sõnast „wai" tulnud, seşt Wene ajaraamatud nimetawad „Tshudimaal" ühte maakohta „Клинъ", mis puu- ehk raudwaia tähendab. Lõuna-Eesti keeles, mida wanaste wististe Waigamaalgi kõneldi, on selle sõna kuju nüüdki „wagja", nii õieti ligi Waiga nimele. Wenelased on siis selle nime lihtsalt oma keelde tõlkinud.

oli. Niisamuti tublideks wõitlejateks oliwad skandinawlased läänepoolseid eestlasi, iseäranis saarlasi, aga ka „tigedaid“ harjulasi õpetanud, kellega neil ühtelugu tegemist oli. Sellewastu oliwad keskmaa mehed, järwalased ja muud, ning kirdepoolsed wirulased kehwapoolsed sõdijad; Läti Hindrek nimetas neid otse alandawa nimega argseteks „tossikesteks“ ehk „ullikesteks“, kes „muist eestlastest alandlikumad“ olla. Küll oliwad ka wirulased rajarahwas, sest nende piiril woolawa Narwa jõe taga asus ju waenulik Nowgorodi wõim. Aga nagu ajaraamatutest näha, ei tulnud Nowgorodi wägi kunagi siit kaudu Eestimaale sõduma, waid ikka lõuna poolt Peipsit. Põhjuseks oli wististe see, et siinpool wenelastel Pihkwa linn heaks koondamisekohaks ja toepunktiks oli, kuna Peipsist põhja pool niisugune sünnis paik puudus. Pealegi asus seal maal siis weel Wadja rahwas, kelle maast läbi Wene sõjawägi nähtawalt hea meelega minna ei tahtnud. Kehwal Wadjamaal leidus küll ka sõjawäele moona wähe.

15. Waimuelu.

Hiieſt ilmub Taara ſilma,
Wana-iſa lahke waade,
Jõesta jumalik wari.

„Klwp.“ VIII l. 251—253.

Jumaliku abita,
Taewaliku toetuſeta
Saa ei inimesteſugu
Töösta tulu toimetama.
Tuulil tuleb tugew abi,
Hhul Uku õnnistuſed,
Wihmal wilja woodumine.

„Klwp.“ IX l. 579—586.

Nagu aruſaadaw, on maarahwa elu ja olu kirjeldu-ſes tema waimuelu ſeiſukorra kujutus kõige raskem, kahtla-ſem ja uduſem oſa. Seſt muude asjade kohta leidub ikka wähegi wõõraste tähenduſi ning annawad arwamistele pa-remat pidet maapõues alal püſinud wanade asjade jätiſed. Waimuelu tundma õppimiſe püüdes aga jätawad need meid hoo-pis kimpu. Peale mõne koguni kehwa tähenduſe Läti Hind-reku raamatus tunneme meie oma eſiwanemate mõtteilma kujutuſi, mis kirja pandud, alles 17. aastaſajaſt, mil wa-naſt oluſt küll ju wäga palju kadunud ja muutunud oli. Muidu ſeiſame ainult rahwa mälestuste najal. Kuid ka ſee alus on kõikuw. Seſt uuemad uurijad ei taha rahwa mälestuste kõrget iga mitte uskuda, waid arwawad, et meie ja Soome rahwa õige laialine rahwaluule mitte põliſe aja pärandus pole, waid katoliku aja ſaadus. See on küll ühekülgſus. Kahtlemata leidub ſelles wäga palju hilje-

maid liſanduſi ja ümbermoonduſi, aga üsna tõenäitlik on, et õige ſuur oſa muinasluuleſt wäga wanas ajas juurdub. Ikkagi on arwamiſed meie ſuure ja tähtſa wanawara wanaduſe kohta alles köikuwad ja mõndapidi uduſed. Ei maksa ſiis püüdagi ſiinkohal eſiwanemate waimueluſt täieliſemat kujutuſt anda. Ainult mõned äärejooned olgu tähendatud.

Iga rahwa waimuelu alguskuju kannab uſuliſt laadi. Muidugi mõista oli lugu ka Soome ſugu rahwaste juures nõnda. Pea=asjalikult köik, mis meil wana rahwa mõtteilmaſt, tema waimuſaadusteſt tuttaw on, puutub ühte ehk teiſt wiiſi uſu külge. Kõige wanemate ſõnakujude ſeas, mis meile wäga ammuſeſt Ugri ajaſt raudwarana alles jäänud, leiduwad juba ka jumaluſe, üleilmliste wõimude nimetuſed. Soome ja Eesti Ilmari (Ilmariſe) nimetus on Dr. Djanſuu arwamiſe järele wähemalt 3000 aastat wana, kuigi ſõnakuju aja jooksul mõndapidi muutunud wõib olla. Nähtawalt on ta juureks aga „ilm“, nii et ſee nimi ſiis alguſeſt peale ilma= ehk õhujumaluſt tähendas, kelle wõim ſuur oli, ſeſt „tuulil tuleb abi, õhuſt õnnistuſed“. Mõne rahwaoſa juures jäigi ſee nimi hiljem üleüldſe Jumala nimeks (Wotjaki keeles Inmar). Aga ſelle jumaluſe kõrwale tekkis wäga waraſelt ka teine, mis Lääne=Soome keeltes hiljemine jumaluſe kogumõiste tähendajaks ſai. Ugri aegne „juma“ ſõna (Tſheremiſſi keeles tähendab ſee nüüdki Jumalat üleüldſe) tähendas alguſes nähtawalt küll „head asja“, „õnne“, aga ſai aegapidi nende asjade andja nimetuſeks, jumalaks. Selles tähenduſes ilmus ta Biarmiamaal teiſe aastatuhande algul juba täieſte, „Jomala“ kujus. See ſõna on ſiis üleüldſe kõige eſimene, mis meie keelewaraſt wõõraſte juures kirja pandi. Ka meie (ja Soome) rahwa juures oli ſee nimetus aegſaſte ſuure tähenduſe omandanud, kuna ta päraſt ristiuſu ajal Ainujumaluſe tähendajaks ſai.

Aga alles wäga pikka teed mööda koondus jumaluſemõiſte mõne iſeäraliſe üli=olewuſe, jumala ümber. Seſt wanem uſukuju oli meie eſiwanematel küll hingede= ehk waimude=uſk (niinimetatud animismus). Tuntud lugu on, et Soome ſugu rahwad wanaſte, nagu muudki, looduſe

austajad oliwad; pühaks peeti mägesid, jõgesid ja allikaid, nii ka mitmeid puid (tamme, pihlakat ja kadakat). Kuid pühaduse wäärtuse andsiwad nimetatud asjadele nendes elutsewad waimud, hinged, h a l d i j a d, nagu neid hüüti, kes neid asju warjasiwad, nende üle walitsesiwad. (Soome keel on selle sõnajuure nüüdki weel „walitsemise" tähenduses alles hoidnud.) Igal loodud asjal ja igal kohal oli oma haldijas, kes ta loonud ja tema eest hoolitses; nii oliwad erihaldijad kodul, maal, weel, metsal. Terwe loodus oli täis elawaid hingesid. Wõõraste poolt oli see suur eksiarwamine, eestlastest teatada, et nad puid ja wett kui jumalaid teenisiwad. Waid austamine käis selle w a i m u kohta, keda puus ehk wees arwati asuwat. See oli aga sedasama, mida ka kõrgete kulturarahwaste, greeklaste ja roomlaste juures tunti.

Nimetatud olgu weel, et ka mõnda looma pühaks peeti, nimelt karu, kotkast, madu; teadagi ka nendes asuwate haldijate pärast.

Muidugi mõista taheti haldijatele enamaste ikka austust otse seal awaldada, kus nad asusiwad. Nii siis võeti usukommete täitmine pühades metsasalkades ette, mida Põhja-Eestis hiieks, Lõuna-Eestis saluks nimetati. (Nüüdse aja rohked „hiie" ja „salu" kujulised kohanimed on siis põlised.) Sinna toodi siis ka o h w r i d. See sõna on wõõras laen; oma nimetus selle kombe kohta oli wististe „kahi", wast sõnaga „kahjatsema" ühest juurest, mis mõistega „lepitama" sugulane on. „Kahja" nimetust tunti weel minewal aastasajal ning Lõuna-Eestis on „mage kahi" pidujoogi nimetusena weelgi tarwitusel. Nähtawalt oli „kahi" ohwritoomise-koha nimetus, sai aga pärastpoole ka ohwri enese, nimelt ohwrijoogi tähendajaks.

„Kahja" tegemine tekkis aga esialgselt mitte haldijate ega jumalate, waid surnute austamiseks, meelitamiseks ja lepitamiseks. Sest tõenäitlikult oli ka Soome sugu rahwaste esialgne usukuju, nisama kui mujalgi, surnute austamine, kadunud hingede mälestamise ehk rahustamise otstarbeks, nendelt abi, toetuse ja kaitse otsimiseks (Waata sellest eespool lhk. 42). Juba kõige hämaramal muinasajal peeti

inimeſe hinge iſeolewuſeks, alalpüſiwaks, mis aga ajutiſelt kehas aſus, kuſt ta ka maaliſes elus olles wahel wõis lahkuda, mõnda iſeſuguſt asja toimetama (näituſeks tuulispead tegema). Jhuſt üsna lahkumiſe järele elas hing aga „warjuriigis“ edaſi (mil moel, ſelle kohta on teated wäga uduſed). Neid „warjulaſi, kujulaſi, manalaſi“ püüti ſiis oſalt austuſetundes, oſalt nendeſt tulu lootmiſe mõttes ohwri toomiſega heas tujus hoida, nimelt neid kodus käimaſt takistada.

Wististe oliwad ohwrid eſialgſelt koduſed ja õige lihtſad, ning neid tõiwad majawanemad iſe. Toodi kõike, mis omal olemas oli: linduſid, mune, ſulgeſid, kalu, wõid, piima, mett, loomade nahku, pärastiſel ajal uudſewilja wihkuſid ning hõbedatki. Muu elu täienemiſega kaswaſiwad aga ka ohwrid ning areneſiwad nende toomiſe kombed. Toodi ſuuremaid ohwrid terwe ſugukonna ehk hõimkonna poolt ning ſeda toimetaſiwad ſiis rahwa wanemad wõi t a r g a d. Niiſuguſed ſuuremoeliſed ohwerdamiſepidud, kus nimelt loomi tapetakſe, on meie idapoolſete ſugurahwaste juures weel praegu kohati tarwituſel. Ka meie rahwa juures on nad minewa aastaſaja alguſeni keſtnud, nagu ſeda E. P. Körber oma Wõnnu kiriku ajaloos teatab. Ohwerdatud lammaste, ſigade ja hobuste jumalatele.

Wanemate uſukommete kohta kirjutab ta: „Jga küla ſalus, kõrgel kohal puude wahel, oli ſuurteſt kiwideſt tehtud püha laud ehk altar, kuhu ohwrid toodi ja ära põletati. Jga wanem ja pereiſa ohwerdas koduſumalatele, aga igal külal oli oma ohwrikünk ehk ſalu, ehk mitmel külal ka ühine, kus puude all põllukiwiſt ja ſamblaſt tehtud altarid oliwad kokku ſeatud. Nende kohad on weel tunda. Ühe ohwrikoha keſkpaigas olewas tiigis loputati ohwriliha enne põletamiſt. Külawanem ohwerdas kõige küla eeſt, majawanem oma kodurahwa eeſt. Seda tegi ta oma aias ja kahja juures. Looma tapmiſe ajal pandi tükk liha kahja peale.“

Suurelt oſalt ſulas ohwerdamine riſtiuſu ajal muidugi kriſtliku kiriku kommetega ühte ning kaotas ſellega oma alguſliſe tähenduſe, kuna aga kommete kuju wiſalt alal püſis. Tähtpäewadel tapeti teatawaid loomi: mihklipäewaks kukk, toomapäewaks ſikk, olewipäewaks lammas,

mardipäewats hani; weri heideti ülanurka koduhaldijale, sisikond „Uku kiwile", liha sõiwad inimesed ise; kohati wiidi aga keedisest esimesed palad „kahjuks". Setu rahwa juures on ohwrikombed weel tänini rohkelt tarwitused kuigi ristiusu kuju all. Jaanipäewal ohwerdatakse Meeffi küla juures (Wõrumaa piiril) olewal Jaani kiwil, annepäewal (24. juulil) Annemäel (Peipsi pool). Seal peetaw ohwripalwe olnud (Wiedemanni üleskirjutuse järele) nõnda: „Puhas, püha Ann! Hoia ja warja, nooruta noorekest, wäeta wanakesi! Hoia puu tagast ja puhma tagast, kiwi tagast ja kannu tagast, hoia kari mõtsan kurja eest, warja wiha eest, kaitsa koton kahjo eest!"

Kuna koduseid Uku kiwisid wahest küll pea iga talu juures leidus, seisiwad suuremad aga tähtsamal rahwa kogumisekohal. Üks niisugune on weel Tartu „Taaramäel" praegugi nähtawal ja Otepää Palupere mõisa ligi leidunud weel minewal aastasajal hiietiigi neljanurgeline kujutustega kiwi (M. Lipp).

Iseäralistel kordadel toodi tähtsamaid ohwrid, isegi inimesi, mille kohta meie aga imestust ei tarwitse tunda, sest seda tehti mujalgi kõrge kultura rahwaste juures. Sellestki kurwast kombest on jätised meie ajani ulatanud; wiimasel nälja-ajal, paarikümne aasta eest, toonud wotjakid wana mehe ohwriks. Ka kõige kallima ohwerdamiseks oldi walmis, kui seda tarwiliseks arwati. Weel 300 aastat tagasi wiidud Wõrumaal Wõhandu jõe ääres „Peipsi jumalale" lapsi ohwriks — wilja õnnistuse lootuseks.

Nagu sellest, mis senini kuuldud, juba selgub, ei olnud maarahwa! mitte iseäralisi „preestrid", „jumaluse ja inimese wahemehi" olemas, nagu muudel rahwastel, sest usukommet talitsi.vad pere- ja külawanemad, pärast küll ka kihelkonnawanemad. Aga ikkagi leidus iseäraline liik inimesi, kelle seisukord õieti preestriameti taoline oli: t a r g a d , teadjad,

haldijatega läbikäimiſes wõiſiwad olla; arwati, et inimeſe oma haldijas niiſuguſes olekus kehaſt lahus wiibis (M. Weske). Muidugi oli ſiis nende hooleks ka arſtimine, mida nad looduſe rohtudega ja „lauſumiſega", „targaſõnade" lugemiſega toimetaſiwad. Setumaal löödud ſelle juures ka kannelt. Kui arſtimine õnnestas, tõstis ſee muidugi targa tähtſuſt palju.

Pärastiſel ristiuſu ajal ſattuſiwad wanad rahwatargad muidugi põlgtuſe- ja waenualuſeks ning omandaſiwad halwastawa „nõia" nimetuſe. Selleſt hoolimata on niiſugune „targa" tegewus tänini alal püſinud, ſeſt ſellel on oma jagu tõetuuma ſees olnud. Nagu tähendatud, oli „targa" hooleks wahel ka ohwerdamine, ning nõnda arenes nendeſt ſeal, kus mahti oli, pärastpoole korraline „preeſtri" amet, nagu Wolga ſoomlaſte juures näeme.

Nähtawaſte on aja jookſul, kui ohwrite ſaamine enam haldijate ja jumalate oſaks ſai, „hingedele" ſelle eeſt taſuks iſeäraliſi pidusid hakatud pidama. Seſt „hingede" püha pidamine on põline wana ning hingede ſõõtmine pagana-aja pärandus. Kuna arwati, et hinged pärast ſurmagi ſeniſt elu jatkawad, oli neid waja toita, kuigi harwa. Seda tehti nimelt ſügiſel, wiljaſaagi ajal, ning nõnda muutus ſee püha ristiuſu ajal hõlpſalt kiriklikuks hingede-päewaks, mida ka 2. now. peeti. Aga wõimalikul korral peeti iga inimeſe ſurma puhul kadunu austuſeks peieſid, rohke ſõõgiga ja joogiga. Selleſt ſurnute austamiſe kombeſt pidaſiwad wanad eeſtlaſed iſegi küll kurwal sõja-ajal kinni ja tegiwad oma tapetute austamiſeks leinapiduſid. Ka anti kadunutele tulewaſeſſe ilmaſſe mõneſuguſid toidu- ja tarbeaſju ligi, et nad ſeal kohe hakkama ſaakſiwad. Ning ſurnute kalmudele kanti ohwrid, mida kalmukohtadelt ſaadud leidiſed kindlalt näitawad. Kõrberi kirjelduſe järele on wanad ugalaſed oma kadunud wanemate mälestuſt nende haual iſeäraliſte ſõõmaaegadega pidanud, kus ka ſurnutele oma jagu oſaks kallati. Surnute mahamatmine on wistiſte kõigi Soome ſugu rahwaſte juures maksmas olnud, nagu ſeda ſurnute nimetus „maa-aluſed" ja ſurnuteriigi „manala" nimi näitawad. Sakslaſte ſiiatuleku ajal oli küll eeſtlaſte, liiwlaſte ja kure-

laste juures ſurnute põletamine moeks, kuid ſee komme oli wiſtiſte naabrite leedulaſte käeſt laenatud.

Miſſugune eſialgſelt jumalate ja haldijate wahekord olnud, on wäga raske õieti ära arwata. Kõigiti tõenäitlik on W. Reimani ſeletus, et nad niiſuguſes wahekorras ſeiſnud, kui üfſik aſi üleüldſuſe wastu; „wahe oli ſeeſama, mis üfſikute puude ja metſa aime wahel on. Metshaldijas oli üfſiku puu kaitsja ehk ka hiie elanik, Tabowane aga terwe metſa walitſeja. Ahti oli wetewoode kuningas, aga igal pool wetes oliwad weel oma iſeäralikud haldijad. Oma wäe ja wõimkonna ſuuruſe pooleſt läkſiwad jumalad ja haldijad lahku, loomu pooleſt näiwad nad kõik ühetaoliſed olewat.“

Uſu mõiſte arenemiſel kerkiſiwad ſiis jumalad, kes haldijate üle oliwad, ikka ſuuremale tähtſuſele ning haldijad jäiwad nende alamateks, teenijateks, pereks. Nõnda ſiis ſai wete walitſejale terwe kari weteneitſiſid ning „metſakuningale“ ſuurepäraline metſapiigade arw pereliikmeteks. Seſt wäga tähtis joon on Eeſti muinasuſus ſee, et jumalaid ja ka haldijaid heas perekondlikus elus arwati olewat, niiſama kui inimeſi. Et aga maa peal majaiſa au, wõim ja woli muudeſt pereliikmeteſt üle käis, pidi waimuderiigis lugu niiſama olema. Haldijate pere pea omandas omale nime Uku, mis algkujus üleüldſe iſandat, walitſejat, peremeeſt tähendab. Aegapidi koondus ſee nimetus aga pea-aſjalikult taewas talitawa jumaluſe külge, kelle wõim kõigiſt muudeſt üle näis käiwat, kuna ta pikſe ja wälgu üle walitſes. Nõnda ſiis ſai temaſt „Uku ülijumala“, nagu Soome rahwalaulud teda nimetawad. Ning et maaliſed „ukud“ harilikult wanad oliwad (Soome keeles on nüüdki wanataat „uko“), ſiis nimetati taewaliſt Ukut Taewaiſaks, Taewataadiks, mis nimed teatawaste päraſtpoole ka ristiuſu Jumala nimetuſeks jäiwad. Tema käes arwati ſiis üleüldſe kõik maailma ülewalpidamine ja walitſemine olewat. Pilw oli tema rüüd, wälk tema karistaw käſi. Enda ametitegewuſe järele nimetati teda ka weel Äikeſeks, Kõueks ja Pikkeriks, ja ſigiduſeandjana oli ta nimetus Wood. Armastuſetunne andis temale Wanaiſa nime.

Müristamiſejumalana omandas ta omale nime Taara, mis nimetus mõnes Soome-Ugri keeles taewaſt üleüldſe

tähendab, teistes iseäralist müristajat jumalust. Arwatawaste on see nimetus Eesti „tõrelema“ ja Soome „toruma“ (riidlema) sõnaga suguluses. Kuna tema Ugri aegne pärandus on, ei wõi ta germanlaste Thoriga ühenduses olla, nagu seda on arwatud. („Taarast“ tuletatud on wist „taar“.)

Kuna nõnda pikse tegewus Taara tööks jäi, wähenes sellega muidugi endise õhujumala Ilmarise au ja wõimupiir märksalt. Temale jäi weel ainult tulewald walitseda ning nii kujunes temast sepisejumalus. Tema jäi nõnda Wanaisa käsualuseks, nagu seda ka teised erijumalad oliwad: eelpool=nimetatud Ahti ja Tabowane ning surmariigi walitseja Tooni ehk Mana; tuulte üle walitses Tuule=ema. Weel oliwad Wanaisa käsualused kanged „kalewid“, kuid neid ei wõi enam jumalateks lugeda, waid need oliwad ennemine inimlikud wägimehed.

Jumalateenistusi peeti muidugi üsna lihtsalt, mingit toredust otsimata, hiites ja ohwripaikadel. Kas jumalatest kujusid ka tehti ehk ei, pole kindel. Wististe oli neid, sest Läti Hindrek teatab korra, et preester Wirumaal „jumalate kujud“ maha raiunud (wististe Ebawere mäel; seal, Taaramäel ja Wõhandu ääres oliwad tähtsamad pühad paigad). Jumala kujude olemist tõendab oma kohast ka Uku wakkade edasikestmine ristiusu ajalgi, mis pärast kristlikul mõjul Tõnni wakkadeks moonduswad; nendes oli „kodujumala“ kuju olemas, witsadest ja kaltsudest walmistatud. Ning Setu rahwa juures on põllujumala „Peko“ kujude pidamine weel tänini alles püsinud.

Lõputähenduseна olgu Eesti muinasusu kohta weel nimetatud, et „jumaluse“: headuse, aususe ja kõlbluse kehastusele ka oma wastandline kehastus oli tekkinud: paha waim, kelle nimetuseks ju Ugri ajast „kolli“ sõna on pärandatud; pärast sai see endale põlastawa Sarwiku nimetuse. Haldjatestki oli osa inimestele paha, kurja tegijad. Selleст „kurja“ juurest kaswas siis pärastine „kuradi“ nimetus wälja. Kuid oma hilisema koleda kuju omandas kurat alles ristiusu ajal.

Nagu kõigist eespool olnud kirjeldusteст selgub, ei seisnud maarahwa muinasusk, „paganus“, sugugi mitte usumõiste alamal astmel, waid oli wõrdlemisi kõrgele järjele tõusnud.

Taewaiſa waliſes auſalt ja õiglaſelt, aga ka waljult maailma ja inimeste üle, ta karistas kurja armuta, ſeſt „tehtud kuritegu ei wõi miski kustutada", kuulutas maarahwa kõwa kombeõpetus. Nii ſiis pidas kange kohuſetundmus inimeſi õigel teel, piiras nende ihade awalduſi, keelas ülekäte-minekut. Meie eſiwanemate elukord „paganuſeajal" on mitmeti otſe eeskujulik. „Wargus oli kuulmata aſi. Abielu peeti au ſees. Mehe ſõna ja tõotus ſeiſis liikumata nagu kalju. Wanemate-austamine oli kõrgel järjel." (W. Reiman.)

Maarahwa mehiſuſe, tublidusſe ja auſuſe kohta on iſegi wõõrad ja wastaſed hea tunnistuſe andnud, kuigi ſee enam kaudſel kujul on ſündinud kui otſekoheſelt. Seſt „paganatele" lauſa kiituſt anda oli kriſtlastel muidugi wäga piinlik. Õige ſuure „kiidunumbri" jagab Läti Hindrek oma ajaraamatus wanadele eeſtlastele ſellega, et ta mitte üheſt ainſaſtki looſt kõnelda ei tea, kus keegi nendeſt oma rahwa ja iſamaa ära-andjaks oleks ſaanud ja ülejookſikuna waenlastega ſõpruſt otſinud, et omale kaſu ſaada. Oleks ſeda kunagi olnud, oleks nimetatud kirjanik, kes kõik eeſtlaste halbtuſed agaralt üles pannud, tõeste ka ſeda teatanud. Seda pole aga ſündinud. Wastumeelſelt kiites kõneleb ta ka tihti eeſtlaste kindlaſt mehemeeleſt, wahwuſeſt ja tuliſeſt iſamaa-armastuſeſt. Mida ta nendele ühtepuhku suureks süüks annab: tigeduſt, armuta meelt, ſõnamurdmiſt, „uſuſt ära taganemiſt", on, asja õigeſt küljeſt waadates, meie eſiwanematele otſe auks ja kiituſeks. Nad ſeiſiwad kõigeſt oma wäeſt ja jõuſt enda ülikalli wabaduſe ja armſaks ſaanud uſu eeſt, mida wõõrad nendelt ära tahtſiwad wõtta. Ning et ristiuſk ſelles kujus, milles teda meie rahwale pakuti, pealegi wägiwaldſelt, tule ja mõõgaga, eeſtlastele üliwäga wastumeelt oli ning nad ſellele ihuſt ja hingeſt wastu paniwad, on kõigiti aruſaadaw ja otſe loomulik aſi. (Otſe meelt ſegawalt pidi ſee mõjuma, et uue uſu toojad ſelle kiidetawat head wilja enda juures ſugugi ei awaldanud, waid uſu pakkumiſeski koguni üksteiſt takiſtaſiwad; daanlaſed pooſiwad eeſtlaſi üles, kes end Sakſa preeſtril ristida laſknud!) Kui eeſtlaſed ſõna murdſiwad ning kord wastu wõetud Sakſa wõimu alt ja „uſu ikkeſt" (nagu ſeda Läti Hindrek iſe nimetab) end

wabastaſiwad, ſiis tuleb ikka meeles pidada, et ſee „murtud ſõna“ nendelt wägiwaldſelt oli wõetud. Wabatahtlikult tõotuſe andmine oli meie eſiwanematel püha ja murdmata, ſeſt: Sõnaſt meesta!

Muudeſt maarahwa hariduſeolu kujudeſt on ainult kõikuwad arwamiſed olemas. Et wanad eeſtlaſed wäga hoolſad ja oſawad looduſe tähelepanijad oliwad, näitab nende kõrgele-arenenud täheteadus, milleſt J. Hurt oma raamatus „Eesti aſtronomia“ õieti täieliſe ja kena kujutuſe on andnud. Tähtede juhil wõiſiwad nad julgeste kaugeid mereſõituſid ette wõtta. Wiſtiſte oli wanadel eeſtlaſtel ka oma iſeäraline aja-arwamine olemas, kuid ſelle jäljed on pärastine aeg häwitanud. Päewa, kuu ja aasta*) nimetuſed (wiimane ſõnaſt „ajaſt-aega“ lühenenud) on põline pärandus, kuna nädal muidugi wõõrſilt toodi. Kõrberi teatuste järele alganud wanad eeſtlaſed oma päewa õhtuga ning lugenud oma iga talwede järele. Endiſe koduſe aja-arwamiſe on aga päraſtpoole mere tagant toodud „ſirwilauad“ ehk „tähtpuud“ eeſt ära tõrjunud. Kuid wäga wõimalik on, et nendegi märkides ſuur oſa otſe Eesti oma mõtteilma awalduſi alles on püſinud.

* * *

Oma harutuste lõpul maarahwa olukorraſt kerkib meile weel õige tähtis küſimine ette: Kui ſuur oli ſel ajal meie rahwa arw? Selleski ſeiſame ainult oletamiſte najal, ſeſt kõik kindlad pideme puuduwad. Et elanikkude arw ſelle aastatuhande algul ſiin maal palju wähem pidi olema kui pärastiſel ajal, on muidugi ſelge. Seſt wäga ſuurt oſa maad katſiwad ſiis weel hoopis ſuuremal mõõdul kui ajaloolliſel ajal määratud metſad, ſuured ſood ja laiad rabad. Põlluks haritaw maapind oli wõrdlemiſi wähene, ſelle harimine puuduline ning nõnda maa ſaak wäheldane. Seda meeles pidades, et rahwas ſiis ainult maal elas, linnad nüüdſes mõttes täitſa puuduſiwad, ei wõiks rahwa tihedat elaniſt mitte arwata. Saksa ajaloo-teadlaſed ongi ſiis Lääne

*) Wanem aasta nimetus on küll „woos, wuoſi“, nagu Soome keeles weel nüüd; ſee tähendas iga-aastaſt wiljaſaaki. „Tänawu“ ütleme ka nüüd weel.

mere maade rahwa-arwu paganuſeajal „kõrgelt wõttes“ umbes weerand miljoni peale arwanud. Õige umbkaudſelt jagades wõiks ſelleſt arwuſt waheſt eeſtlaſi ja lätlaſi kumbagi 100.000, liiwlaſi 50.000 olnud olla. Ka M. J. Eiſen arwab oma kirjatöös „Eesti rahwa arw“ ſeda paganuſeajal kuni 100.000 inimeſe peale. Hoopis teiſiti arwas aga J. Hurt; tema ütles, et kuna Eesti ſaartel „praegu“ (ſee oli 40 aasta eeſt; nüüd on enam) umbes arwata 80.000 inimeſt elab, „wana aja kirjade ja tunnistuste järele enne ſakſlaste tulemiſt ſeal palju rohkem rahwaſt aſus.“ Nii ſiis oleks ſaarlaſi ükſi kaugelt üle 100.000 olnud. Suuremaa rahwaſt pidi ometi hoopis rohkem olema. Ning et aſi nõnda oli, tunnistab Läti Hindrek oma ajaraamatus antud arwudega wäga mõjuwalt. Nii ſuuri wäehulkaſid, kui eeſtlaſed tema teadete järele sõtta ſaatnud (a. 1211 Koiwa äärde ükſi ligi 10.000 laewameeſt, nende kõrwal „wäga ſuur“ ratſa- ja jalawägi), ei wõinud ſajatuhandeline rahwas mitte anda. Sõjakäikudel langes eeſtlaſteſt tihti tuhandeid, aga ometi ilmuſiwad jälle uued tuhanded wõitluſele; rahwaſt tapeti ühtelugu nii ſuure hulgana maha, et „tapjad wäſiſiwad“, aga toſin aastaid keſtnud koleda sõja järele oli ſeda ſiiski weel nii palju alles, et Läti Hindrek oma kaaslastega külades ümber käies iga-päew 3—400 hinge wõis ristida, koguni ka 500. Nimetatud arwud ſunniwad ſiis eeſtlaſte arwu ſellel ajal palju ſuuremaks hindama kui eelpool tähendatud. Ehk meie peakſime ajaraamatu kirjutajat ſuureks luiskajaks lugema. Kuid ſenini pole keegi ajaloo-tundja Läti Hindrekut otſekoheſelt waletajaks uſaldanud tunnistada. Liialduſi wõib ta nimetatud arwudes muidugi olla, waheſt ſuurigi (nimelt ſeal, kus ta muude juttude järgi kõneleb). Aga kõikumata ja kindlaks tõe-aſjaks jääb ometi ſee nähtus, et „16 aastat on Eesti rajad wereſt ja ſuitſuſt auranud ja ſiiski ikka igal aastal weel rohkeste mehepoegi lahingutesſe läkitanud ning wara wõitja ſaagiks jätnud. Selleſt wõime ära mõista, et Eesti rahwas ſellel ajal rikas rahwale ja warale ning iſeäranis waimule wahwas oli“.*) Nõnda ütles J. Hurt ning ſee

*) „Pildid iſamaa ſündinud aſjuſt“, a. 1871.

ütelus jääb wististe maksma. — Kindlat arwu wana Eesti rahwa suuruse kohta ei saa muidugi iganes ära määrata.

Nimetatud J. Hurti ütelusega lõpetame oma kirjelduse maarahwa olukorrast ta wabadusеajal. Meie oleme kujutuse saanud, mis küll mitmetpidi wäga puudulik, aukline ja kahwatu on, kuid ometi meile nägu näitab, mille üle meie oma esiwanemate kohta röömsad wõime olla ja nende wastu austust tunda. Nemad seisiwad kirjeldatud ajal wähemalt sellelsamal haridusejärjel kui muud Põhjamaa rahwad. Mida meie nende juures puudustena tähele panime (sõjariistade ja riigilise ühtluse kehwus), on kõigiti arusaadaw. Otse kõrgeks ja kalliks peetud w a b a d u s e nõue takistas neid end kõwa käskija wõimu alla andma ning sõjariistades ei olnud nende naabridki Põhjamaal siis weel kaugemal. Mõlemates nimetatud asjades aga oli maarahwas otse siis heal edenemisejärjel, kui temale häwitaw m u r d e = a e g äkki peale tuli, mis senise korrajärelise edukäigu ära lõhkus. Neid sündmusi läheme nüüd waatlema.

Kolmas ajajärk.

Murde-aeg.

16. Ajaloolise aja läwel.

... Põhjapiirde purjetada,
Kus ei enne oldud käidud,
Teed ei enne tehtanetud,
Aga kuhu taewakummi
Maa külge kinnitatud.
„Kiwpg." XVI, 6—10.

Kauaſes uduſes olekus wiibimiſe järele astus meie maa ja rahwas 12. ja 13. aastaſaja pöördel ajaloo walguſesse. Lääne mere idarand ſai nüüd tähtſaks ajalooſündmuste näitelawaks. Meie rahwale oli ſee muutus aga wäga kurblooliſeks käändeks. Ta kaotas oma ſeniſe waba oleku ning ta arenemiſekäik katkestati kauaks ajaks. Wäheſeks troostiks ſelle juures on ometi, et ſelleski pöördes edaspidiſe uue arenemiſekäigu idud peituſiwad ning et meie rahwale ta wabaduſewõitluste kaudu, olgugi et ta nendes lõpulikult täieste kaotas, ajaloo lehekülgedel ometi lugupeetaw aſe on wõidetud, tema tegudele austataw mälestus alles on jäänud. Seſt ſee ſüdidus, waprus ja wiſadus, millega Eesti rahwas oma iſeſeiswuſt mitukümmend aastat wägewa pealekäiwa wõimu wastu kaitſis, on temale keſtwa auſamba rajanud, mida ajahammas ei häwita. See meie eſiwanematele küll nii wäga raske, kurb ja lõpuks häwitaw ajajärk, 13. aastaſaja algul, oli temale ühtlaſi ometi ka tähtſaks ja mõjuwaks

kuulſuſeajaks, tema kangelaste-ajajärguks. See oli aeg, mil Eesti rahwas kord ka iſeſeiswa tegelaſena ajaloo-näitelawal talitas, ning ſellepäraſt kirjeldame ſeda wõrdlemiſi lühikeſt ajajärku laiemalt kui teiſi enne ja päraſt.

Tähendatud aeg ei olnud aga mitte üksi meie maale ja rahwale wäga tähtſaks murdeajaks, waid oli ſeda tuntawalt ka üleüldiſes ajaloo-käigus. Need neli ſuurt ja wäga mõjuwat ſündmustewoolu, mis keſkajale ta iſeäraliſe laadi on andnud, jõudſiwad juſt ſellel ajal oma täiuſe tipule ja õigele õitswuſele. Ning nende laienemiſekäigu wiimaſeks tuntawaks wõiduks oli meie maa ajaloo-keerusſe tõmbamine. Aga otſe ſeeſama aeg oli ka nendele wooludele enestele nagu käände- ja murdeajaks; ſelleſt ajaſt peale tuli nende ſeiſak ja peagi algas tagaſiwajumiſe-, waibumiſe-aeg. Nimetatud neljaſt wooluſt oli eſimene, kõige wägewam, *uſulik-kirikline*. Ristiuſu kirik oli 7. aastaſajal uue üleilmliſeks kippuwa uſu, *islami* pealekäimiſel raske löögi ſaanud — pea poole oma pinnaſt ja rahwaſt oli ta kaotanud, Afrikaſt ja peatſelt ka Aaſiaſt üsna wälja tõrjutud. Selle kahju taſuks astus ta aga kohe Europas uuele wõiduteele, ajas oma piirid ſiin põhiſemale paigale, Jäämere äärde ja idas Uralini. Iſegi ſuure oſa Aaſiat wõitis ta ristiſõdade kaudu omale tagaſi, kuigi ainult ajutiſelt. Selle paiſumiſe ja ühtlaſi ka ſiſemiſe wõimu tõusmiſe kehastuſeks ilmus Rooma paawſtiwalitſus, mis juſt tähendatud ajal oma kõige ſuuremale wõimutäiuſele kerkis. Paawſt *Innozenz* III, kelle ajal ja ſuurelt jaolt otſe ta õhutuſel Lääne mere idarand „Maarjamaaks" muudeti, oli kõigiſt enne ja päraſt olnud „Jumala aſemikkudeſt" küll kõige wägewam; temas jõudis kolmekordſe krooni tähtſus oma ülemale tipule.

Teine iſelaadiline woolus oli *rahwuspolitikaline* (milleſt juba eespool kõneldud). Keſkaja algul olnud määratule rahwarändamiſe-liikumiſele, mis Germani rahwaid hulgana idaſt läänesſe weeretas, järgnes pool aastatuhat hiljem tuntaw tagaſiwool läänеſt idaſſe; ſee kestis palju kauemine kui eſimene, oli pikaliſem, aga ſellewastu wiſam ja püſiwam. Nüüdſeſt Saksa riigiſt on terwe idapoolne oſa ſelle woolu mõjul ſlaawlastelt, kelle kätte need maad waheajal läinud

oliwad, alles uueste ſaksluſele wõidetud. Selle woolu wiimane laine heitis ka meie maa hulgaks ajaks ſaksluſe ſülle.

Need kaks tähendatud woolu oliwad otſekohe meie maa ärawõitmiſele ajawaks wedruks. Kaks teiſt tähendatud aja iſelaadiliſt nähtuſt oliwad ſeda kaudſelt. Nimelt riigi-politikaline, laenuwalitſuſe-ſeadlus, ja ſellega wäga ligidas ühenduſes olew ühiseluline ilmuwus: rüütliolu. Need mõlemad jõudſiwad ſiis oma täiele küpſuſele ning otſiſiwad omale muidugi agaralt laienemiſeteed ka enda koduſeſt pinnaſt wäljapoole. See tugew paiſumiſetung ep oligi ristiſõdade ſiginemiſel wõimſaks teguriks, eſiti idamaadel, päraſt ka Lääne mere kallastel.

Nende nelja põhjuſe juurde, mis kõnesolewal ajajärgul Keſk-Europaſt wõiduhimuliſt woolu idaſſe juhtiſiwad, tuli weel wiies, mis alati kõigil rahwaliikumistel wäga mõjuwaks teguriks on olnud: majanduslise kaſu püüe, äriajamiſe- iſu, kaubaturu otſimine. Ning otſe ſee wool rajaski alles teiſtele teed. Kõigil aegadel on ſee üleüldine nähtus tuntaw, et eſimene wõõrastele maadele tee ajaja ning ühtlaſi wõitude otſija kaupmees on olnud. Nõnda oli lugu ka Lääne mere maadel. Kaupmehe kannul käis keſkajal aga ka misjonär, kuid ſelle järele tõttas warmalt kiriku kaitſeks wõiduhimuline ja au-otſija rüütel oma mõõgaga. Ning tähendatud ajal oli „de gemene dudeſche kopman“ (harilik Saksa kaupmees) weel agaram oma äri taga ajama kui enne ja päraſt. Põliſeſt ajaſt peale käis kaupmehe kaaſas ikka ka au-ahnuſe-iha ja ſaagihimu, mis tihti röõwimiſega ſeltſis. Kõige wanemal ajal täideti ſeda wäga lihtſal moel: kärme hobuſega maal ja laewaga merel kiputi äkki wõõra kallale ja wõeti, mis wõtta oli. Mujalpool oli niiſugune teguwiis kõnesolewal ajal juba wananemas, aga otſe Lääne mere rannad oliwad 12. aaſtaſajal weel näitelawaks, kus rahwaste jõuawalduſe-püüe endale alles kõige alguſliſemas kujus teed otſis. Europa kõige noorem rahwasteſalk, Soome ſugu rahwad, aſuſiwad ſiin „wikerlaſte wiiſil“ ſõjaliſesſe tegewuſesſe, nagu ſkandinawlaſed wähe warem. Kuid ſee ſündis täitſa muutunud oludes ja ei keſtnud kuigi kaua. Seſt noor rahwasteſalk, kes waewalt oma pead tõſtma oli hakanud,

pigistati peagi lääne ja ida poolt pealerõhuwa kristliku riigiwõimu wahel puruks. Aga sellel lühikesel ajalgi, mil siinsed rahwad oma paisumisetungi awaldada wõisiwad, saatsiwad nad tähtsaid teguſid korda. Selleſt tungiſt on isegi Soome ja Eesti rahwalauludes tuntawaid jälgi järel: Kalewipoeg kippus „taewa kummi“ kätte saama ja üks Soome rahwalaul köneleb, kudas „muud pahemadki purjud“ sõdadel käies rahakoormaid koju kannawad, milleſt laulja aga ei hooligi.

Skandinawlased oliwad oma wikerlaste-ajajärgu järele uude arenemisejärku astunud, endale rahwuslised riigid loonud. Ida pool Soome lahte ei saadud selleks enam mahti, seſt „äparduſel oli wile jalg“, — wõõras wõim tuli enne peale.

Kirjeldatud alati makswuſel olewatele tulu ja wõimu otsimise püüetele tuli nüüd könesolewal ajal eespool-nimetatud wäga wägew woolus seltsiks: katoliku kiriku wõimulekaswatamise-iha. On harilik nähtus, et wõitlustes lüüa saajad oma wastastelt õpiwad, nii head kui halba. Islamiga kokkupõrkamisel omandas kristlik kirik endalegi niisamasuguse wäljalaotamise-wiisi, mis talle senini wõõras olnud. Kaarel Suure ajaſt peale hakati paganaid mõõga teel kristlasteks tegema, otse khalifide eeskujul. Ning selleſt ajaſt peale käisiwad riigi- ja kirikuwõim endi wõimupüüdes enamaste käsikäes. Olgu muhamedlaste ehk paganate wastu wõideldes, käis Franki sõjalaste kannul ikka ka katoliku preester wõidetud maadele. Aga niisama oli lugu ümberpöördult: munk tungis misjonärina kaugele paganate pinnale ning walmistas seal sõjalastele teed. See riiklik misjonitegewus on kõigiti keskaja-laadiline. Esiti ilmus see pea-asjalikult „Saksa rahwa pühas Rooma riigis“, mis otse riigi- ja kirikuwõimu ühenduse iseloomulik saadus oli. Aga pea wõtsiwad ka noored põhjamaa riigid omale selleſama ülesande. Kuid kõigi nende püüete keskpunktiks oli ikka paawstiwõim. Kunagi enne ega pärast pole kirik nii suurelt inimeste meelsuse üle walitsenud, nii wõimsalt rahwaste tegewust juhtinud kui ristisõdade-ajajärgul. Ning selle mõjul wõttis keskaja usulik edasitungimisepüüe omale ka selle kuju, mis temale pärastki omaks on

jäänud: misjonitöö koondamine usuliste rüütli- ja munga-ordude kätte.

Nõnda on siis Soome sugu rahwaste ristiusku pööramine ligidalt seotud Põhja-Europa ajalooliste sündmuste üleüldise käiguga. Juba wälispidi paistab see silma. Sest Saksi rahwa wägiwaldsest ristimisest säherduse misjonitööni Soome sugu rahwaste juures käib tuntaw ühine joon.

Mitte äkki ja ühe korraga ei tulnud see meie maa wõõra wõimu alla heitmine ja rahwa ristiusku pööramine. Juba palju waremine kui Saksamaa Hamburi-Bremeni kirikuwõim selle ettewõtte juurde asus, oli seda Skandinawiast mõnda korda katsutud. Aga need katsed äpardasiwad ikka. Sest kõik need neli eelnimetatud woolu, mis hiljemine siinse maa allaheitmisel mõjuwad tegurid oliwad, ei suutnud end Skandinawias sugugi sellel mõõdul awaldada kui Kesk-Europas — nad oliwad seal selleks noored ja nõrgad.

Tähelepandaw on asjalugu, et kuna küll skandinawlased Lääne mere idaranna maadega ja siinsete rahwastega wäga ammu ligidas läbikäimises seisiwad, meie maa ometi mitte nende kaudu mujal Europas tuttawaks ei saanud, ka sellel ajal mitte, kui skandinawlased ise juba ligidalt Kesk- ja Lõuna-Europa riigilise ja usulise korralduse külge oliwad liitunud. Mida nad siinsetest maadest teadsiwad, hoidsiwad nad oma teada ja ei kuulutanud sellest muudele. Paremad ja laiemad teadmised Lääne mere maadest tuliwad Kesk-Europa rahwastele esiti anglo-saksilaste kaudu. Nende kuningas Alfred Suur laskis (9. aastasaja lõpul) osawatel meestel tähtsa maade-teaduslise kirjatöö kokku seada, mida siis ka mujal maades teadlaste keskel tarwitati. Selles leiduwad siinsete maade kohta juba õige head ja kindlad teated, nii et nende järele umbkaudu Lääne mere ümbruse maade kohta maakaarti walmistada on wõidud, mis tõelisest oludest wäga palju lahku ei lähe. Kõige tähtsamad teated selles kirjatöös on norralase Otheri käest saadud, kes Lääne merest ida ja põhja poole õige kaugele oli reisinud ning nähtawaste Walge mere äärde Dwina jõeni ulatanud. Tema kõneleb suurest jõest, mille juurde ta saanud, kuid sealse rahwa waenulst kartes pole ta kaugemale usaldanud minna. Sest teisel pool jõge asunud

rahwas=tihedalt, kuna muidu ſealpoolne maa küll enamaste tühi olnud; ainult mõnes harwas kohas leidnud ta „Finnas" inimeſi elawat, kes ſuwel kalu püüdnud ja talwel jahil käinud. Tähendatud nimega on muidugi ſoomlaſi mõeldud. Nende kõrwal nimetab Other otſekohe ka „Beorma" rahwaſt, nõnda ſiis permalaſi, kes ka muude teadete järele Dwina maadel aſuſiwad, nende jõukuſe järgi arwates tihedalt. Nad kõnelenud keelt, mis laplaste keelega õieti üheſugune olnud. See tunnistab permalaste ligidat ühtluſt Lääne=Soome rahwastega.*) (Lapi ja Beorma keele wahel oli wahe küll ſuurem kui Other wõõra mehena ſeda märkas. Aga ſeegi tähendus tõendab oletamiſt, et ſee rahwas, nime ühtluſeſt hoolimata, mitte rohkem ida pool elawate pärispermalaste ſuguſt polnud, waid ennem karjalaſed.) Beormalastelt kuulnud Other weel paljugi nii nende oma kui ka muude ſealſete maade kohta, aga ta ei teadwat, kas ſee tõſi on ehk ei, ſeſt ta „iſe ei ole ſeda näinud".

Meie maad nimetab Other ainult nagu mööda minnes. Rootslaſteſt lõuna pool olla „Osti" mereharu ja ſelle taga „Eaſtland".

Pikema ja mitmekülgſe kirjelduſe „Easti" rahwaſt andis ſelſamal ajal anglo=ſakſilane Wulfstan, kes iſe „eastide" maal reiſinud. Kuid ſee kirjeldus käib ſelgeste tuntawalt weelgi ſelle „Aesti" nimeliſe rahwa kohta, kes Weikſeli jõe maadel juba Rooma ajal elas, nagu eespool kuulſime, ning ei puutu nõnda meie rahwaſſe. Sel puhul kuulemegi nendeſt „estideſt" weel wiimaſt korda. Juba ſelſamal ajal hakkas ſkandinawlaſte kaudu ſaadud „Eesti" nimetus jäädawalt Soome lahe äärſete elanikkude peale peatama jääma. Paar aastaſada hiljem, mil „Bremeni Aadama" nimeline munk (ſuri a. 1076) oma „Hamburi piiskopkonna ajaloo" kirjutas, milles ka meie maad puudutatakſe, tuntakſe ſiinpool juba ainult ſeda rahwaſt eeſtlaſtena, kelle omaks ſee nimi ſelle järgi kindlalt jäi. Weikſeli maade rahwaſt hüüti ſiis juba „prusſideks".

*) Arwatawaste on ka Dwina jõe nimi „wäina" sõnaſt kujunenud, mis nimetusega Soome sugu rahwad wanaste iga suurt weekogu on hüüdnud, mis meri või järw polnud: merekaela ja laia jõge.

Ka teiſtpidi on „Bremeni Aadama" ajaraamat meile tähtis. Selle kaudu alles ſaadi mujal Europas ſellele teadmiſele, et Lääne meri ainult Rootſi- ja Daanimaa wahe-liste merekitſuste kaudu muude meredega ühenduſes oli, muidu kinnine. Senini peeti ſeda merd ikka mõneks Põh'a-Jäämere laheks, arwati ſeda wähemalt ſalme kaudu Jää-merega ühenduſes ſeiswat. Nõnda mõeldi Otheri ajal, nõnda arwas weel hulk aega hiljemine Karl Suure aja-loo kirjutaja Einhard. Kuid Aadam teatas „ustawatelt meestelt" kuuldud ſõnumet, et Skandinawiaſt *maad* mööda üsna Greekamaale (ſelle nimega on wististe küll Wenemaad tähendatud, kus ſiis juba Greeka uſk walitſes) wõib minna.

Weel on Aadama ajaraamatuſt ſeda nimetada, et ſelles ka mitmeteſt kaugemateſt Soome ſugu rahwasteſt kõnel-dakſe, kelleſt, nime wäänamiſeſt hoolimata, wepſalaſi, merja-laſi, hämalaſi (jamid) ja tſhudiſid ära wõib tunda.

Nii puuduliſed kui küll Aadama antud teated oliwad, kandſiwad need ometi Keſk- ja Lääne-Europa rahwastele kaugeteſt Soome ſugu rahwasteſt ſelle wõrra teadmiſi, kui neid ſel ajal üleüldſe wõidi ſaada. Neid täiendati mui-dugi keſkaegſe moe järele kõikſuguste muinasjutuliste kõne-dega. Õige weidrateks arwamisteks andis nimelt Põhja-Soomemaa rahwaharu „kainulaste" nimi põhjuſt. Et ſelle ſarnane ſõna „kwen" põhjamaa keeltes naisterahwaſt tähendab, hakati kainulaſi ſelleksſamaks rahwaks pidama, kelleſt Greeka muinaslugudes „Amatſoni" nime all kõneldi, kelle liikmed ainult naisterahwad olnud. Et aga niiſuguſe naisrahwa ligiduſes ka ikka mehi pidi olema, luuletati kainulaste naab-ruſesſe „koerakoonlaste" meesrahwas, kelleſt Herodotos omal ajal juttuſid oli kuulnud. Ning nende imelugude täienduſeks ſeati kainulastele teiſteks naabriteks „ühesilma-liste" rahwas, kes Odyſſeuſe lugudeſt laenati. Äärmiſes põhjas, „ſkritifinnide" maal öeldi merealuſes koopas 7 meeſt uinuwat, kes kord nendele inimeſtele „maailma otſas" ewan-geliumi hakkawat kuulutama. Niiſuguſid juttuſid ei ajanud ſiis mitte ükſi „kaugel maal käinud" reiſijad ja muu liht-rahwas, nagu ſeda igal pool on tehtud (waata eespool

olewat „Kalewipoja“ ſalmi), waid:ka „teadlaste“ nime kandjad mehed kriſtliſes Keſk-Europas, weel keſkaja lõpupoolel.

Kui ſuure iſuga ſiis kõiki muinasloolisi oluſid põhjamaale paigutati ning ſiinſeid nimetuſi oma moodi ſeletada püüti, näitab ſee, et Balkani poolſaarel aſuwaſt Albania rahwaſt muiſt Jäämere rannale läinud öeldi olewat, kuna ſee nimetus Ladina keeli „walget“ tähendab ning Jäämere lõunapoolne haru „Walge mere“ nime kandis; ſee nimetus, nii arwati, tulnud albanlaſteſt.

Aga pea „Bremeni Aadama“ aja järele hakkas wähehaawal ja aegapidi Lääne mere maade ümbruſe ſeiſukoht ning ta olud Lääne-Europa rahwaſtele ikka enam walgenema. Sada aaſtat hiljem oli Saksamaa põhjaranna ja Wäina jõe ſuu wahel juba järjekorraline läbikäimine olemas. Selle ſigitajaks oli „dudeſche kopman“ oma äripüüetega.

17. Sakslaste ſiiatulek.

Keda lained kaugelt kandnud,
Wetelaine wiletſuſeks
Meie maale mängitanud.

„Klwp.“ XX. 289--291.

Kõik meie maa wanemad Saksa ajaraamatud könelewad Liiwimaa „leidmiſeſt“: Saksa kaupmehed ſattunud Wäina jõe ſuhu eſiti juhtumiſekaupa, tormi ajamiſel. Tõepooleſt ei wõi ſelle juures küll leidmiſeſt könetki olla. Seſt ſiinſed maad ja rahwad oliwad ometi juba Skandinawias ja Daanis aastaſajad otſa tuntud ning ei wõinud ka ſakslastele enam hoopis teadmata olla. Waid Saksa kaupmeeste Liiwimaale ilmumine oli ainult ſelle arenemiſekäigu loomulik ja ajakohane tagajärg, mis juba kaua aega Lääne mere mõlemapoolſete randade wahel käimas oli olnud. Saksa laewade „Liiwi ſadamaſſe“ (ſee nimetus ei tähendanud eſialgſelt mitte mingit kindlalt määratud kohta, waid üleüldſe Wäina jõe ſuud) tüürimiſel polnud piſematki ſarnaduſt nende Hiſpania õnneotſijate teguwiiſiga, kes kolm aastaſada hiljem tundmata merede üle „uude ilma“ ſõitſiwad.

Kahte moodi on eſimeſt ſakslaste ſiiatulemiſe lugu kirjeldatud. Kuid mõlemad lood on alles hiljemine kirja pandud, „tarkade inimeste“ jutu järele. Eſimene leidub Liiwimaa „Riimikroonikas“. *) Selles könelbakſe, et Saksa kaup-

*) See on Ala-Saksa keeles kirjutatud, wärsſides (ſelleſt ta nimi). Kirjutajaks peetakſe rüütlit Ditleb Alnpeket, kirjutuſekohaks Tallinnat, aega 1296. a. ümber. Oma aja asju kirjeldab kirjanik enda nägemiſe järgi, wanemaſt ajaſt kuulu järgi.

meestel Wäina jõe suus, kuhu neid torm sundinud, kohe paganatega wägiwaldne kokkupõrkamine tulnud, sest nad pidanud wõõraid mereröövliteks ja tulnud kutsumata külalisi tapma. Kuid sakslased sundinud „paganaid“ taganema ning hakanud siis nendega lepitust sobitama, mis ka peagi korda läinud; tehtud otsuseks, et edaspidine rahurikkuja „paju külge üles poodakse“. Selle järele läinud sakslased maale ning hakanud kasulist kaupa ajama, mille juurde nad liiguks weini ja mõdu andnud. Et siin kauplemine tulutoow olnud, tulnud needsamad kaupmehed teisel aastal jälle siia ning nende järel hakanud pea ka teisedki käima.

Teisekujuline lugu on weel palju hiljemast ajast pärit; selle nüüdne kõige wanem tuntud allikas on Rüenstädti ajaraamat, mis 16. aastasajal kirjutatud, kuid küll wanemate kirjade põhjal. Selle jutustuse järgi sündinud sakslaste ja liiwlaste esimene tutwaksaamine kõigiti ilusti ja rahulikult. „Paganad“ tulnud wõõraste juurt laewa imestama, need pakkunud siis liiwlastele kostiks suhkrut, wiikisid, nisuleiba jne. Kui esimene tutwus sündinud, seadnud sakslased tühjade waatide peale mere rannale leiba, õlut ja muud toidukraami. Liiwlased saanud rõõmsaks ja toonud oma poolt wastukingiks mett, piima, kanu, mune, linduside ja jäneseid. Siis andnud sakslased neile jälle kübaraid, peeglid, nugasid, kammisid, nõelu ja mitmesugust muud puudukaupa. Nõnda kujunenud wastastikune sõprus ja usaldus, kuigi keeleoskamise puudusel kõneleda ei saadud, waid käenäitamisega asju aeti. Teisel päewal toonud liiwlased juba ka lambaid, kalu, linu, waha ning loomanahku kaubale ja hakanud wõõrastega nende kauba wastu wahetama. Selle juures toonud liiwlased ka oma moodi rahad nähtawale: orawa kõrwanahad, mille küljes wäikesed hõbetükid rippunud. Sakšad wõtnud selle harüldase raha wastu, aga liiwlased ei hoolinud Saksa rahadest, waid soowinud wahetuskaupa. Juba seekord läinud tutwus niikaugele, et üks 15-aastane

---

Oma laadi ja seisukoha poolest on see raamat Läti Hindreku omale täitsa wastand: nagu waimulik kirikut, ülistab rüütel ordut. Mõlemad on üli-ühekülgsed, aga selle waskolu tõttu tuleb tõde tükati paremine ilmsiks.

poiſs ſakslastega ligi läinud, Bremenis ristitud ja ſeal Sakſa keelt õppinud, teiſel aastal ſiis tõlgiks kaaſa tulnud. Ja üks ſakslane jäänud ſiia paganate juurde nende keelt õppima. Kui ſiis teiſel aastal ſakslaſed juba mitme laewaga ſiia tulnud, läinud kaup tõlkide ſobituſel palju paremine. Sakslaſed toonud juba kullaſepa- ja muid käſitööſid kaubale, liiwlaſed ſuurel hulgal linu, kanepit, waha, raswa ja loomanahku. Nüüd tehtud juba ka liiwlastega kindel kaubaleping, mille järele ſakslaſed igal ſuwel ſiin kaubelda wõiſiwad. Seda kinnitanud „30 paganate ülemat“. Ning ſelle järele hakanud ſiis Sakſamaa ranna ja Wäina jõe ſuu wahel elaw kauplemine.

Wististe on ka ſelle kirjelduſe aluſeks rahwajutt. Oluliſelt läheb ſee eſimeſeſt jutustuſeſt ſelles tükis lahku, et ſakslaste ſiia-aſumiſt rahulikuks kujutatakſe, kuna eſimene ka wägiwallaſt teab kõnelda. Kumb nendeſt tõele ligemal ſeiſab, on raske otſustada, ſeſt mõlemad on ühte moodi wõimalikud. Kahjuks pole Liiwimaa kõige wanema ajaloo kirjutaja (Läti Hindrek), kes iſe ſündmustele ligi ſeiſis ning asja kohta õigeid teateid oleks wõinud anda, ſeda mitte teinud, waid nimetab terwet lugu ainult nagu mööda minnes. Ta ütleb aga, et Sakſa kaupmehed liiwlastega ſõpruſes kaubitſenud ning ſelleks tihti laewadega Wäina jõel käinud. Aga tema otstarbeks oligi ainult ristiuſu Liiwimaale tulekuſt kõnelda ning ſelle kõrwal oli kaupmeeste tegewus temale tähtſuſeta. Igatahes tuleb aga mõlemates jutustustes ſee ajalooline tõe-aſi nähtawale, et Liiwimaa Sakſa mõjule eſiti kaubanduſe kaudu awanes, kuid ſelle kaubanduſekäigu peatſeks tagajärjeks oli ſiin, niiſama kui harilikult mujalgi, ristiuſu kuulutamine ja ſellega ühes maa ärawõitmine.

Hoopis wõimata ei ole ſee aſi mitte, et mõni Sakſa laew juhtumiſe teel Wäina jõe ſuhu tuli. Aga palju tõenäolikum on küll, et nupukad Sakſa kaupmehed Wäina ſuule teed kindlaſihiliſelt otſiſiwad ja leidſiwad. Sakslaſed ei olnud ju ammu enam Wisby wahetalituſega nende ja Wenemaa waheliſes kauba-ajamiſes rahul. Otſe Wisbyga wõiſtlejaks aſus 12. aastaſaja keskel Sakſamaa randa Lübecki linn, mis juba 1163. aastal nii wägew oli, et Djamaa

kaupmeestele uſaldas wastu astuda. Lübecklaſed hakkaſiwad nüüd otſekohe Nowgorodiga ja Smolenskiga kauplema, kuna ſinnamaani kaubawahetus Ojamaal oli ſündinud. Siia tõiwad Wene kaupmehed juba Ruriku aegadeſt peale oma maa ſaadusi: loomanahku, wilja, mett ja waha. Pea aga hakkaſiwad ojamaalaſed nende kannul ka otſe Nowgorodis kauplemas käima ning rajaſiwad ſinna oma pärastiſelt kuulſaks ſaanud „kaubahoowi". Ning õige pea peſitſeſiwad ka ſakslaſed ſinnaſamaſſe ja warsti kujunes Nowgorodis kindel Saksa aſundus oma ſeadlustega. Kuid pea tuli ſeal tagaſilöök. Seſt sõit ſinna kaugele, laia mere, Neewa ja Wolhowi jõe kaudu oli ikka pikk ja mereröövlite pärast hädaohtlik. Pealegi tehti Nowgorodis kutſumata „wõõraſtele" mõndagi takistuſt. See asjalugu ſundis siis Saksa kaupmehi endile ida poole lähemat ja hõlpſamat teed otſima, nimelt Wäina jõekonnale, kus Polotſk ja Smolenſk ſuured kaubalinnad oliwad. See tee ei olnud ju ſugugi enam tundmata; siit kaudu oliwad wikinglaſed Wäina ja Dnjepri jõge mööda Konſtantinopolis käinud ja kahtlemata tarwitaſiwad ka Wene kaupmehed, kes igal ſuwel Wisbys käiſiwad, Wäina jõge oma kaubateeks. Nende jälgil ka iſe Wäina jõele teed otſida polnud Saksa kaupmeeſtele mingi iſeäraline julgustükk. Tõenäitlik aga on, et ju enne ſeda Saaremaa ja Ojamaa wahel läbikäimine olemas oli, kui Saareſt mööda Wäina jõele hakati käima. Seſt ſaarlaſed ilmuwad hiljemine Wisbys wanade tuttawatena.

Mil ajal ſakslaſed ſiin käima hakanud, ei teata kindlaſte, ſeſt aasta-arw 1158 (ehk 1159), mis pärastiſtesſe ajaraamatutesſe üles pandud, põhjeneb ainult oletamiſe peal. Igatahes on ſee aga umbes tähendatud ajal olnud, ſeſt 12. aastaſaja lõpupoolel oli ſakslaſte kaubandus Wäina jõe maadel juba õige laialine ja kindel, nõnda ſiis kõraſte juurdunud. Arwatawaſte on Saksa kaupmehed pea 1163. a. Wisbyga tehtud rahulepingu järele Wäina jõe kaubateed rohkem tarwitama hakanud ning Nowgorodi turu ſakslaſtele kinnipanek ſaatis kaubitſemiſe Lübecki, Wisby ja Liiwimaa wahel ruttu õitswuſele. Kui ſiis 1199. a. Nowgorod „wõõraſtele" jälle oma wärawad awas, oli nendel ſiinne meretee

juba kindel, ning warsti aſuſiwad ſiia ſigiwad Saksa linnad iſe Nowgorodi kaubahoowi, kuna Wäina jõge mööda Smolenskiga elaw kaup käimas oli. Seſt muidugi ei jäänud ärimehed ainult jõeſuhu peatama, waid sõitſiwad edaſi, kuni weſi kandis.

Saksamaa rannaga kaubaühenduſesse ſaamine oli ſiis meie maa ja rahwa ſuure murdeaja algus. Küll ei puutunud ſiin maal käiwad sakslaſed eſimestel aastakümnetel weel mitte meie rahwaga kokku; muutumiſewoolusse tõmmati eſiti Liiwi rahwas, kes tähtſa kaubatee ääres elas. Aga iſeeneſeſt mõistetaw oli, et kuna naabrirahwas wõõra mõju aluſeks hakkas ſaama, ka eeſtlastel ſeeſama ſaatus ees ſeiſis.

Murdeaja eſimene ſündmus, Keſt-Europaga otſekoheſesse ühenduſesse ſaamine, oli meie maa arenemiſekäigus kõigiti loomulik ja kohane ſamm. Selle kaudu wõis wõõras kultura weel hoopis hoogſamalt kui ſenini meie maale teed leida ning ſiinſed rahwad oma täienemiſeteel edaſi jõuda. Muidugi mõista oli Saksa kaupmeestel ſiin talitades ükſi oma hea kaubakaſu eesmärgiks, ſeſt ſiinſe maa rohkeid ſaaduſi wõiſiwad nad ju wahetuskauba teel õige odawalt kätte ſaada. Aga ühtlaſi tõuſis ſelleſt kaubitſemiſeſt ometi ka ſiinſetele rahwastele tulu. Seſt nõnda ſaiwad nad endale tarwiliſi wõõra maa ſaaduſi hõlpſamalt ja rohkemalt kätte kui enne Ojamaalt. Et ſee kauba-ajamine aastakümned otſa kõigiti korralikult ja rahulikult ſündis — ſeſt mingiſt tüliſt ja ſekeldusteſt ei ole teatatud — ſee tunnistab tugewaste ſiinſete rahwaste wõrdlemiſi heaſt ühiſelu-korralduſeſt ja kauniſt kultura-järjeſt. Sakslastel ei olnud ſugugi waja sõjariiſtade kaitſe all oma asju ajada, waid nad wõiſiwad ſiin julgelt ja rahulikult kaubelda, nagu haritud rahwa maal kunagi. Kaljukindel tunnistus ſelle kohta, et pärastine paha waenlus liiwlaste ja sakslaste wahel ükſi Saksa wõimupüüeteſt ſigis, on ſee, et hiljem, kui liiwlaſed Saksa ristiſõdijatega, rüütlitega ja waimulikkudega, waenus ſeiſiwad, nende wahekord kaupmeestega ometi hea ja rahulik oli. Kaupmehi ei puutunud liiwlaſed ka ſiis mitte, kui nad wõõra uſu toojaid maalt wälja peletaſiwad. Alles pärastpoole, kui Saksa kaupmehedki wõimuotſijatega ühineſiwad, muutus asjalugu.

Asjaolude kujunemisel on sakslaste ja liivlaste waheline kaubitsemine küll nagu iseeneseşt ka eeştlaste juurde laienenud. Nimetatud ei ole selleşt midagi, aga misjonäride tegewuse ajal öeldakse korraga, et Saksa piiskopp, kes liivlaste juureşt ära minema ei pääsnud, „Eestimaale" tahtnud minna, et sealt Saksa kaupmeestega ühes koju sõita; need olnud Eestis „üle talwe". Selleşt selgub, et sakslased õige pea ka eeştlastega kasulişt kaupa ajama oliwad hakanud ning et see siin niisama rahulikult sündis kui liivlastega.

Murdeaja esimene järk oli siis meie maale tarwilik ja tulus ajaloolik edu-aste. Kuid see oli õige lühike; pea järgnes sellele teine, mis hoopis teişt laadi kandis.

18. Ristiuſk meie maal.

Kalew, ſinu hauakünkal
Töuswad müürid ristiuſul.

Koidula.

Kriſtlaste meie maale aſumiſega (ſeſt Saksa kaupmehed nõutaſiwad ſiia peagi omale püſiwad aſupaigad, kus wahel talwelgi elada wõiſiwad; Wäina kaldale Ükskülа ligidale ehitati ſuur puumaja ja kaubaladu) ei tulnud ristiuſk weel mitte ſiia. Seſt kauplejatel oli muidugi oma äriajamine üle kõige ning nad hoidſiwad end hoolega ſelle eeſt, et liiwlaſi oma uſu pakkumiſega mitte pahandada. Nende omagi uſuagarus ei olnud kuigi ſuur aſi, mida ju ſee näitab, et nad ſiia kiriku ehitamiſeſt ei hoolinud. Waid eſimene kirik Liiwi pinnale tehti „paganate" jaoks. Aga iſeeneſeſt mõista ſai Põhja-Saksamaa kaubalinnade kiriku-ülemus asjalooſt teada ning katoliku kiriku ſüdi laiendamiſepüüde juures oli üsna loomulik, et ſakslaste uuele kaubaturule ka ristiuſku hakati pakkuma. Pealegi käidi ſelle juures ammu enne aetud radaſid mööda. Umbes poolteiſtſada aastat oli Lääne mere maadel juba risti püsti panna püütud. Iſeäraliſelt tundub ſee, et Soome ſugu rahwaste ristiuſku pööramiſt eſiti nende kõige äärmiſtel tiibadel katſuti, põhjas ja lõunas. See ſündis pea ühtlaſi, teiſe aastatuhande algul. Norra kuningas Püha Olaf (1016—1030) tahtis risti kõige põhiſemate Soome ſuguharude — „ſkritifinnide" — juurde kanda (keda küll pärastisteks laplasteks tuleb arwata). Siis tehti misjonitööd weel alles endiſel õiglaſel wiiſil, ſõna- ja ristikuju mõjul. Ning töötajateks oliwad

ſiin uſukindlad Anglo-Saksi mungad, kes aastaſajad enne nii õnnistusrikkalt Kesk-Europas ja päraſt Skandinaavias töötanud. Nende tegewus ſündis koguni waguſalt ja kandis alles aastaſadade järgi wilja, kuid ſee wili oli ſiis ka püſiw. Aga koguni kitſapiiriliſeks jäi ſee misjonipõld küll ja muid Soome ſugu rahwaid ei puutunudki ſee.

Neid ümber pöörama aſuſiwad Norra naabrid daanlaſed. Eſiti tegiwad nad ſeda kõige lõunapoolſema Soome ſugu rahwa, kurelaste juures. „Churlandis" rajatud 1040. aasta järele eſimene kriſtlik kirik Lääne mere idarannal. Kuid ſee misjonikatſe jäi tagajärjeta ning kirik kadus küll kohe jäljeta. Kordamiſeks ei olnud daanlastel ſiin enam iſu. Sellewastu katſuſiwad nad õnne hiljemine nüüdſel Eestimaal. Nagu juba (lhk. 115) nimetatud, käis Daani kuningas Knud IV a. 1080 ſiinpool ſõjakäigul ning arwas end ſiis juba Eestimaa omanikuks. „Ta ei jätnud enne järgi, kui kurelaste, ſorbonide ja esthonlaste riigid põhjani oli häwitanud," kiitleb Daani ajaraamat. Aga ſee ſündinud „ena n uſu wäljalaotamiſeks kui oma ſaagihimu waigistuſeks". Arwatawaste püüdiski tema oma riigiwõimuga ühtlaſi ka ristiuſu walitſuſt ſiin maksma panna ning „kihelkondaſid rajada", nagu Eesti Piibli eeskõnes öeldakſe. Kuid ühewähe tagajärgi oli küll mõlemal püüdel — Eestimaa jäi iſeſeiswaks ja oma looduſe-uſu juurde. Jutustus, et Daani kuningas Eerik oma walitſuſe algul (a. 1093) Tallinnaſſe ühe nunnaklooſtri ehitanud ning ſelle pea-ingli Mihaeli nime järele nimetanud (mille päranduſena praegugi weel Tallinna Rootſi kogudus ſeda nime kannab), on luulewalda lugeda.

Hulgaks ajaks jäi ſiis misjonipüüe ſiin maal ſoiku. Aga 11. aastaſaja keskel aſuti ſelle kallale uue hooga. Ning hoo-andjaks oli ſiis juba Saksamaal peſitſew kirikuwõim.

Bremeni peapiiskopp, kelle juhatuſe alla paawſt eſiotſa (a. 1053) kõigil põhjamaadel olewad koguduſed oli andnud, püüdis päraſtpoole ſiinſetes maades otſe uut paawſtkonda rajada, nende ainſaks käskijaks tõusta. See püüe kehanes iſeäranis tuntawalt kuulſa peapiiskopi Adalberti

juures, kes endale ſuure paawsti Gregor VII eeskujuks oli wõtnud. Seiſukorra kohta õige kujutaw on ſee, et Adalbert enda walitſuſe alguſel oma käſukirja wälja andis „terwele Daani-, Norra- ja Rootſimaale ja kuni maailma otſani". Paawſt Leo IX „bulla" (käſukiri) ſeadiski Adalberti metropolidiametiſſe ning nimetas ta „püha tooli wolinikuks" kõigis tema all olewates maades. Daanimaale ükſi ſeati nüüd 9 abipiiskoppi. Ning ſelleſt ajaſt peale käis Bremeni peapiiskopi iha ka Lääne mere maade järele, et neidki oma ſõna alla ſeada. Kurelaste, eeſtlaste ja juba ka ſoomlaste ümberpööramine wõeti ſihiks. Õhutuſeks oliwad need kuulujutud, mida Eestimaa — arwatawa — „ſaare" kohta Bremenisſe toodi. Eelnimetatud „Bremeni Aadama" ajaraamatuſt loeme, et „ſelle ſaare elanikud ei tunne ristiuſu jumalat; nad austawad lendawaid maduſid ja linduſid, kellele nad ka elawaid inimeſi ohwerdawad; neid ostawad nad kaupmeestelt, kui neid enne hoolega läbi on katſunud, kas nad ka täieste kehaliku weata on, ſeſt muidu põlgaks lendaw madu nad ära". Ning „nende rahwaste ebauſu pärast kaastundlikuks ſaades" ſeadis Bremeni metropolit nende jaoks Rootſimaale Mälari järwe äärde, pärast kuulſaks ſaanud Birkaſſe, iſeäraliſe misjoni-piiskopi ametiſſe. Kuid ſee ettewõte ei õnnestanud ſugugi; paljalt paari-aastaſe ametipidamiſe järele andis uus piiskopp Johannes oma „karjaſekepi" tagaſi. Selleſt hoolimata töötas metropolit Bremeni „kirikuriigi" ehitamiſe kallal edaſi ning nimetas juba ka otſekohe „Lääne mere ſaared" ſelle riigi oſaks. Skandinawia kirikud püüdſiwad ſiis küll juba wõimalikult oma jalale ſaada, aga Bremeni kirikuwürſt ſundis nad ikka oma ſõna alla. Ning Bremeni Aadam wõis oma ajaraamatu lõpul kiidelda, et „Bremeni kirik lugemata hulgale rahwastele emakirikuks on ſaanud ning alles ſeal tema ewangeliumi kuulutamine waikib, kus maailm lõpeb".

Aga tagaſilöök ei jäänud tulemata. Rootſis tõstis paganus uueste pead; kuus piiskoppi, kes Bremeniſt rootslaste ja „ſoomlaste" jaoks ametiſſe õnnistati, aeti põgenema. Rootſimaalgi oli ristiuſk hädaohus; ſelle ida poole kandmiſe peale polnud ſiis enam mõteldagi. Katoliku kiriku eſi-

meſed idud Soome ſugu rahwaste juures, niipalju kui neid oli, närtſiſiwad täitſa. Ning ka Bremeni peapiiskopi wõim wähenes wäga ſuurelt, kuna Adalberti järele enam ſarnaſeid kangeid mehi piiskopitoolile ei tulnud. Nii ſiis läks Rootſi- ja Daanimaa kirikutel korda end iſeſeiswaks teha. Lundisſe ſigis Daanimaa jaoks peapiiskopkond, Upſalaſſe Rootſimaa oma. Need ſiis katſuſiwad oma jõudu mööda teinepool Lääne merd misjonitööd, mis Bremeni kiriku käes nurja läinud, oma poolt jatkata. Aga waewaſt wiiſi läks ſee ikka ning wilja polnud olemaski. Daani kuningas Eeriku ning hertſog Knudi ſõjakäigud Lääne mere maadele kandſiwad paljalt röövimiſelaadi; misjoniga polnud nendel tegu. Seſt ka Daanimaa oli ſiis juba idamaa ristiſõdade woolusſe tõmmatud ning Daani toekamad mehed läkſiwad ennemine pühale maale ristiſõtta kui õudſele teekäigule paganate maale.

Sellewastu astus nüüd Rootſimaa idapoolſe misjonitegewuſe etteotſa. Tema püüe oli pea-asjalikult Soomemaa poole pööratud. Kuningas Eerik IX ſõjakäik a. 1157 Aura jõe ſuhu oli eſimeſes reas ristiuſu wäljalaotamiſe ſihis ette wõetud. „Waga kuningas tahtis ſpomlaſi ümber pöörata, et Upſala piiskopkonda laiendada, tema piiriſid ligiolewale paganamaale nihutada," kirjutab Porthan. Kuningas pööraski iſe pea tagaſi, kuna aga tema poolt ametisſe pandud piiskopp (püha Hindrek) wapralt ſinna jäi, „Jumala kiituſt kuulutama", mille juures ta pea oma elu kaotas.

Et Rootſi walitſus muidugi oma rajatud kirikut Soomes enda mõõgaga kaitsma aſus, ſelleſt kaswas aegapidi Rootſi riigiline walitſus Soomemaa pinnal wälja.

Kirjeldatud „ristiſõda" näitab aga ſelgeste juba ſelleaegſet kiriku- ja riigiwõimu wäga ligidat paarisolekut. Misjonitöö toetas end mõõga peale, ſõjalistele ettewõtetele aga anti nüüd wälimiſelt iluſam uſukuulutamiſe kuju.

Ning ühtlaſi tuleb ſel ajal eſimeſt korda ka paawsti wõimu otſekohene kaastegewus Soome ſugu rahwaste misjonitöös nähtawale. Senini oli ſeda Roomas wähe tähele pandud. Nüüd aga (1180. a.) kirjutas paawſt Alekſander III Upſala peapiiskopile, apoſtliliku tooli ette olla kaebtuſed tulnud, et

„ſoomlaſed ſiis ikka, kui neid ristiuſuliste ſõjawägi ähwardab, Kristuſele truuduſt tõotawad ning Kristuſe ſeaduſe õpetajat igatſewad; aga niipea kui ſõjawägi lahkub, taganewad nad ära, põlgawad jutlustajaid ning kiuſawad neid taga". Paawſt noomis ſiis tungiwalt misjonitööle ikka ſõjawäeliſt kaitſet ligi anda.

Rootslaste tegewus Soomes õhutas nüüd ka naabrid daanlaſi jälle oma poolelijäänud ſõjakäikuſid ida poole uueste ette wõtma.

Eſiti pööras ſee tung end küll ligemal olewa Slaawi ſugu Wendi rahwa wastu. Kuulus „püha Bernhard" kuulutas aastal 1147 ristiſõjale kutſet, olgu kas Wendi rahwa ehk ta uſu häwitamiſeks, „ſeſt aeg on ligi, kus rahwaste arw Jumala riigis täis peab ſaama, et ſiis terwe Israel päästetud ſaaks".

Juba ſeekord pööraſiwad Daani waimulikud ülemkarjaſed, Lundi peapiiskopid, enne Eskil, ſiis Abſalon, oma pilgud ka Eestimaa poole ning püüdſiwad ſelle juures neidſamu jälgi mööda käia, kui ſada aastat warem Bremeni peapiiskopp. Niiſama kui ſiis, ſaadeti nüüdki misjonitöölisteks ustawate kloſtriwendade ſeaſt walitud mungad wälja.

Kuna aga Daanimaal kloſtri-elu alles algamas oli, toodi neid eſiti Prantſusmaalt. Celle kloſtri munk Fulko ſai Lundi peapiiskopi käeſt endale piiskopikuue ſelga ning pühitſeti „eeſtlaste piiskopiks". Mil ajal ſee ſündinud, ei ole kindel; arwatawaste 1165. a. järele. Temagi toetas end juba paawſtiwõimu najale, käis kõige pealt Roomas endale õnniſtuſt palumas ning ſai ſealt ſoowituſed ligi. Rootſi, Daani ja Norra walitſejaid käſti temale abiks olla. Needſamad abinõud, mida paawſtiwõim islamiga wõideldes heade tagajärgedega tarwitanud, wõttis ta ka ſiin käſile: pattude andeksandmiſe tõotuſega kutſuti kriſtlaſi paganate wastu wõitlema.

Eeſtlaste eſimene piiskopp ei olnud iſe küll mitte ſelle kareda uſuwaimu laps. Seſt Celle kloſtri ülem kirjutab temaſt, kui ta oma eſimeſe misjonikäigu järele tüdinult ſinna

kloostrisse tagasi pööras, et tema „karedale maale oli läinud ning oma hinge Jumala kätte andnud, ikka ennemine surma kui pikka elu oodates". Et Fulko tõsine misjonär oli, näitab see, et ta esimese asjata reisi järele veel kaks korda Eestimaale olla tulnud. Selle juures ei ole ta end nähtawaste mitte ilmaliku wõimu peale toetanud ning sõjamehi oma kaitseks kutsunud, sest muidu oleks selleşţki teatatud.

Tema oli weel jäänus endisest ausast misjonäride ajast. Kuid oma rahwapõlwe sekka ei sündinud ta enam. Sest kristlikku ilma walitses siis teine tunne.

„Waesuses ja puuduses rõhutud", pidi Fulko Daanimaal omale toetust kerjama. Absaloni peapiiskopiks saamisega sai misjonitöö küll jälle uut hoogu; weel 1180. a. järele töötanud Eesti piiskopp „paganamaades ristiusu heaks". Kuid mingisugust wilja ei ole see nähtawalt kandnud ning pärastisel Saksa ja Daani misjonäride siia-ilmumisel polnud selleşt jälgegi näha. Ei teata sedagi, kus kohal ta tööpõld olnud; wist küll kusagil rannamaal. (Wõimalik seegi, et „Eestimaa" nimetus siinkohal ekslik on ja Fulko wast Soomemaal misjoneris.) Põhjus oli muidugi, et kauge maa munk siinsetes oludes päris wõõras oli, õieti rahwa keelt ei osanud ja Daanist omale kohaseid kaaslasi ei saanud.

Peapiiskop Absalon lahkus ju täieste selleşt rahuteest, mis weel Eskeli ajal makswusel oli olnud, ning hakkas otse niisama talitama kui tema-aegsed Saksa kirikuwürstid. Misjonitöö jäi pea-asjalikult mõõga teha. Rahumeest Fulkot lasti end asjata waewata ning kui kuningas Knud VI ajal Daani riigi wõimupüüe end jälle ida poole pööras, siis oli selle juures usulisel põhjusel ainult kõrwaline koht. Waid wõitlema mindi osalt eestlastele kättemaksmiseks, kes Daanis tihti rööwimas käisiwad, osalt uute maade wõitmise püüdes. 1185. a. ümber oli „preester Özur" mitme laewaga Läänemaal rööwikäigul. 1190 ja 1191 käidi Soomes sõdimas, kuşt aga pea lahkuti, sest seal oliwad rootslased juba ees; selle järele pöörati peasiht Eestimaale. Kolmel korral, 1194, 1196 ja 1197, wiis kuningas Knud VI oma sõjawäed eestlaste wastu ja Daani ajaraamat kiidab, et „Kanu-

tus häwitas Eestimaad ääreſt ääreni". Tema püüded ja nõuded olíwad puhtalt politikaliſed; „Eestimaa hertſogi" nime, mida kuningas kandis, tahtis ta omale ka tõepooleſt omandada. Aga kuningaga ühes käis ometi ka peapiiskopp wäljas; ta pidas ju Eestimaad oma põliſeks Daani misjonipõlluks ning tõötas ſeal „ajakohaste" abinõudega. Daani ajaraamatus loeme 1205. a. kohta: „Sel aastal juhtis peapiiskopp Andreas sõjawäge Tallinna (Reval) wastu." Ning järgmiſel aastal ſai peapiiskopp paawstilt wolituſe, nendel maadel, mida ta ristiusku pöörata ſuudab, uut katoliku piiskoppi ametiſſe panna.

Aga oma mõõga-misjonitööga olíwad daanlaſed Eestimaale hiljaks jäänud. Nendele oli nüüd ſiia juba wägewam wõiſtleja ette jõudnud: S a k ſ a misjon.

Bremeni peapiiskopid ei ſuutnud ſugugi oma endiſeſt tähtſaſt ſeiſukohaſt lahkuda., mis nendel korra terwe põhjamaa eſimeſe kirikuwürstina (primas) oli olnud. Alati käiſiwad nad paawstile peale, et ſee nende eesõiguſt uueste kinnitaks. Ning ſee läks neil mõne paawsti juures ka korda; a. 1133 ja 1160 anti uueste ſellekohaſed bullad. Aga püſiwuſt ei olnud Bremeni ülemwalitſuſel ometi mitte: teiſed bullad tegiwad ſellele pea jälle otſa. Peapiiskop Hartwig II nõudis ſiis kohe oma ametisſeſaamiſel uueste paawstilt enda ülemkarjaſe-õiguſe makswakstunnistamiſt põhjamaadel (1184). Hartwigil oli kõwa püüe Adalberti aegaſid uuendada. Küll jättis paawſt ta nõudmiſe eſiti täitmata, kuid agar kirikuwürſt astus uuele teele, et oma wõimupiiri laiendada. Kui eelolewal aastaſajal Bremeniſt eſimene katſe tehti Lääne mere randaſid oma wõimupiirisſe wõtta, ſiis oli ſeda ainult Daanimaa kaudu wõimalik teha ning ſee püüe äpardas.

Koguni teiſiti oli aga lugu nüüd. Bremeniſt oli juba otſekohene läbikäimine Wäina jõe maadega joones ja kaupmeeste kaudu ſaadi ſealſeteſt oludeſt uſaldatawaid teateid. Ning mis kuuldi, meelitas otſe Bremeni kirikuwõimu ſiin omale „uudismaad" otſima. Wäina maade äärne Soome ſugu rahwas oli ſiin omal ajal lätlaste üle küll wõitu ſaanud ning hoidis neid weel nüüdki oma hirmu all. Aga lätlaste

arw oli nüüd ſuurem, need wihkaſiwad oma naabrid mõrudalt ning nõnda oli liiwlaste ſeiſukord õige täbar. Seſt lõunaſt kaswas leedulaste wõim kardetawalt ning idaſt kippus Wene walitſus peale, mis ajuti õige tuntaw oli. Kuid ſelſamal ajal kaswas wahe ja wõõranemine liiwlaste ja nende põhjapoolſete ſugulaste wahel ning ſee nõrgeſtas Liiwi muidugi wäheſt wõimu weel enam. Selle juurde tuli, et aaſtaſadade pikkune läbikäimine wõõraſt ſugu lätlaſtega ning ida poolt ilmuw Greeka kiriku mõju rahwa wana uſku ning ſiſemiſt olukorda üleüldſe kõigutama oliwad hakanud. Nõnda oli ſiin põld Bremeni kirikule lõikuſeks walmis. Ning kui ſiis ſüdi Hartwig ametiſſe aſus, algaski warmalt Liiwimaa rahwa riſtiuſku pööramine. Iſeäralik on ſee kuju, milles katoliku kirik ſiin omale aſupaika otſis, aga õieti oli ſee ſündmus ainult terwe põhjamaade misjonipüüde arenemiſekäigu wiimane aste.

Mil ajal ſakſlaſte riſtiuſu-kuulutus ſiin algas, ei ole täitſa kindel; iſegi Läti Hindrek, kes muidu Liiwi kiriku alguſeſt õige täielikult kirjutab, ei nimeta ſeda. Aga kõigiti tõenäitlik on, et ſee kohe peapiiskop Hartwigi ametiaja alguſel ſündis, nii ſiis a. 1184. Seſt 1186 wõidi ſiin juba piiskopp ametiſſe panna; enne ſeda oli aga tükk tööd ära tehtud.

Mõndapidi udune ja ſegane on ka ſelle misjonitegewuſe algus.

Kõigiti kindel on ometi, et eſimene misjonär ſiin maal Augustini ordu munk Meinhard oli, Holſteinimaalt Siegebergi kloſtriſt, ning et tema oma tööd endiſel aſual misjoniwiiſil algas: rahulikul ſõnakuulutamiſe teel. Läti Hindrek kiidab, et ta ainult „Kriſtuſe päraſt ning jutlustamiſe jaoks“ kaupmeeſtega ühes Liiwimaale tulnud. Seda wõib uskuda. Seſt nähtawalt oli Meinhard iſiklikult (oma aja mõttes) waga ja aus mees. Tema alustas ſiin oma misjonitööd wiiſakal wiiſil: oſtis Wäina jõe kaldal — tükk maad jõeſuuſt ülespoole, et ärieluſt eemale ſaada — Ükskülas (Ladina kujus: Ykeskola, milleſt aga Liiwi-Eeſti ſõna ſelgelt tunda on) liiwlaſtelt maakoha, ehitas ſinna kohe kiriku ning hakkas agaralt uſku kuulutama.

(Liiwi keelt oskas ta juba; oli seda kaupmeestelt õppinud.) Polotski würsti Wladimiri meelitusels, kellele Wäina liiwlased siis maksu maksiwad, nõutas ta sellelt omale ka luba ja otsis tema sõprust. Peagi wõis ta esimesi liiwlasi ristida, Ülo ja Viezo, mõlemad Ükskülas; päraſt tuli teisigi järele.

Aga juba järgnewal talwel tõusis misjonitöös takistus. Leedulased tuliwad Liiwimaale riisuma ning wiisiwad palju rahwast wangi. Waenlaste wiha eest põgenes ka Meinhard Ükstüla rahwaga metsa. Kui siis waenlased ära läksiwad, laitis misjonär liiwlaste hooletust, et nad omale kindlusi polnud nõutanud. (Koiwa jõe liiwlastel oliwad tugewad maalinnad; et need Wäina weeres puuduſiwad, tuli wististe küll sündsa ehitusekoha puuduse päraſt, sealsel lagedal maal.) Ning ta tõotas nendele oma poolt kindluse nõutada, kui nad selle wastu tahaksiwad „Jumala lasteks saada". Liiwlased oliwad kaubaga muidugi kohe nõus ja tõotasiwad wandega, end ristida lasta.

Selles loos ilmub meile siis kohe juba siinsesse misjonitöössegi politika põhjuste tungimine. Misjonär lubas usu wastuwõtmise eest ilmalikku tulu ning liiwlased tõotasiwad kristlasteks saada — tasu eest. Aga seda tegiwadki nad silmakirjaks. Küll uuendasiwad nad järgnewal kewadel, kui Meinhard Ojamaalt müüriſepad ja muud töölised oli tellinud ning Wäina kaldale kindlat lossi ehitama hakkas, jälle oma lubaduſt, aga kui kindlus walmis sai, ei tulnud liiwlased ristimisele ühtigi; koguni enne ristitud inimesed taganesiwad uuest usust ära.

Liiwimaa esimesest Saksa kindlusest Ükskülas on tänini weel waremed alles; kindluse keskel on kirik olnud, nii et siis kindlus selle ümber ehitati. Kelle omandus ta aga oli, ei ole kõigiti selge. Läti Hindrek ütleb, et „wiies osa" kindlusest, mis preestri kulul ehitatud, tema omaks sai, ei nimeta aga mitte, kes siis muu kulu kandis. „Riimikroonika" ütleb, et seda kaupmehed teinud. Aga Meinhard oli ju terwe kindluse liiwlastele lubanud. Nähtawaste asusiwad seal esiti liiwlased ja sakslased ühes.

Uus kindlus oli muidugi liiwlaste ligematele naabritele, Läti sugu semgallidele, pahanduseks. Need tuliwad suurte laewakõitega, seadsiwad need kindluse müüride ümber ja tahtsiwad wõõraste „kiwihuniku“ Wäina jõkke wedada, mis aga meestel korda ei läinud, ning Saksa ambumeeste noolerahe all läksiwad nad nukralt minema. Liiwlaste heameel aga kaswas muidugi, kui nad uue kindluse kõwadust nägiwad. Naabruse Holmi rahwas igatses omalegi niisugust. Nemad lubasiwad siis ka ristimist wastu wõtta, kui wõõras preester nendele kindluse nõutab. See sündis, ja ühtlasi ehitati sinnagi kirik; mõlematest on weel praegu jälgi alles. Kuid esiotsa lasksiwad ainult 6 holmlast endid ristida; nende seas üks „Waldeki“, üks „Wiliendi“ nimeline.

Nende kahe kindluse ehitamise wahel sai Meinhard oma senise töö eest tubli tasu kätte: ta nimetati Üksküla piiskopiks. Läti Hindrek nimetab seda ainult lühedalt. Teistest allikatest kuuleme rohkem. Meinhard käinud ise Bremenis ning kirjeldanud peapiiskopi ja „suure nõukogu“ ees oma plaanisid. Ning siis õnnistanud Hartwig Meinhardi piiskopiks (25. septembril 1186).

Warsti nõutati uuele piiskopkonnale ka paawsti kinnitus; see tuli 1188. a.

Liiwimaal aga mõjus see Meinhardi au-ülendus hoopis wastupidiselt, kui ta seda mõelnud. Kaupmeeste kaudu saiwad liiwlased wististe piiskopi-ameti tähtsusest teada ning see tekitas rahwa meeles õigusega umbusaldust. Kardeti, et wõõras preester neile waljuks isandaks asub, nende wabaduse käest wõtab. Kui siis Holmi kindlus walmis oli, ei mõtelnudki liiwlased oma lubamise täitmise peale, needki, kes juba ristitud, pesiwad „wõõra wee“ Wäina jões endast ära ja saatsiwad selle „Saksamaale tagasi“. Meinhardi enesegi elu tehti kibedaks ja ähwardati teda maalt wälja ajada. Tema isegi mõtles ju äramineku peale, kuna oma tööd asjataks arwas. Kuid siis tuliwad liiwlased teda ise keelama. Nad kartsiwad muidugi, et pahandatud preester nendele Saksamaalt sõjawäe kaela toob. Nemad meelitasiwad siis Meinhardi paigale jääma ning lubasiwad jälle ristimist

wastu wõtta. Kaupmeeste nõu peale, kes temale oma poolt sõjawäge appi lubasiwad nõutada, jäi ta siis paigale. (Läti Hindrek tähendab, et „lubajad mõningad sakslased, daanlased ja norralased ning weel mõned muud" olnud. Kuid kaupmeeste äramineku järele saanud ta liiwlaste käest pilgata. (Sellest selgub, et Wäina jõele kauplejaid juba õige laialt käis.)

Selle järele tahtis ta Eestimaale minna, et seal üle talwe olewate kaupmeestega Djamaale saada, aga sai teada, et teda teel ära tahetakse tappa, ning pööras siis tagasi. Kuid edasitõõtamiseks oli ta isu otsas.

Et Meinhard ise minema ei pääsenud, saatis ta enda abilise, munga Teoborichi, paawsti juurde asja seisukorda teatama. See mees oskas kawalusega Liiwi walwajaid petta, läks Saksamaale ja sealt Rooma, paawst Cölestin III ette (1193) ja paawstil oli „Liiwi kiriku" kaitsmiseks abinõu walmis: ristisõda. „Püha isa" otsustas, et uusi risti-inimesi, „kes usu wabatahtlikult wastu wõtnud", mitte selleşt ära taganeda ei tohi lasta, waid neid sunnitagu seda pidama. Kõigile aga, kes selle uue kiriku „ülesäratamiseks" ristimärgi wõtsiwad, kuulutati pattude andeksandmist.

Weel enne aga kui paawsti poolt kästud ristisõda käima sai, oli üks Rootsi hertsog sakslaste ja ojamaalaste seltsis sõjakäigu kurelaste wastu ette wõtnud. Kuid torm ajas laewastiku Wirumaa randa, kus „kristlased" kolm päewa maad rüüstasiwad, selle juures aga ka wirulastega ristiusu wastuwõtmise pärast kauplesiwad. Seda ajasiwad nimelt sakslased peale. Kuid Rootsi hertsog wõttis parema meelega wirulastelt maksu wastu ja tuli siis sakslaste pahanduseks ära.

Plaanitud ristisõjast aga ei saanud Meinhardile enam abi; mehe tööjõud oli raugenud ja oma wiimased ametiaastad põdes ta. Ning otse see asjalugu parandas wahekorda liiwlaste ja nende „piiskopi" wahel jälle, nii et Meinhardi surma eel kõik liiwlaste wanemad (küll alles ristimata, wast peale Kaupo) kutse peale tema juurde tul-

nud ning küſimuſe peale öelnud, et nad omale tema järele uut „piiskoppi ja iſa" ſoowiwad ſaada. *)

Aastal 1196 (wiſt 14. augustil) ſuri Liiwimaa eſimene piiskopp ning ſellega lõppes ka ſiin maal rahulik misjonitöö: teine piiskopp tuli ſiia juba mõõgaga.

---

*) See teatus kõlab küll koguni kahtlaſelt; teatajad on wäga erapoolikud.

19. Saksa wõimu rajamine Liiwimaal.

Seitsesada aastat! Jumal aita,
Kes wõib seda häda ära näita!
Koidula.

Ristiusu meie maale toomine oli siinse maa ajaloo murdeaja teiseks järguks: oma laadi poolest niisamasugune kui esimene, kaupmeeste-ajajärk, kestwuse poolest aga weel lühem. Seegi oli arenemisekäigu wäga tarwiline samm ning iseeneseest aste olukorra täienemise poole. Sest keskajal oli iga täielikum kultura Europas üsna ja hoopis ristiusu külge seotud ning ilmus ikka selle kaasas. Kõrgema kultura elust osasaamiseks oli waja ka ristiusku omandada. Kus siis rahwa ristiusku pööramine õigel ja korralikul wiisil sõnakuulutamise kaudu sündis (Britannias ja Skandinawias) ehk koduse wõimu ettewõttel (Wene, Poola- ja Leedumaal), oli see maale ja rahwale tähtsaks kulturawõiduks. Sedasama oleks ristiusu toomine ka Lääne mere maadele wõinud olla, kui asja õieti oleks aetud. Kuid nagu eespool selgeste küll nägime, oli katoliku kiriku misjonitöö keskaja lõpupoolel hoopis ebateele kaldunud. Sõnakuulutamisel oli kõrwaline tähendus, peawedruks oli wäewõim. See oli otsatu suur õnnetus, mitte ainult selle poolest, et nõnda iseeneseest kõrge ja aus püüe ära narriti, waid palju enam sellepärast, et misjoni nime sõjakäikudele nüüd paljalt ilustawaks katteks seati, mis koguni muude otstarbete pärast ette wõeti. Nõnda siis muutus ka meie maa misjonitöö kohe oma alguse järele lihtsaks wõimupüüdeks. Rahwa ristimine oli kõrwaline asi, peaasjaks selle allaheitmine ja ta maa

ärawõitmine. Selle sihi etteastumisega, 12. ja 13. aastasaja pöörbel, algas siis siinse murdeaja kolmas ja kõige tõsisem ajajärk, mis alles terwele sellele ajale oma laadi ja sihi andis.

Meie kuulsime, et Liiwimaal esiti küll misjonitööd rahulikul moel katsuti teha. Kuid õieti oli see ainult wälimiselt nõnda; seestpidi kandis siinne misjon juba algusest peale neid tundemärkisid, mis katoliku kirikule ristisõdade ajal omased olwad. Misjoni tegelik *kuju* oli algusel teistsugune, käesolewate abinõude kohaselt, aga *waim* oli juba seesama, mis pärast mõõgamisjoni ajal. Sest isegi wagaks kiidetud Meinhard ei suutnud end taltsutada, kui liiwlased tõrksaks saiwad, waid otsis nende wastu warmalt sõjalist abi: kaupmeestelt, rootslastelt, wiimati paawstilt.*) Ning üleüldse ilmub juba tema tegewuses tubliste kirikuwõimu tundemärkisid. Küll tuli ta siia esiti nagu era-isikuna oma käe peal tegewusesse. Aga asjaolud näitawad selgelt, et ta seda Bremeni peapiiskopi soowil ja wolitusel tegi. Kas ka paawst selleks eeskirja andnud, nagu mõned allikad teatawad, ehk mitte, on kõrwaline asi. Peapiiskopp oli oma kohast mees küll asju ajama. Kuid *piiskopilt* pidi Meinhardil tingimata oma ettewõtteks kindel wolitus olema. Muidu ei oleks ta ju oma misjonipõllul kirikut tohtinud ehitada. Ning kust wõttis preester kõik pühad riistad ja riided, mida temal jumalateenistuseks waja oli? Ta andis weel palju suuremaid summasid wälja, nagu selleşt kindluste ehitusel kuulsime, ning nõutas sinna ambulaskjad sõjalased. Ka ei töötanud ta sugugi ükſi, waid nähtawalt kogu kaaslastega; kõneldakse otsekohe Meinhardi juures olewatest „waimulikkudest“ („clerici“) ja „wendadest“. Need kõik olwad wist piiskopi elatada, sest uutelt risti-inimestelt ei usaldatud esiti suurt maksu nõuda. Kõiki neid kulusid ei wõinud Meinhard iganes ise kanda. Sest Augustini ordu kloostriwennad ei tohtinud üleüldse mingit erawarandust pidada. „Waene ja rikas wõib ainult

*) Mõned ajaloolased arwawad küll, et Meinhard *mitte* endale sõjawäelist toetust ei tahtnud, waid enda ärakutsumist palunud. Ristisõja kuulutus olnud paawsti soow.

wäljaspool kloostrit olla, mitte seespool kloostrit," käis wali eeskiri. Ei wõi siis teisiti olla, kui oletada, et misjoni kulud peapiiskopi ehk ta ametkonna kanda oliwad, nagu seda päraſt teise piiskopi wäljasaatmisel selgelt öeldakse. Terwe Bremeni kirikuwõim oli Liiwimaa ettewõttes osaline ning saatis Meinhardi tema piiskopiks-saamise järele wälja, alustatud tööd jatkama. „Peapiiskopp ja tema alamad (clerus) on, kes preestri Meinhardi töö läbi Ükskũla piiskopkonna Bremeni kirikule ligi on lisanud," öeldakse ühes kirjelduses lausa. Ning selle juures tunnistatakse salgamata ka ettewõtte otstarbet: „Et see koht maapinna headuse päraſt kõigist saadustest rikas on, siis ei wõi seal kristlikkudest elanikkudest puudu olla. Maalt woolawad jõed läbi ning ta on rikas kalade ja metsasaagi poolest."

Algawale Liiwi kirikule oli Bremen „emakirikuks", kust ta ka oma jõu wõttis. Nii oli siis ta alguses saadik iseenesest mõistetaw, et Meinhardi surma järele Bremenist jalapealt Liiwimaale uus piiskopp määrati, olgugi et siin weel õieti ühtegi õiget kristlast olemas polnud. Aga oma uut wõidumaad ei tahtnud Bremeni kirik enam kudagi kaotada. Teist korda ajaloo-käigus katsus ta Soome sugu rahwaste maid oma wõimupiiri külge liita. Kuid nagu esimesel korral, oli tema oma jõud ka nüüd selleks wähene, ning nõnda kippus teine Bremeni laienemisepüüe niisama äpardama, kui esimene üle saja aasta eest. Otse see oma wõimunappuse tundmine oligi põhjuseks, miks peapiiskopp Hartwig misjonitööd Liiwis esiti wagusal ja rahulikul moel ette laskis wõtta, mitte kohe mõõgaga wälja ei astunud. Nii wähe kui küll sel ajal mõõga abi põlati, oleks ometi kirikuwürstilegi palju meeldiwam olnud ilma selleta sihile saada, ainult rahalise kulu kandmisega. Selleks oligi liiwlaste juures rohket lootust. Sest need ei olnud weel wõõra wõimu ja usu pealeajamisega nõnda ära kohutatud, nagu nende sugulased põhja ja lõuna pool. Küll aga otsisiwad nad omale tuge enda kardetawate naabrite wastu, nagu eespool kuulsime. Nii siis wõiski esiti piiskopi ja liiwlaste wahel nagu lepinglaste wahekord tekkida ning need teda „isaks" nimetada. Aga et selleſt lepinguſt mõlemad pooled

peatulu omale püüdsiwad, teise soowideſt ſuurt ei hoolinud, läks hea wahekord peagi raisku, ja waewalt tekkinud Ükskülа piiskopkond oleks eſimeſe piiskopiga ühes ſurnud kui „emakirik“ teda „uueste elule äratama“ ei oleks läinud. Bremenil ükſi ei olnud ſelleks aga jõudu. Kuid kaks uut tegurit ilmuſiwad nähtawale, kes alustatud tööd alal hoidſiwad ja ſelle pea aimamata kõrguſele tõſtſiwad: Zisterzienſi mungaordu agar ja ſüdi kaastöö ning paawſtiwõimu poolt asjajuhatuſe oma kätte wõtmine. Seſt otſe ſelſamal ajal ſai Roomas kange Innozenz III „pühale toolile“ ning ta tugew käſi haaras kohe ka Liiwimaa noore kiriku juhtimiſe oma kätte, tõrjus Bremeni „emakiriku“ ſiit peagi kõrwale. Juba 1199, kui ſiinne misjonitöö weel mingit wilja ei näidanud, aſus paawſt Liiwi misjonikiriku ſiſemiſi oluſid korraldama ja „uutele risti-inimestele“ määruſi andma. Ning ſelleſt ſaadik käis ſiin kõik töö täitſa paawſti ſõrmenäite järgi; tema käſul tuliwad ſiia preeſtrite ja munkade ſalgad ning alatiſelt korduwad ristiſõjalaste hulgad „ristiusku istutama“. Rooma paawſtiwõim ſundis ſiinſed Soome ſugu rahwad üksteiſe järele „risti-inimesteks“ ſaama.

See wõim talitas wälimiſelt, ſuurepäraliſte abinõudega ja täie rõhuga. Siſemiſelt aga toetas ſeda püüet mõjuwalt eelnimetatud mungaordu oma waguſa ja wiſa tegewuſega. Selle ordu mungad oliwad kohe Liiwimaa misjoniwälja awamiſel ſiia ilmunud ja kippuſiwad ſiin kaugemalegi kui Meinhard uſaldas. Seſt kuna tema ainult Wäina liiwlaste juures töötas, tõttas nimetatud ordu munk Theodorich Koiwa kaldale tegewuſele. Temal õnnestas ſeal oma arstioſawuſega ühte tähtſat liiwlaſt terweks teha ning ſee laskis end oma lubaduſe järgi ristida.*) Teiſi tuli järele. Kudas tema wahekord liiwlastega aga üleüldiſelt oli, ſeda näitab kujukalt ſündmus, et need korra wõõraſt meeſt oma jumalatele tahtnud ohwerdada, milleſt ta aga ſellepäraſt pääsnud, et ſee ohwer jumalatele ei meeldinud,

*) Heal põhjuſel arwatakſe, et ſee mees liiwlaste wanem Kaupo (Kope) oli, kes päraſt tähtſaks tegelaſeks tõuſis ning kriſtlikku kirikut wäga mõjuwalt toetas.

ſeſt et walge hobune, kes tamme alla pandud püha oda üle weeti, „elujala" (pahema) enne üle töstis ja ſedaſama katſe kordamiſel tegi (kui „hobuſt juhtiw ristiuſu jumal ſeljaſt maha oli pühitud"). Wäga huwitaw on meile ſee põhjus, mis liiwlaſi tähendatud teole ajanud. Theodorichi peetud nõiaks, kes nende põldudele ſuure wihma peale ſaatnud, nii et wili äpardas, kuna munga oma põldudel (waſt parema harimiſe mõjul) wiga ei olnud. Nii ſiis oli Theodorich Koiwa kaldal maapidaja. Aga tema omad ei wõinud need põllud kudagi olla, ſeſt tähendatud ordu liikmetel oli eraomanduſe pidamine weel palju kangemalt keelatud kui augustinlaſtel; ſeda loeti lauſa warguſeks. Weel wähem kui Meinhard tohtis Theodorich *oma* käe peal talitada, waid tema pidi kellegi teiſe wolituſel ja kulul oma aſju ajama.

Teine tähelepandaw aſi Theodorichi tegewuſeſt on, et tema kõige eſimeſe Sakſa misjonärina ka *eeſtlaste* juurde ilmus. Selleſt teatab ajaraamat aga ainult mööda minnes, looſt kõneledes, et eeſtlaſed kord „jaanipäewal" päikeſewarjutuſe ajal munka ära tahtnud tappa, ſeſt „tema ſõõwat päikeſe ära". Kuid et warjutus pea mööda läks, jäi mees elusſe.*) Wiſt puutus Theodorich eeſtlastega ainult kuſagil piirimaal kokku. Tema misjonitööſt ei jäänud ſiia piſematki jälge. Seſt ſee eeſtlane, kes *eſimeſe* kriſtlaſena tuntud on („Wirumaa" mees, preeſtrina Johanni nimeline), ei olnud Theodorichi ristitud, waid Meinhard oli tema ſõjawangiſt oſtnud.

Igatahes aga loeti Theodorichile ſeda tähtſaks teenuskiks, et tema eſimeſeks eeſtlaſte preeſtriks oli olnud, ning tehti temaſt paarkümmend aastat hiljem „eeſtlaſte piiskopp".

Koiwa äärſed zisterzienlaſte põllumaad, preeſtriks pühitſetud munk ärijuhiks — ſee oli nähtus, mis hiljem meie maal wäga tihti kordus. Seſt ſelle ordu tegewus kaswas ſiin ſuureks ja laialiſeks, nii waimulikus kui ilmalikus

*) Kirjeldatud päikeſewarjutus, Liiwimaal nähtaw, oli täheteadlaſte wälja-arwamiſe järgi 1191. a.; ſee on kõnesolewa aja äramääramiſeks tähtis. — Et warjutuſe ajal „päikeſt ſüüakſe", arwati meie rahwa juures weel hiljuti.

töös. Waimulikkudena jagasiwad nimetatud ordu mungad rahwale selle wõrra kristlikku õpetust, mis temale üleüldse osaks sai, ja maa harimises on nad meie maale oma jagu uuenduši ja paranduši toonud, selles head eeskuju andnud. Algusest peale oliwad Zisterzienši mungad siin maal tähtsamad tegelased ning nende esimees Theodorich kõigis asjades ajaw wedru, piiskoppide „parem käsi". Tema käis Liiwi kiriku wolinikuna esiti Roomas ning seadis selle „püha tooliga" otsekohesesse ühendusesse, tema rajas siia maale rüütliordu, zisterzienlaste „püha Bernhardi" reeglite järele, tema toimetas Kaupo Rooma, oli ka esimese siinse (Wäina jõe suhu asutatud) kloostri ülem, mis misjonitööle tähtsaks toepunktiks sai, pärast omandas ta Eestimaa piiskopikoha ning sinna maale rajatud tähtsam kloster (nüüdse Kloostrimõisa ligi; see tehti kõwaks kindluseks) oli jällegi zisterzienlaste oma. Otse selle ordu juures õitswusel olew püha Maarja austus tõigi wist meie maale „Maarjamaa" nime.

Ka Liiwimaa wärske piiskopikoht läks esimese piiskopi surma järgi kohe zisterzienlase kätte. Selleks seati Lokumi kloostri ülem Berthold. Seadmise-õiguse luges Bremeni peapiiskop kindlalt omaks, kuna paawsti Clemens III „bulla" Liiwi kiriku tema wõimu aluseks oli andnud. Aga see teine piiskop oli täieste esimese wastand. Tema ei liigutanud end enam „Kristuse õpetuse" pärast, waid wõttis uue ameti ainult oma isanda kange pealeajamise mõjul wastu ning tingis sellelt kohe kindla palga wälja: kakskümmend hõbemarka aastas. Bremeni kirik kandis Liiwi misjoni omale kulusid, muidugi mõista oodatawa tulu lootusel.

„Piiskopp" Berthold on tüse näitus hilisema keskaja katoliku piiskoppide tegewusewiisi kohta: Hoopis enam mõõgakui sõnamees, kelle käsi palju parema meelega piiki käes pidas kui risti. Küll tuli temagi esiotsa weel ilma sõjawäeta „oma karja juurde", lootes, et tema ilmumine paganatele aukartuse peale ajab ning neid ristimisele kutsub. Esiotsa wõetigi ta siin lahkelt ja usaldusega wastu. Aga wist märkasiwad liiwlased peagi, kui wähe nende uus „isa" selle nime wääriline on. Kui järgnewal aastal piiskop Holmis surnuaeda õnnistas, tõusis waenlus ilmsiks. Kõneldi, liiwlased

pidawat nõu, kudas piiskoppi tappa: kas põletada, uputada, wõi nuiaga maha lüüa. Nõnda käib Saksa ajaraamatu teatus, mis küll wäga ühekülgne ja erapoolik on. Ehk oliwad piiskopi „hirmul suured silmad". Igatahes oli liiwlaste waenul mingi põhjus, mis aga teatamata on jäetud; nimetatakse ainult, liiwlased heitnud piiskopile ette, tema tahtwat „nende higist rikkaks saada". (Selleşt wõib arwata, et nendelt ju kirikule maksu nõuti.) Niisugusel asjaolekul jättis Bertholdkarjaseameti warjugi maha ning näitas ennast oma õiges kujus: sunniwalitsejana. Ta tõttas maalt minema, ruttas Rooma paawsti juurde ja nõutas temalt omale wolituse Liiwimaale ristisõjale kutseks. Sellega asus piiskop omale sõjawäge koguma. Kui suur see sai, ei ole ligemalt nimetatud, aga kehwade sõjariistadega liiwlaste wõitmiseks ulatas ta.

Kui siis „piiskop" 1198. aasta juulikuul sõjawäe saatel uueste Liiwisse ilmus ning waljul sõnal ristiusu wastuwõtmist nõudis, andsiwad „paganad" t e m a l e iluşa kristliku õpetuse: Ta saatku oma sõjawägi tagasi ning tulgu enda seltskonnaga rahus Holmisse; juba ristituid sundigu ta peale usku kinni pidama, teisi aga püüdku a r m u g a usule wõita, mitte h i r m u g a. Bertholdi seisukoht oli aga teine. Esiotsa katsuti ometi weel lepitust sobitada. Piiskopp päris liiwlaste poegi rahupidamise pandiks; et neid koguda, tehti ajutine rahu ja wahetati odasid. Aga warsti oli lausa waen lahti ja odad saadeti tagasi. Pärastise Riia linna kohal, Rige (wast Rehe?) *) oja ääres tuli 24. juulil lahing. Liiwlaste sõjakära ja kilpide lõgistamine jäi mõjutaks, kuna aga risti-sõjalaste raudrüütlid, keda siin maal nüüd e s i m e s t korda näha saadi, noole- ja kirwemeestele kohe kange ehmatuse peale ajasiwad, nii et need pea pakku läksiwad. Wõit jäi täitsa risti-sõjawäele. Kuid selle isand ei saanud wõidust rõõmustada. Tema, kes ise ka ligi wõitles, kihutas wihaselt põgenejaid taga ajama, sattus selles hoos aga waenlaste sekka ja need pistsiwad ta surnuks. See sündmus ajas ristisõja-

*) Lõuna-Eesti murdes öeldakse nüüdki rehe-aluse asemel „rige-alune" jne.

laſi ſeda ſuuremale wihale, ning liiwlastele tehti kole were-ſaun, häwitati ka nende põllud ära, ſõtkuti wili maha jne. Häda ja hirmu ſunnil paluſiwad nad ſiis rahu. Nõuti muidugi ristimiſt. Ja ristitigi ühel päewal Holmis 50 inimeſt ja teiſel Ükskülas 100. Nüüd päriti liiwlastelt ſõnakuulmiſe kõrwal ka juba kindlat makſu: iga abra pealt tünder wilja iga preeſtri ülewalpidamiſeks. (Juba ſiis oli a b r a m a a makſuſuuruſe märgiks.) Wõidetud pidiwad kõigega leppima.

Selle ſündmuſega oli muidugi r a h u l i k misjonitöö ſiin maal täitſa wõimatuks tehtud. Ainult mõõga najale wõis ristiuſk end ſiin edaspidi toetada. Ajutiſeks kogutud risti-ſõjawägi ei wõinud aga ſiia mitte püſima jääda, waid pööras koju, ühte laewa preeſtritega kaupmeeste ſeltſi maha jättes. Mõeldi, et liiwlaſed juba pehmeks on tehtud. See oli ſuur eksitus. Seſt niipea kui waenuwägi ſiit kadus, tõttaſiwad liiwlaſed jälle Wäina jõkke, et wõõraſt ristiwett enda koduſes puhtas wees maha loputada. Nagu ſee, ſaadeti ka üks puukooreſſe nikerdatud inimeſe ſüdame moodi lõige, mida „ſakslaste jumalaks“ arwati (kes ſiia rahwa karistajaks maha jäetud „uputuſt ja katku“ ſaatma), puu-okste peale ſeotult „üle mere tagaſi“.

See liiwlaste teguwiis kujutab nende ſeiſukohta ſelgelt ja kindlalt: jäetagu neid wõõra uſuga rahule, mille tulu nendel tundmata ja mõiſtmata oli, mille halba külge nad aga juba kibedalt tunda oliwad ſaanud. Muidugi ei olnud ſiis ka ristiuſu preeſtritel nende juures enam pidu. Et wastumeelt wõõraste elu ſiin mõndapidi kibedaks tehti, on kõigiti aruſaadaw, kahtlaſelt tundub aga teatus, et järgnewal paastuajal liiwlaſed oma koosolekul olſustanud „iga preeſtrit jumalatele ohwerdada, kes lihawõttepühadel weel ſiin maal on“. Edaſitöötamine ei olnud aga niiſugustes oludes enam wõimalik ja 12. aprillil 1199. a. läkſiwad ſiis k õ i k waimulikud ſiit maalt wälja. Liiwi kirik oli ſelleks korraks otſas. Kaupmeeſtegi põli polnud enam kiita, ſeſt preeſtritega ſõbrutſemine tegi neidki liiwlaſte ſilmis kahtlaſeks. Aga oma kingitustega meelitanud nad Liiwi wanemaid enda kaitsjaks, nõnda et läbi ſaiwad. (Nõnda annawad Saksa aja-

loo=kirjutajad liiwlaſi laites nendele ometi tahtmataıı hea tunnistuſe: need leppiſiwad kaupmeeste kinkidega ja ei läi=nud mitte wäewõimuga wõõraſt wara omandama.)

Oma lihtſas meeles, maailma olukorra kohta teadma=tuſes, arwaſiwad liiwlaſed ſellega, et nad wastikud uſutoojad eemale peletaſiwad, loo lõpetatud olewat. See mõte pettis neid kibedalt. Seſt olukord oli ſiin maal juba nõnda kuju=nenud, et Saksa aſunduſe rajamiſe ja rahwa ristiusku pöö=ramiſe ettewõtte katkijätmiſt enam mõeldagi ei olnud. Kõi=geſt muuſt rääkimata oli, nagu eespool kõneldud, kõigewäe=line „püha iſa“ Roomas oma pilgu juba Liiwimaa peale heitnud. Ning wägewa Innozenz III mõttewiiſi juures oli päris wõimata, et katoliku kirik ſealt maalt weel taganeks, kuhu kord oma kanna oli toetanud.

Kuid ſelgelt tundſiwad kõik asjaoſaliſed Roomas ja Bremenis ſedagi ära, et alustatud ülesande täideſaatmine hoopis raskem oli kui ſenini arwatud. Asja juhiks oli t ä i t meeſt waja, tublit ja tarka, kes wägewamate abinõudega, aga ka oſawamalt ja kindlamalt kui ſenini, ettewõtet ajama aſuks.

Ja ſee mees ilmus: Bremeni „doomherra“ (piiskopi nõukogu liige) A l b e r t*). T e m a on tõſine Saksa wõimu (ſelle k õ r w a l ristiuſu) ſiia maale rajaja; ta on meie maa ajaloo kohta nii wäga ſuurt mõju awaldanud kui wähe teiſi. „Raudriideliſeks piiskopiks“ ja „sõjamundris apoſtliks“ on teda nimetatud — wõõriti wiiſil, ſeſt kõrge tähenduſega piis=kopi (ülewaataja) nime andmine ſellele wägiwalla=mehele tundub otſe haawawalt. Albert oli täiswerd r i i g i m e e s, rohkeandeline, kangeloomuline, kindlameeleline ja tuliſewaimu=line tegelane, kuid ta talitas hoolimata meelel, igaſuguste wägi=walla= ja kawaluſe=abinõudega. Tema oli mees ſelleſt liigiſt,

---

*) Mis ta liignimi olnud: Appeldern, Burhöwden (Beke=höwede) wõi mõni muu, ſelle kohta on Saksa ajaloolaſed palju harutanud. Meile on ſee üks puhas. Igatahes oli ta kõrgeſt Bremeni aadeliſeiſuſeſt (peapiiskopi õepoeg) ning tubli hariduſe ſaanud. Nii ſiis wõis ta kohe ametisſeſaamiſel Saksamaa ſuur=nikkudega ja keisrigagi ſeltſima hakata, ja ſee tõstis ta ſeiſukohta ſuurelt. — Doomherra ametis, kus piiskopkonna walitſuſe asjadega palju tegemiſt oli, harjutas ta end preniteſeks politikameheks.

kui Napoleon I, Bismarck ja muud ſarnaſed tule ja rauа mehed, kõigi nende ſuurte heade ja halbade külgedega. Aga piiskopi nime kandmiſeks ei olnud temal küll oluliſelt mitte õiguſt, kuigi otſe ſee nimetus temale ametinimeks on ſaanud. Seſt terwel tema „Liiwimaa waimuliku karjaſe“ ameti keſtwuſel (30 aastat: 1199—1229), mille kohta Alberti jumaldaja, Läti Hindrek, õige täieliku kujutuſe on andnud, ei kuule meie tema karjaſe-ametitööſt midagi. Alati ajas ta muid asju: nõutas omale ſõjawäge (14 korda käis ta ſelleks Sakſamaal), korraldas enda rajatawa walitſuskonna oluſid, oli igaſuguſes teiſes tegewuſes, kuid „hingekarjaſe“ töö oli temal küll kõige wiimane. „Jutluſi“ pidas Albert hulgana ja mõjuwalt, ſelle jaoks rändas ta wäſimatalt ümber, aga nende ſiſuks oli ikka inimeste ristiſõtta kutſumine, muu asja jaoks ei jatkunud temal sõnu. Juba ſee wiis, kudas Albert ametiſſe astus, näitab ta laadi ſelgelt. Ta pakkus end iſe hädaohtlikuſſe ametiſſe, ſurmatud Liiwi piiskopi aſemele; aſus nii rahwa „ülemkarjaſeks“, keda ta weel ſilmagagi polnud näinud, kelle maale jalgagi polnud pannud. Ja uues ametis oli temal eſimene töö endale ſõjawäge koguda. Ainult mõõka käes hoides (teiſes käes moe päraſt riſt) uſaldas ta oma karja juurde tulla.

Saksa ajaloolaſed ei leia Alberti eneſe ja tema tegude ülistamiſeks küllalt sõnu.*) Neil on ſelleks põhjuſt. Kõigiti on tuntaw, et Albert enda tegewuſes oma eeskujuks Rooma „Jumala aſemiku“ Innozenzi oli wõtnud, kelle waimuſt ja wõimuſt temalgi oſa oli. Mis ſee Roomas, tahtis Albert Liiwis olla. Oma arwatawa ſuure ſihi, kirikuwõimu kaswatamiſe jaoks oliwad temale kõik abinõud kõlblikud ja lubatawad. Neid oma wägewa wõimu tööriistaks tarwitades ſuutis ta tõeste ſuurt korda ſaata: Lõi omale laialiſe walitſuskonna, ſuure kuningriigi taoliſe, mis Preiſi piirilt Narwa jõe ſuuni ulatas, kõik nüüdne Baltimaa ja üle ſellegi. Aga — terwe tema tegewuſe-aeg oli täis weriſt waenu ja sõjakära;

*) Kõige oma kange kiituſekuulutamiſe kõrwal ütleb ometi ka E. Seraphim Alberti kohta, et „kus wäewõim ei ulatanud, wõttis ta diplomatliku kawaluſe kunsti abiks“.

ſurnutekihid ja tuhalaſud oliwad Alberti tegewuſe kurwaks wiljaks, ning ſelle tagajärjeks oli nelja ſenini waba rahwa allaſurumine, mille rõhu all üks nendeſt (Kura) täitſa, teine (Liiwi) peatſelt otſa on ſaanud, kuna kaks (Eesti ja Läti) enam kui pooleks aastatuhandeks kiratſema pandi. See on ſuure Alberti elutöö uhke kuju kohutaw wastik-külg.

Kolmas Liiwimaa piiskopp oli nõnda täitſa teiſt laadi kui kaks eſimeſt. Meinhardiſt läks ta oluliſelt üsna lahku, Bertholdiſt aga kujuliſelt. Seſt ta ei astunud mitte nii jämedalt ja tormilikult wälja kui see, waid talitas „raudkäega ſiidikinnastes“. Ta käis teraſe kindluſega oma algatud rada, aga ettewaatlikult, ja hoidis end wibu liia pingutamiſe eeſt: wõis tarbekorral iſegi lahke ja helde olla. Kui ta ſiis 1199. a. kewadel (otſe ſel ajal, kui ta tulewaſeſt piiskopkonnaſt ristiuſk wälja pühiti) omale karjaſekepi kätte ſai, astus ta kohe tegewuſesſe, et alguſeſt peale ſuure wõimuga ja nõnda hea tagajärjega talitada wõiks. Kõige pealt hoolitſes ta, et teiſed wõiſtlejad wõimud tema tööd ſegama ei tuleks. Libedal keelel nõutas ta oma ettewõtte jaoks Daani wõimumeeſtelt, kuningalt ja peapiiskopilt, mitte ainult nende nõuſolemiſe, waid ſai weel kuningalt kingituſi, piiskopilt õnnistuſe. Niiſama õnnestas temal Schleswigi hertſogilt Woldemarilt, kelle all Lübecki ſadam ſeiſis, oma püüetele toetuſt ſaada ja nimetatud linna ſadamat oma ſõjakäikudele nagu wärawaks teha.

Aga pea-abinõuks oli temal ikka ſõjawäe kogumine — Sakſamaalt ja oſalt ka Ojamaalt. Selleks oli paawſt temale wäga laia wolituſe andnud. Kindlalt ſeletati, et „püha iſa“ Liiwimaale ristiſõtta minejatele kõik needſamad armuandeд jagab, mis „Iſſanda haua“ juurde minejatele oliwad tõotatud. Liiwimaal ristitähe kandmine maksis niiſama kui Pühal maal. Et aſi kõigiti korras oleks, nimetati ſiinne katoliku kiriku uudismaa „Jumala Ema“ nime järgi „Maarjamaaks“; ſee oli „Emale“ pühendatud, nagu Püha maa (Palestina) Poja jagu oli. Selleſt määruſeſt näib, kudas ſuur paawſt Innozenz juba alguſeſt peale Liiwi kiriku eeſt hoolitſes, kuigi piiskopi nimetamine alles Bremeni kiriku hooleks oli jäetud.

Aasta otſa kulus ettewalmistuſeks. Aga kui Albert ſiis 1200. a. kewadel Lübeckiſt teele läks, oligi temal tugew sõja-

wägi käſutada: 23 laewa oli ſelle üle mere wiimiſeks waja. Ristiſõjalaste ſeas oliwad ka mõned Saksa ſuurnikud (kaks krahwi jne.). (Waſt oliwad ta wiis wenda, kes hiljem Liiwis tähtſate tegelastena ilmuſiwad, kolm waimulikus, kaks sõja-ametis, juba ſeekord ka ligi.)

Liiwis leidis ta asjaloo ees, nagu ſee aasta eeſt jäänud. Kaupmehed oliwad Holmi kindluſes; liiwlaſed pidaſiwad rahu, ei tulnud ka wõõraste maaletulekut takistama. Alles kui „uus iſa" weel wäga palju ſuurema sõjawõimuga kui endine Holmisſe ilmus, aimaſiwad nad hädaohtu ja katſuſiwad weel ſellele wastu astuda. Nad tungiſiwad laewade kallale ja nendel õnnestaski ühte ära wõtta, ſelle mehi maha lüüa. Siis tõttaſiwad Holmi alla ja piiraſiwad ſeal piiskopi ta sõjawäega ümber (ſelleſt näib, et liiwlastel õige ſuur sõjawõim tarwitada oli). Ja Saksa wägi jäigi kindluſes hädasſe, ſeſt moona oli wähe ning näljaga sõõdi juuri ja muud ſarnaſt. Meeleheitel kiputi ſiis uue hooga „paganate" peale ja ſaadi nüüd nendeſt wõitu; toiduſt leiti üheſt liiwlaste maa-aluſeſt aidaſt (wilja-hoiukohaſt). Aga waheſt weel enam kui lahingu kaotus ajas liiwlaſi Wäina ſuuſe jäänud Saksa sõjawäe toores tegu alla andma. „Uſurändajad" põletaſiwad nende wiljad põllult ära ja tegiwad muud kurja, nii et Liiwi wanemad tarwiliſeks tundſiwad rahu paluda. Saadi aru, et raudriides waenlaſi ometi enam maalt wälja ajada ei wõidud; taheti ſiis kudagi nende rüüſtamiſeſt lahti ſaada. Rahu tehtigi, muidugi tingimiſega, et liiwlaſed „uſklikuks ſaawad". Ja ſiis kutſus nende uus „iſa" oma lapſi enda juurde wõõraspidule ja sõpruſt ſobitama. Liiwlaſed tuliwad uſalduſega, tähtſad wanemad Kaupo ja Anno ning kogu teiſi. Ning nüüd tegigi Albert oma eſimeſe wägiteo: Ta pani Liiwi wanemad majasſe kinni ja nõudis nendelt rahupidamiſeks pantiſid. Hirmuga, et muidu nad iſe Sakſamaale ära wiidakſe, andſiwadki „Wäina ja Toreida auſamad mehed oma pojad, arwata kolmkümmend, piiskopile pandiks. See wõttis nad rõõmuga wastu, jättis maa Issanda hooleks ja läks ära Sakſamaale".

Nõnda waguſalt kõneleb Läti Hindrek oma piiskopi eſimeſeſt teoſt uues ametis. Seraphim leiab ometi ſelle kohta

waljemaid ſõnu; ta ütleb, et Albert nõnda talitades „kawala wägiwalla teo eeſt tagaſi ei kohkunud". Arwatawaste oli lugu nõnda, et Liiwi wanemad oma ärawiimiſt ainult ei kartnud, waid ſeda nendele otſe ähwardatigning waljult pantiſid päriti.

Nende ſaamiſega oligi Albert Sakſa walitſuſele ſiin maal püſiwa aluſe rajanud. Seſt oma wanemate poegade elu eeſt kartes ei tohtinud liiwlaſed nüüd mitte enam ennetehtud tegu korrata ja wõõraſt usku maha loputama minna, waid jäiwad waguſi. Alberti teguwiis oli ülekohtune, ära-andlik, aga oli mõjuw abinõu.

20. Liiwlaste ja lätlaste allaheitmine.

Minu õigus on mõõgatipul.

Gallialaste kuningas Brennus Roomas, a. 390 e. Kr.

Häwinema peab kas paganarahwa uſk wõi ta iſe.

Püha Bernhard, Clairvaux (klärwoo) kloostri ülem, a. 1147 p. Kr.

Maailmas on wäga palju ſuuri asju, kõrgeid ja häid juhtmõtteid, tegelikus elus ära narritud, otſe ſelle wastandiks tehtud, mis nad algusliſelt oliwad. Kõige rohkemine ja wastumeelſemalt näeme ſeda ristiuſu üliõrge aate juures ſündinud olewat. Uſuõpetus, milles „kõige ſuurem on armastus", tehti wihawaenu õpetuſeks, ristitäht, kõige kõrgema eneſeohwerdamiſe ja lepitamiſe tundemärk, ſeati tapmiſe, röövimiſe ja põletamiſe ning kõigi muude tigeduſetegude ilustajaks. „Risti" eeſt wõideldes arwati iga abinõu heaks ja lubatawaks; „pühaſt sõjaſt" oſawõtmine pidi ſuurematki ſüüd kustutama ning kõige kõlwatum inimene arwas omale kindlalt hingeõndſuſt kätte ſaawat, kui ta ristilipu all sõdides langes. *)

Aga ſee oli kirjeldatawa aja üleüldine wiga.

*) Küll ei puudunud ſellele mõttewiiſile ka wastuwool. „Püha Bernhard" ütles oma tegewuſe algul, et „parem on kodumaal õiget uſuelu elada kui kaugel idas ümber kolada, ja korraline kloošter on niiſama hea ta waliku Jeruſalemma wäraw, kui maapealne linn Pühal maal". Aga õige pea muutis temagi oma meelt ja ütles oma jutluſtes ſelle sõna, mille tüki eesotſas näeme.

See aeg oli, nagu seda õige kujukalt on nimetatud, „kristliku kiriku Baabeli wangipõli". Paganuse- ja päraſt islami-ilmaga kokku puutudes, esimesega ühte sulades, oli kristlik kirik enda õigelt aluselt ära nihutatud ning suurelt nende uskude mõju alla sattunud, kelle wastu ta wõitles, oli nendelt endalegi wägiwaldsuse-laadi omandanud.

Seda meelde tuletades oleks ülekohtune ja wõõriti selle-aegseid inimesi meie aja kõrgema kombluse ja selginud usumõiste mõõdupuuga mõõta. Nemad talitasiwad eelnimetatud tegusid tehes tihti oma p a r e m a teadmise järele ning arwasiwad seda kõigiti heaks, õigeks ja ausaks, mille peale nüüd põlastusega waatame. Kui wäga suurelt ajawaim siis ka õiglaste inimeste „hea ja kurja tundmise" ära oli seganud, seda näeme õieti kujukalt otse selle mehe juures, kes raamatu on kirjutanud, mis meie kodumaa ajaloo kohta ta murdeajal ülitähtis on. Sest ta on ainuke kindel, tõsine ja r i k a s allikas selle aja sündmuste tundmasaamiseks. Raamatu nimi on Origines Livoniae (Liiwimaa alguslood), Ladina keeli kirjutatud. Ta kirjutaja oli „piiskopp" Alberti teenistuses olew preester ja tõlk, niinimetatud L ä t i H i n d r e k. *) Raamat näib nagu mõni aruanne (raport) katoliku kiriku-ülemusele olewat, Liiwi kiriku algusiooga tutwustamiseks (kirjaniku „oma peremeeste ja seltsimeeste soowil kirjutatud", nagu raamatus eneses öeldud). Ta on siis otse pahandawa iialdusega kiriklise sihi järele toimetatud. Kirjutaja liigub täitsa Wana Testamendi õhkkonnas; katoliku kiriku teenistuses olewad ristisõjalased ja ordurüütlid on temale „Issanda sulased", „paganad" aga „Kaananimaa rahwas", „wilistid" jne., iseeneseſt juba-surmawäärt, ning wõiwad ainult sellega weel

*) See nimetus anti temale sellepärast, et ta pea-asjalikult lätlaste seas töötas ning ise end oma raamatus tihti „lätlaste preestriks" nimetab, korra koguni „Läti preestriks" (sacerdos de Lettis). Selleſt ning ka tema õieti silmapaistwa lätisõbralise seisukoha pärast arwati teda ennast ka sugu pooleſt lätlaseks. Mõned on teda ka liiwlaseks ja eestlasekski arwanud (M. Weske), sest et ta nende keelt mõistis ja sakslastele nendega läbi kä es tõlgiks oli. Kuid uuemad uurijad peawad teda kindlaste sakslaseks. (N. Buschi arwates olnud ta nimi Heinrich v. Lon.)

omale elamajäämise-õiguse saada, kui ristitähe wastu wõtawad. Aga otse see nii wäga wastikult tunduw ühekülgsus ja kitsarinnalsus on teiselt poolt raamatule suureks heaks küljeks. See teeb ta usaldusewäärilisеks allikaks. Sest kuna ta kirjutaja kõike, mis sakslased siin tegiwad. oma arwates õigeks ja heaks peab, ei püüa ta sugugi mingit nende tegu warjata ega ilustada, waid kõneleb otse lapsiku otsekohesusega kõik tõetruult ära, mis nägi ja kuulis. Tema ütlebki ka selgelt, et ta ainult seda on kirjutanud, mida ise näinud ehk nägijatelt kuulnud. Wäga paljudes sündmustes on ta ise ligi olnud (ta kirjutab tihti Apostlite Tegude raamatu moeliselt: „meie"). Esimest korda nimetab ta end tegelasena lätlaste ristimisel 1208. a., aga nähtawalt on ta juba 1205. a. saadik siin maal asumas olnud, sest sellest saadik saab ta kirjeldus laialiseks ja elawaks, kuna waremad sündmused wististe kuulu järgi on kirjutatud; need on siis puudulikud ja nõnda ka wähem usaldatawad (ta enda antud teated on seda palju enam). Eespool oleme kõnesolewa raamatu teateid ju õige tihti nimetanud ning edaspidigi tuleb pea-asjalikult selle järele käia. Raamatu suurest ühekülgsusest hoolimata saame sellest wärskelt woolawast allikast üleüldlikult kaunis täieliku kujutuse 13. aastasaja algusajast meie maal. Tuntawad liialdused maha arwatud, püüab kirjutaja nähtawalt kõigiti tõtt kõnelda.

Läti Hindreku kirjutamisewiisist tundub selgeste, et ta mitte salalik ega silmakirjaline „leiwaori" ei olnud, waid oma ametis ja elukutses tõeste oma teadmise järele ausalt, õiglaselt ja hoolsalt talitas. (Ta enda antud tunnistust, et tema „mitmesuguse häda ja waewa all tulewase elu õndsust õpetanud", tohime üleüldiselt õigeks arwata.) Et aga temagi Õnnistegija armuõpetusest nii suurelt kõrwale kaldus, paganate wastu täis „püha wiha" oli, tuli eelkirjeldatud „ajawaimu" mõjust. Ta leidis kõik korras olewat, mis tema isand Albert tegi, nii sellegi, et see ise kuigi kaua aega oma „karja juures" wiibida ei läbenud, waid ühtelugu Saksamaal sõjalaste otsimisel oli. Neid saigi ta ikka rohkeste, sest osalt usulises waimustuses, hoopis enam aga küll sõjalises au-ihas ja majanduslises püüdes, paganate kulul „häbita wara omandada",

ſõjaſt ſuurt ſaaki ſaada, mida neile ohtralt lubati, tuliwad ristiſõjalaſed hulgana Alberti lipu alla „oma patukoormat kergendama“. Aga liig palju waewa ei raatſinud uſurändajad selleks ka mitte näha, waid nad tuliwad enamaste ainult ajutiſeks ſiia, üheks ſuweks, ning ükſi waewaga ſuudeti neid wahel kauemaks jääma meelitada. Nii ſiis oli Albertil ühtelugu waja ristiſõjalaste ridaſid uuendada. Et asjale uut hoogu anda, tõmbas ta kandlele õige pea ka teiſe keele peale ja hakkas ſakslaſi ſiia maale kindlalt aſuma aſendama, nii omale püſiwaid tugeſid nõutama, milleks ſiin warmalt Sakſa moodi olukorda püüti luua: jagas Sakſa mõõgameestele oma koduſe kombe järele ſiin maad laenuks, mille täieks iſandaks ta end juba kohe ſiiatuleku järgi pidama hakkas. Peagi kuuleme eſimeſteſt Liiwimaa laenumeeſteſt: Konrad Meindorp (kelle ſugu päraſt Meyendorfi nime all ſiin kuulſaks ſai) Ükskülas ja Daniel Bannerow Lennewardes (millal ſee loſs tekkis, ei teatata). Teiſi tuli muidugi ligi ja nii algas juba Alberti ajal pärastine wägew Liiwimaa laenurüütlite kogu, milleſt aja jooksul meile nii tuntud mõisnikud on ſiginud. See laenumeeste-wägi oli piiskopi käes wägamõjuwaks ſõjariiſtaks, ſeſt nendel uſutoojatel „käis püha uſuwaimuſtuſe kõrwal õigustatud omakaſu-püüe“, lauſub Seraphim (meie ütleme: wiimane käis eſimeſeſt kaugelt üle).

Eſiotſa ei olnud Albertil laenulisteſt ometi ſuuremat abi, ſeſt alles ärawõitmata maad laenuks anda oli täbar. Ning et ka ristiſõdijate abi ainult ajutine oli, ſiis ſepitſes Albert maa allaheitmiſeks omale aegſaste teiſe mõjuwa ſõjariiſta. Et ſee wäga raske ja pikaline ülesanne oli, tundis ta oma terawa aruga kohe. Niiſuguſeks ſõjariiſtaks wõis ainult rüütliordu olla, aſutus, nagu neid ristiſõdade ajal nende kõrwalnähtuſena oli tekkinud (enne Palestinas, ſiis Hiſpanias), „ristiuſu kaitſeks paganate wastu“. Need ordud (neid oli mitu; kõige tähtſamad on Johanniti, Templi ja Maria ehk Sakſa ordud) oliwad keſkajale iſeloomulik rüütli- ja mungaolu kokkuſulatiſe ſaadus ning omandaſiwad ſiis ka kummagilt oma tundemärgid: eſimeſelt mõõga, teiſelt risti, mis ordumantli peale tikiti. Algmõtte järele paigutati riſt

mõõga peale: mõõk pidi risti teenima; tegelikult tuli aga see pea ümberpöördult. Mungaelu kolm tõotust: sõna-kuulmist, waesust ja karskust (wallalist põlwe) nõuti niisama ka ordurüütlitelt, kuid lisaks tuli nendele neljas tõotus: kirikut oma mõõgaga teenida. Et ordude seadus nõnda oma liikmetelt waljuid kohustusi nõudis, aga ühtegi otsekohest isiklist tulu ei tõotanud (peale au omandamise), ei oleks nende siginemine muul ajal wõimalik olnud kui sellel, kus kiriku mõju nii suurelt inimeste meelte üle walitses. Peagi aga osati ordudes elu ka wälimiselt õieti meeldiwaks teha; nende waljud määrused jäiwad paljalt wälimiseks kooreks. Oma noores eas on ordud enda peale wõetud ülesannet tõeste tublilt täitnud, nimelt Johanniti ordu, kes üle poole aastatuhande kristliku ilma kaitsewalliks islami wastu oli; ta jätis on tänini alles püsinud.

Niisuguse rüütliordu saamine, kes päris siia maale elama asuks ning enda mõõga ta teenistusesse annaks, mõlkus siis Alberti meeles. Ja juba a. 1202 asutatigi Liiwimaale üsna uus rüütliordu, kes nimeks sai „Kristuse sõjateenistuse wennad"; see pikk nimi lühenes aga tegelikult pea „mõõgawendade" nimetuseks (rüütli mantli õlal olewa mõõga järgi). Alberti mõttewiisi kujutab asjalugu, et ta mitte ühtegi juba olewat ordut siia ei kutsunud, waid otse oma jaoks uue ordu lõi, kelle ülemaks peaks mitte paawst ei olnud, nagu eelnimetatud tähtsatel ordudel, waid Riia piiskopp, nii tema ise. Et kange Innozenz säherdust tema wõimust mööda minekut sallis ja uue ordu Alberti soowitud kujul kinnitas, näitab mehe osawat asja-ajamist. Ordu korraldus oli muidu Templi ordu moeline, aga iseseiswust näitas iseşugune õla- ja õuemärk.

Küll ei olnud Albert ordu asutamise ajal ise kodugi; selle tegewuse awas ta asemel tema „parem käsi", munk Theodorich. Aga päewaselge on, et see tema käskude ja eeskirjade kohaselt talitas.

Suuremat tähtsust ei suutnud uus ordu omale küll mitte wõita. Isegi Saksa ajaloolased kõnelewad sellest nagu üle õla waadates. Suureks ei saanud ta liikmete arw kunagi tõusta ja needki, mis kogus, olid wad enamaste alawäär-

tusliſed; tähelepandaw on, et tema nimekirjas mitte ühtegi Sakſamaa tähtſamate ſugukondade liiget ei leidu. Iſegi ta mõlemad juhid, „meiſtrid“: Winno ja Volkwin, on tundmata perekondadeſt pärit. Kõik paremad olluſed astuſiwad ennemine ſuurteſſe ordudeſſe kui „weſihaljaſte“ mõõgawendade liiki. Uue ordu laadi näitab kujukalt ſee, et ta eſimene meiſter peagi ühe üleannetu rüütli käe all langes (a. 1209). Teine ſuri Leedu sõjas a. 1237, ning temaga ühes ſai terwe ordu otſa. Ainult 35 aastat ſuutis ta elada. Kuid ta riismed ühineſiwad ſuurema Sakſa orduga, ning ſelle haruna elas endine mõõgawendade-ordu weel üle 300 aasta, pea-asjalikult endiſes olekus. Ning olgugi et mõõgawendadeſt muude ordudega wõrreldes ſuuremat asja polnud, on nad ikkagi meie maa ärawõitmiſes wäga tähtſat oſa etendanud.

Weel tähtſam ja palju keſtwam kui ſee Alberti sõjawäeline aſutus, oli tema teine, ſellelſamal ajal rajatud ettewõte: Riia linna aſutamiſega ſiia maale Sakſa kodanluſe loomine. Oma terawa meelega tundis ta ära, et ainult mõõgaga ikka midagi püſiwat luua ei ſaa, ning hoolitſes ſiis ka oma uueſſe riigiſſe äri ja töösſtuſe ſiginemiſe eeſt. Et ſellele ſünniſt keſkkohta luua, ühtlaſi maale ſündſat walitſuſekohta, pealinna rajada, otſis ta ſelle jaoks kõigiti paraja koha: Wäina jõe weeres, jõe ſuuſt wähe eemal, et ſee mere poolt warjatud oleks, aga ikka nii, et ſuured laewad ſinna ligi pääſeſſiwad, otſe nagu Lübeckis lugu oli. (Holmi ja Ükskülа kindluſed polnud linna lohaks ſündſad; need ſeiſiwad jõe ſuuſt liig kaugel.) Wäina parema kalda ja „Rige“ jõekeſe wahele hakkas ſiis Albert 1201. a. Riia linna ehitama. Maa ostis ta ſeekord weel omale (wähe hiljem hakkas aga juba Liiwimaad muudele laenama). Kõige pealt ehitati kirik (pärastine doomkirik) ning piiskopi nõukogu (kapiteli) hoone; ſeſt kirikuwalitſus toodi nüüd Ükskülaſt Riiga, mis õige ruttu ſuuremaks ja wõimſamaks hakkas kaswama. Suurt hoogu ſelleks andis asjalugu, et agar Theodorich paawstilt „bulla“ nõutas, millega waljult ära keelati ſiin maal mujal kaubelda kui Riias. Senine Semgalli ſadam (Kura Koiwa jõe ſuus, wististe nüüdſe Bolderaa kohal) jäi tühjaks, kõik kaubandus kaldus Riiga; ſee ſai nüüd ka Semgallimaa jaoks kaubaturuks.

Kolme terawa ja läikiwa sõjariistaga: ristisõjalaste, rüütliordu ja laenurüütlitega, wõis siis Albert suure mõjuga siinse maa ärawõitmist korda saata, kuna neljas tugew tegur, siia asuw Saksa kodanlus, oma rohkete majandusliste ja kulturaliste abinõudega ettewõtet tagant toetas. Nõnda ilmus see oma kohast suurewiisiline nähtus, et ühe inimese-ea jooksul terwe Lääne mere maa ära wõideti ja neli siinset rahwast alla heideti, kuna Preisimaal ühe rahwa wõitmine palju rohkem aega nõudis. Arwuliselt ei olnud wõitjate hulk mitte just suur. Täielised teated selle kohta puuduwad küll. Kõneldakse ainult umbkaudselt „hulga", „rohkete" ja „paljude" ristisõjalaste siiatulekust. Ainult paaril korral on Saksa sõjawäe kohta kindlad arwud nimetatud. 1212. aasta algul Waigamaale sõtta minnes olnud seda 4000 Saksa meest ja teist selle wõrra „mittesaksu", 1215. a. Ridalas 3000 sakslast, liiwlasi ja lätlasi niisama palju, 1217. a. sügisel Sakala sõ as kõiki kokku umbes 3000, need küll puhas „wäljawalitud mehed". Tähele tuleb aga panna, et Saksa sõjalased siin ikka peale waheldasiwad, wäsinute asemele tuliwad teised, siinsed wõitlejad aga oliwad needsamad. Wäga palju kaalus see asjalugu, millest juba eelpool kõneldud, et sakslased oma sõjariistades ja raudriietes ning oma sõjakunsti poolest siinsetest rahwastest kaugelt üle käisiwad. Oma hiiglasuurte kiwiheite-masinatega purustasiwad nad siinsete maalinnade puust kindlustused peagi wõi paniwad nad põlema, oma „siilidega" kaewasiwad nende alused õõnsaks wõi seadsiwad kõrgetelt tornidelt laskesillad linnawallidele, mille kaudu sisse tungisiwad. Enda „tornikatustelt" — mitmekorralistelt puu-ehitustelt, mis maalinna ette aeti, kippusiwad nad wallile; katuste warjus oli ka hea wallialust kaewata. Wõidetud maa wõimsalt käes hoidmiseks ja uute wõitude kergenduseks oliwad neil siia rajatawad wäga kõwad kiwikindlused: kuni neli küünart paksude müüridega, tornidega ja suurte kiwiheite-masinatega ehitud lossid, sügawate kraawidega ümbritsetud. Nendes wõis siis ka koguni wäike kaitsewägi iga pealekippumise eest julge olla ja ümberkaudsed maad hirmul hoida.

W ä g a suurelt kergendas aga sakslaste maa-ärawõitmist weel alatine ja kibe waenlus siinsete rahwaste oma wahel,

kes wastastikku üksteist wõõrastel murda aitasiwad. Seda asjalugu oskasiwad Saksa wõimumehed muidugi õige suurelt oma tuluks tarwitada ning „paganaid" alati üksteise wastu ässitada, neid hirmu ja meelituste teel omale wõitlustele abiks wõttes. Ristiusu toojad ei häbenenud sugugi tarbekorral paganatega lepinguid teha ja nendega ühes sõdida. „Risti-inimese" nime alla seatud rahwad nõuti muidugi ristilipu alla teenima ja teisi wõitma. Enda teadmata ja tahtmata aitasiwad sakslasi nende ettewõttes suurelt ka wenelased ja daanlased, need küll sakslastega wõisteldes, kuid wõistluses käis Saksa wõim üle ja nende tehtud töö sai Saksa tuluks.

Küll oli esiotsa Saksa walitsus siin maal wahel hädaohus; Riia linn oleks 1210. a. kuralaste pealekippumisel peatselt ära wõetud. Sest siinsed rahwad (peale lätlaste) kaitsesiwad end mehiselt. Kuid kunagi ei suutnud nad end wõõraste wastu ühendada ning nõnda omale wägewat sõjawõimu nõutada. Waid nad wõitlesiwad alati üksikult ja kaotasiwad nii muidugi. (Mõnikord katsuti küll ka mitme rahwa ühinemist „Riia rikkumiseks", aga sellest ei tulnud midagi wälja.)

Kuid mis mitme rahwa ühinemisest kõnelda! Ei ühegi rahwa juures saadud ühesmeeles sõdimisega korda, waid osade kaupa sattusiwad nad wõõra wõimu alla. Kõige pealt liiwlased.

Liiwi rahwa olukorda sakslaste siiatuleku ajal ei tarwitse iseäralikult kirjeldada. See oli pea-asjalikult niisamasugune kui ta sugulasel Eesti rahwal, nii sisemiselt kui wälimiselt. Elukombed, usk, töö ja tegewus, sõjariistad, ühiselukorraldus (maakonnad, kihelkonnad ja wanemad), kõik umbes nõnda kui Eestis. Nähtawalt oli aga Liiwi rahwa ühiselukoondus weel lõdwem kui eestlastel ja nii seal ühiselt toimetamine weel waewasem. Liiwlaste maa jagunes wiide maakonda: Wäinamaa, Koiwamaa (mida ka sealse peakindluse Toreida*) järgi nimetati), sellest edasi mere-äärne Letogorwe ja siis Metsapoolemaa, ning ida pool Antine lätlaste piiril Idumea. Kolmel wiimasel näib

*) Nime algkuju on küll wististe Taara aed. Saksa keeles hüütakse seda Treiden.

aga wähe tähtſuſt olnud olewat, ſeſt neid nimetatakſe alles päraſtpoole ja ikka nagu mööda minnes. Need oliwad wäikſed ja rahwaſt elas ſeal napilt. Tegelaſed oliwad nii pea-asjalikult Wäina ja Koiwa liiwlaſed.

Liiwlaste maa ulatas ſiis õige pikas, aga kitſas ribas terwet Riia lahe randa mööda nüüd e Kuramaa põhjatipult Salatſini ja ſealt weel tükk maad kaugemale põhja poole. Edaſi olew maa Eesti Soontagamaani (nüüdne Hääbemeeste kihelkond) näib ſel ajal rahwaſt peatſelt tühi olnud olewat; ſealt kaudu käis ainult tee Sakalaſſe ja Soontaganaſſe. Nii ſiis oli liiwlaste maapind, mis küll umbes 250 wersta pikkuſt mõõtis, aga mererannaſt läbistikku arwates ainult 30—50 wersta eemale ulatas (ükſi Wäina ääres oli ſee ligi 80 wersta lai, ſellewastu Kuramaal paljalt 20—25), wõrdlemiſi wäikene, ning elleſt tuleb arwata, et Liiwi rahwa arw üleüldſe ſuur ei olnud.

Nagu eespool loiemalt kuulſime, peſitas end Saksa wõim eſiti Wäina liiwlaste juurde ning ainult nemad ükſi oliwad ſiis ka ſellele wastu ſeismas, milleks nende jõud teadagi ei mõjunud. Aga Alberti wastu wõideldes (1200. a.) näiwad ometi juba ka Koiwa liiwlaſed ſeal tegewuſes olnud olewat, kuna nendegi wanemad wangiſtati. Alberti antud ränga löögi järele jäiwadki liiwlaſed juba ſeekord wõõra wõimu alla wagunſi, mis ju eſiotſa wäga tuntaw ei olnud. Muidugi ei puudunud ſakslaſtel õõrumiſed ja waenluſed, niihäſti tõrkuwate liiwlaſtega kui ka Gercike ja Polotski Wene würſtidega, kes liiwlaſi juba oma alamateks lugeſiwad ning Saksa wõimu eemale püüdſiwad tõrjuda. Aga oma ſihikindlal töötamiſel läks Albertil korda oma walitſuſt Wäinamaal kindlustada ja rahwaſt ristimiſele ſundida. Kui 1205.—1206. a. talwel Wäina liiwlaſed weel kord wastupanekut oliwad katſunud ja ſee äpardanud, heitſiwad nad end lõpulikult Saksa wõimu alla ja tegiwad lepingu, mille järgi nad oma majad ja põllud jälle kätte ſaiwad, aga Meinhardilt neile ehitatud kindluſte omandamiſe õiguſe oſa, mis nendel ſenini ikka weel olnud, pidiwad nad nüüd lõpulikult ära andma. Liiwlaſed tõrjuti kindluſteſt wälja. Nad muutuſiwad nõnda ſakslaſte kaaſelanikkudeſt nende *alamateks*.

Kohe ſelle järgi tuli kord Koiwa liiwlaste kätte. Seal oli tee Sakſa wõimule mõjuwalt taſandatud. Seſt ſelle maa (ja üleüldſe Liiwi rahwa) kõige tähtſam, oſawam ja tublim wanem Kaupo oli juba täitſa ja üsna Sakſa sõbraks ja kindlaks kriſtlaſeks ſaanud. Alguſel oli küll temagi oma rahwa wabaduſe eeſt wõidelnud ning teiste wanematega ühes Alberti käſul wangistatud. Päraſt aga oli kawal Theodorich, kes Kaupo tähtſuſeſt aru ſai, tema eneſega 1203. a. Sakſamaale ja koguni Rooma ligi wõtnud, kus Liiwi wanem „püha iſaga“ tutwuſtati, ſellelt 300 kuldguldnat ja toreda piibli kingiks ning rohke õnnistuſe kaaſa tõi. Loomulik, et ſee ſündmus Kaupole pööripäewaks ſai. Mõju, mis ta Roomaſt ja Sakſamaalt ligi wõttis, püſis elu otſani. Kaupole oli nüüd päewaſelge, et tema ſugurahwas läänemaade kultura-wõimule, mille ſuurus teda imeſtuſega täitis, wastuſeismiſeks wõimetu oli. Selleſt ſaadik käis ta politik kindlaſibiliſelt ſelle poole, oma rahwale ristiuſu omandamiſe kaudu uuſi elutingimiſi luua. Et ta mitte ära-andja ega au-ahne tõuſik ei olnud, näitab ſee, et ta päraſtki wõimſalt oma rahwa tulude eeſt ſeiſis, kui ſeda waja oli. Aga kui tõrkſamad Koiwa liiwlaſed, kurtes, et nad „uſuiket kanda ei ſuuda“, Kaupo keeluſt hoolimata (ſee aeti wanema-ametiſt minema) 1206. a. Polotski würsti omale appi kutſuſiwad ja ſakslaste wastu sõtta läkſiwad, aſus tema oma poolehoidjatega warmalt ſakslaste ſeltſi ja aitas enda ſuguwendaſid alla heita. Tormiga wõttis ta eneſe kantſi Kubeſalo oma paganauſuliste ſugulaste käeſt ära. (Suurelt aitaſiwad ſakslaſi ſelles sõjas ſemgallid, iſe alles paganad.) Teiſe wanema, Dabreli kantſi Toreidat ei ſuudetud wäewõimul wõita. Kuid nagu 1200. a., murdis liiwlaste meeli ka nüüd Sakſa sõjawäe maalaastamine, nii et nad „ärdalt rahu paluſiwad, preeſtrid oma juurde lubaſiwad wõtta ning kõiges nende sõna kuulda, ja auſamate perekondade lapſed pandiks andſiwad“. Lennewardi rahwas pidi weel oma uuele laenuherrale Danielile lepituſeks „iga adra pealt pool talenti ehk 1 perkapuuda rukkid maksma, mille määra päraſt weel kõrgendati. See maks oli siis juba eſimene Liiwi talupoegade koorem.

Selle looga oli liiwlaste allaheitmine oluliſelt lõpetatud.

ſeſt eespool=nimetatud kolm wähemat maakonda wajuſiwad waguſi kahe ſuurema järele. Saksa wõim ſeiſis kindlal jalal; ſelle äraheitmiſt ei olnud enam loota.

Peagi järgnes ka lätlaste ristimine ja Saksa wõimu alla ſaamine. Koguni teiſiti kui Liiwi ja Eesti rahwa juures ſündis ſee hoopis hõlpſalt ja ruttu, nagu mängides. Mitmel põhjuſel. Pehmeloomuliſed lätlaſed oliwad juba waremine palju ſuuremal mõõdul kui nende naabrid ida poolt ilmuwat ristiuſu mõju wastu wõtnud. Wene piiri poolne Tolowa= (Taalowa=) maa oligi juba päris ristiuſuliſeks ſaanud. Ka teiſed lätlaſed oliwad ristiuſuga nõnda oma jagu tuttawad, ning kui ſiis Saksa preester Alobrand 1208. aastal Asti järweſt lõuna pool neile „Jumala ſõna kuulutas“, oliwad nad peagi ristimiſega nõus, kuna enne küll liisku heitſiwad, „kas Pihkwa või Riia risti=inimeste usku wastu tuleks wõtta“. Liiſt langes riialaste kaſuks. Alobrand wõis Albertile rõõmſa teate wiia, et „lätlaſed Liiwimaa kirikuga riialaste omaks on arwatud“. Ja Albert oskas palawat rauda taguda: Saatis ühes Alobrandiga oma truu teenri, meile tuttawa Läti Hindreku, ſinna, kes ſiis lätlaste juures kirikuid ehitas ja ſuure mõjuga nende ümberpööramiſeks töötas. Et Lätis wägiwald eemale jäi, ſee andis misjonitööle ſeal muidugi hoopis teiſe mõnu kui Liiwis ja Eestis. Wäga ſuurelt mõjus aga lätlaste kriſtlasteks ſaamiſeks ſee asjalugu, et nad nõnda „kaſulikku kaupa“ lootſiwad teha. Nagu eespool mõnda korda teatatud, ſeiſiwad lätlaſed igaſt küljeſt oma naabrite waenu ja hirmu all: põhjaſt pigistaſiwad neid eeſtlaſed, läänеſt liiwlaſed, lõunaſt leedulaſed ja idaſt wenelaſed. Siia maale ilmunud Saksa wõimuſt lootſiwad nad ſiis endale otſe abi ja tuge ſaada, arwaſiwad sakslaſi eſiotſa oma sõpradeks ning wõtſiwad ſiis nende uſu ja walitſuſe hea meelega wastu.

Aastal 1208 oli Liiwi= ja Lätimaa üleüldiſelt juba Saksa wõimu alune ja rahwas ristitud.*) Ja nüüd nõuti eeſtlaſed ette.

---

*) **Mis moeliſeks nende olukord ſelle järgi kujunema hakkas, kuuleme edaspidi.**

21. Suure Eesti sõja algus.

Sõda saanud sõudemaie,
Waenuwanker weeremaie.
— — — — — — — — — —
Wanema käsud on wammukses,
Salasõnum suude sopis:
Et juba lipud liikumaies,
Odaokkad orjamaies,
Tapperiterad tappemaies.

„Klwp." XI lugu, 814—819.

Lätlaste Saksa walitsuse alla saamisega oli Eesti sõja tulek weel ainult ajaküsimuseks saanud. Mitmed põhjused mõjusiwad, et sellest enam möödapääsemist ei olnud. Liiwlaste kaudu oli Saksa wõim ainult ühte nurka pidi (nüüdse Saarde kihelkonna kaudu) eestlaste külge puutunud. Lätimaa kaudu aga sai see õige pikas joones eestlaste naabriks. Ning et naabrus peagi waenuks pidi muutuma, oli Saksa wõimu kange paisumisepüüde juures päewaselge. Meie maale ilmumise puhul ei olnud Albertil wististe küll mitte eestlastegi ärawõitmine plaanisse wõetud; ta ei tundnudki siis weel õieti siinset maad ja rahwaste wahekorda. Tema wõiduplaan käis esiotsa ükši liiwluste kohta. Aga „süües kaswab sõögi-isu", liiati weel Alberti suguse mehel. Kui ta Liiwimaa allaheitmisega juba kuue aasta jooksul walmis sai ning paar aastat hiljem pea terwe Läti rahwas nagu küps wili tema sülle langes, oli otse loomulik, et ta oma pilgu ka Eestimaa poole heitis ja sedagi oma saagiks ihkas.

Mitmed nähtused aga näitawad, et Eesti sõja puhkemisel Albert ometi enam tõugataw kui tõukaja oli. Tema ise soo-

winud 1208. a. weel Eesti sõda, kuna arwas, et ta wõim Liiwis tarwiliselt kindel ei olnud ja ta jõud eestlaste ärawõitmiseks alles wähene. Et see ettewõte wäga palju raskem ja wisam oli kui Liiwimaa allaheitmine, teadis tark Albert wäga hästi. Sest ta oli 1203. a. uue risti-sõjawäega Liiwimaale tulles merel saarlaste sõjalaewadega suures kimbus olnud ning järgnewal aastal Theodorich ja Kaupo Roomast koju tulles niisamuti. Nendes merewõitlustes oli eestlaste sõjatublidust, waprust ja mehisust nii suurelt tundma saadud, et Saksa ristisõjalastel kuigi suurt isu ei olnud selle kardetawa waenlasega tüli algada.

Alberti enese pärast oleks sõda weel wiibida wõinud; tema ei olnud selle süttimise ajal koduski. Aga kõige oma kawaluse ja osawuse juures, mis Albertile omane oli, ei suutnud ta ometi igas tükis asjaolude üle walitseda, waid need kippusiwad õige aegsaste teisiti kujunema, kui tema soowis. Tema enda loodud abinõud pöördusiwad osalt ta wastu. Mõõgawennad, kes Alberti aru järgi ainult tema sõnakuulelikud sulased pidiwad olema, ajasiwad, niipea kui liiwlaste allaheitmine lõpule sai, kohe selja sirgeks ja päris iwad oma „Kristuse sõjateenistuse eest“ tasu, nimelt kolmandat osa wõidetud maast. Wäga wastumeelt täitis Albert seda soowi, mida täitmata jätta ei wõinud, sest ta pidi ordut edaspidigi heas tujus hoidma. Nii siis sigis juba 1206. a. Liiwisse kirikliku walitsuse kõrwale ka ilmalik ordu-walitsus. Selle alla sai Koiwa jõe keskmise jooksu maa, kuhu ordu siis wäga tugewa Wõnnu losi ehitas (sealse endise wendide maalinna ligidale), mis pärast ordu pesapaigaks saigi. Aga isegi rahulikult kättesaadud Lätimaast, mille juures ordu mingit waewa polnud näinud, nõudis ja sai tema oma osa. Ning see kerge saak äratas temal uut isu. Ordu nõudis Albertilt juba ette, et ka edaspidi wõidetawast paganate maast kolmandik temale saagu. Selle nõude wõis Albert siis küll asjalikul põhjusel tagasi tõugata, et ta ometi selleşt maast, mida tal weel ei ole, midagi ära ei wõi anda. Aga see nõue näitab päewaselgelt, kudas ordu sõjakas meel juba siis kiriku wõidupüüeteşt kaugemale kippus. Uue saagi ihas igatses ahne ordu eestlastega sõda

ſaada. Ning ſellesſamas ihas oliwad Saksa uued alamad lätlaſed. Nendel oli kahtlemata ſakslastega ſõbrutſedes kohe mõte meeles mõlkunud, nende ſeltſis ja abil enda tuliſt wiha oma põliste waenlaste „igaunide“ wastu, keda nad senini ikka tagaſi oliwad ſurunud, kord ometi täiel mõõdul kustutama hakata ja nendele kõike seniſt kannatuſt kuhjaga kätte taſuda. Et aſi nõnda oli, tunnistab lätlaste terwe tegewus Eesti sõja ajal. Kujutaw lätlaste mõttewiiſi kohta on nende wanema Russini (eeſtlaste weriwaenlaſe) kiitlemine oma eſimeſe sõjakäigu järele Sakalas: „Küllap minu lapſelapſed seda weel oma lastele kõnelewad, mis Russin Kõigekõrgema abiga ſakalastele on teinud.“

Rüütliordu ſaagihimu ja lätlaste põlew waen eeſtlaste wastu ſütitaſiwad ſiis Eesti sõja kohe selle järgi põlema, kui Saksa wõim Lätisse oli aſunud, nimelt a. 1208. Ometi häbeneti otſe lauſa röövli moel eeſtlaste kallale minna, waid püüti sõjaks moepäraſt mingit põhjuſt otſida, nagu seda waenu algamiſel ka riikide wahel ikka on tehtud ja weel tehtakſe. Ning kus midagi otſitakſe, pole selle leidmine mitte raske. Riias tuletati nüüd ühte wana asja meelde, mis „enne Riia ehitamiſt“ olnud, nii siis sellel ajal, kui Saksa walitſuſt siin weel polnud. Siis oli üks Saksa kaubawoor, mis Wäina kaldalt Pihkwasse tõttas, teel Oandimaal ära röövitud. Saksa kaupmehed ſaanud sellega üle tuhande marga eeſt kahju (umbes 15.000 rubla). Niiſugusid äparduſi tuli aga kaubateel tihtigi; pärastine kauplemine oli selle kahju ammugi taſunud ning kaupmeestel oli küll terwe aſi unustuſesse ſattunud. Aga nüüd arwati õige aeg olewat seda küſimuſt uueste ſoendada, ning Riiaſt läks ſaatkond Oandimaale (eelnimetatud Alobrand eesotſas) riiſutud wara tagaſi nõudma. Et see käik asjataks jäi, ſaadeti pea teine weel tugewam ſaatkond ſinna; selles oliwad ka juba kolm Läti wanemat: Russin, Thalibald (Taaliwaldis) ja Waridate ja üks ordu rüütel ligi. Ugalaſed ei arwanud taſunõuet ſugugi õigeks, waid ſaatſiwad oma ſaadikud Lätimaale asja õiendama, kus ſiis küſimuſe otſustamiſeks umbes nagu wahekohut katſuti pidada. Selle oſaliſeks olnud „palju mehi“, nimelt peale Läti ja Eesti wanemate ka ordu ja piiskopi wolinikud. Wiimaſeks

oli otſe Läti Hindrek iſe, kes ſiis asjaloo kohta õige laia kirjelduſe on andnud. Aga kahjuks üliwäga *ühekülgſe*. Siin tuleb tema erapoolik, eeſtlastele waenulik, aga lätlastele ſõbralik meelſus otſe hiilgawalt nähtawale. Tema kirjutab, et Sakſa ja Läti mehed „rahuſt ja õiguſeſt ſeletama hakkaſiwad, aga Eesti ſaadikud põlgaſiwad rahu lätlastega ära, ei möelnudki ülekohtuſelt wõetud wara tagaſi anda, kõneleſiwad lätlastele *kõigis* asjus wastu, ähwardaſiwad waenuwiiſil odadega ja läkſiwad rahu tegemata ära".

Eeſtlaste wastupõhjuſteſt, *miks* nad „rahu põlgaſiwad", on Hindrek kahjuks *täitſa waikides* mööda läinud. Aga need põhjuſed pidiwad *mõjuwad* olema. Seſt kui ugalaſed end ainult oma ſõja-õiguſe peale oleksiwad toetanud ja kahju taſumiſeks kiuſakalt tõrkunud, ſiis ei oleks nendel ju ſugugi waja olnud enne oma maal ja päraſt Lätis küſimuſt pikalt harutada, waid nõudele oleks kohe eitawalt wastatud. Et nad ſeda aga tegiwad, *pidi* neil ka oma poolt mingi põhjus olema nõudmiſt ülekohtuſeks tunnistada ja ſeda õiguſega tagaſi lükata. Waheſt oliwad riiſumiſes ſüüdlaſed juba ſiis ammu ſurnud (nagu päraſtpoole uute nõudmiste juures öeldi) ja ſaadud ſaak kaotſi läinud, ehk arwati tehtud kahju päraſt olnud lätlaste ſõjakäikudega enam kui täielt taſutud olewat. Seſt tähelepandaw on, et *lätlaſed* end asjaſſe oliwad ſeganud, millega nendel iſeeneſeſt ometi midagi tegemiſt ei wõinud olla. Seda ei olnud õieti ju ka Sakſa rüütlitel ja waimulikkudel mitte, waid ainult kaupmeestel. Aga otſe *nende* pealekäimiſeſt ei nimetata wahekohtu pidamiſel enam midagi. See näitab üliſelgeste, et terwe kahjutaſu-küſimus ainult ſilmakirjaks ja otſe wägiſe ette oli toodud, et Eestiſſe ſõttaminekuks mingit asjaliſt põhjuſt leida. Seſt mõõgawendadel ja Läti wanematel oli ſõda juba ette kindlalt ära otſustatud. „Sõda *pidi* tulema, ning ta tuli kõigi oma koledustega ja kaaslastega, riiſumistega ja põletamistega, katkuga ja näljaga." (J. Hurt.) Ja kestis 16 aastat!

Kindlaks tunnistuſeks ſelle kohta, et kirjeldatud kaubawoori-riiſumiſe aſi eeſtlaste arwates koguni tähtſuſeta aſi oli ning nad *ſellepäraſt* ſugugi ſõja tulekut ei uskunud, on asjalugu, et ugalaſed täitſa ette walmistamata oliwad, kui

(arwatawaste 1208. a. ſügiſel) eſimene Saksa ſõjakäik nende maale ette wõeti. Et ſellel käigul rahwa ümberpööramiſe püüdega weel piſematki ühenduſt ei olnud, waid ſee täitſa rööwikäigu laadi kandis, näitab teatus, et ſelles ristiſõjalaſi ligi ei olnud. Waid ſelles „ſuures ja tugewas ſõjawäes", mis Toreidas koguti, oliwad Saksa rüütlite kõrwal aga lätlaſed ja liiwlaſed; eſimeſed tuliwad kanges kättemakſuõhinas, teiſed aga Saksa käskijate nõudmiſel ning küll ka hea ſaagi lootuſes. Oandimaale jõudes „riiſuti kõik külad paljaks, põletati majad maha ja tapeti inimeſed ära". Ka Otepää maalinn (ſelle nime kohta ütleb ka Läti Hindrek, ſee tähendawat karu pead), ſaadi hõlpſalt kätte ja pisteti põlema. Oma malewa kokkuwõtmiſeks ei ſaanud ugalaſed aegagi, ſeſt kolmepäewaſe laastamiſe järele pööras waenuwägi rohke riiſutud waraga ja ſõjawangidega tagaſi.

Selle loo järele ei wõinud muidugi ka eeſtlaste poolt rahupidamiſeſt kõnet olla, waid kogutud ugalaste malewa tõttas jala pealt Lätiſſe kätte maksma, kutſus ka naabrid ſakalaſi appi, kes ſelleks kohe walmis oliwad. Suur Eesti wägi tungis Keſt-Lätimaale Trikatiſſe ja talitas ſeal niiſama, kui wõõrad Oandimaal teinud. Riiſuti, mis kätte ſaadi, ja tapeti, kes ette puutus; üks lätlane põletatud eluſalt ära. Wanema Thalibaldi maalinn Bewerin *) piirati ümber ja sõditi ſelle all terwe päew. Et eeſtlaſed leppimata ei olnud, näitab Hindreku oma teatus, nad pakkunud lätlaſtele rahu, mille peale need aga wastanud, et eeſtlaſed endid enne ristida lasku, muidu ei wõida rahuſt juttu olla. Selle nõudmiſe täitmiſe peale ei mõtelnud Eesti ſõjalaſed muidugi, aga ſõdimiſt jatkata ei uſaldanud nad ka enam, waid pööraſiwad koju tagaſi. Kardeti waenuwäe pealetulekut. Ja õiguſega. Seſt lätlaſte kiirel kutſel („ööd läbi") ruttas ordumeister Winno Wõnnuſt oma meestega ja teel kogutud lätlaſtega Bewerini alla. Et eeſtlaſed ſiit juba ära läinud

*) Kus kohal Bewerin (ehk Läti kujus Bebrin) olnud, ei teata kindlalt; wististe aga Koiwa jõe ligiduſes, Wolmariſt lõuna pool. — Hindreku jutuſtatud lugu, et Bewerini piiramiſt lätlaſte preeſter takiſtanud, kes oma mänguga ja lauluga piirajate wiha waigiſtanud, on wististe liig ilukſtatud.

oliwad, andis lätlastele julguſt ning nad „wõtſiwad kõik teiſed omakſed kokku ja läkſiwad otſeteed Sakalasſe, kus kõik rahwa armuta maha lõiwad, 300 ülemat meeſt ära tapſiwad, majad maha põletaſiwad, wara, weiſed ja hobuſed ära riiſuſiwad ja tüdrukud wangi wiiſiwad". (Wiimane ütelus kordub ſõjalugudes õige tihti; Hindrek tähendab, et „ſõjameheb ſiin maal harjunud oliwad ainult nende peale armu heitma". Misjaoks ſee armuheitmine aga oli, wõib hästi küll aimata.) Alles kui lätlastel „käed tapmiſeſt ära wäſiſiwad, pööraſiwad nad koju tagaſi, jagaſiwad oma ſaagi rüütliwendadega ning kiitſiwad Jumalat". Et rüütlitele ſaagiſt hiljem oſa anti, näib tõendawat, et need ſeekord Sakalas ei käinudki, waid lätlaſed ükſi terwe häwituſetöö tegiwad. Wõõrastawalt tundub, miks Bewerinist koju tulnud Eesti malewa mingit wastupanemiſt ei awaldanud. Wististe oli ſee waheajal laiali läinud ja ei ſaanud nii ruttu jälle koguda. Et aga kirikuülemus aſjaſt eemal ſeiſis, näitab ſee, et Albert iſe ſel ajal Sakſamaal oli ning tema wend Hermann (pärastine Tartu piiskopp), kes ſiis liiwlaste kohtumõiſtja (vogti) ametis oli, ſündmuſega ſugugi rahul ei olnud. Seſt tal oli põhjuſt karta, et Eesti poolt jälle wali kättemaks tuleb, ka Liiwisſe, mille tõrjumiſeks ta jõud wähene oli. Ta nõudis ſiis Läti wanemad oma ette ja noomis neid rahupidamiſele; iſe aga katſus eeſtlastega ajutiſelt rahu teha, kuni Albert uut ſõjajõudu tooks. Et kangeste ärakohutatud ja kurnatud ſakalastel ja ugalastel ka enam ſõja-iſu ei olnud, lepiti rahukaubaga kokku ja waen lõppes ſeekord.

Aga ſee rahu tehti ainult *üheks aastaks*; mõlemal pool oli kindel nõu teiſel aastal edaſi ſõdida. Ning waewalt oli lepitud aeg (1209. a.) möödas, kui jälle Wõnnu orduülem Berthold oma meestega ning Läti wanemad, Russin eesotſas, oma rahwaga Oandimaale röövima läkſiwad. See tuli ugalastele üsna ootamatalt; wististe ei arwanud nad rahuaega weel möödas olewat, wäga wõimalik on, et ſee ka weel ei olnudki, waid ſõda enne-aegu algati. Nii ſiis oliwad nad waenuwäe tulekul „kõik kodukülades, kus ſurma leidſiwad". Mulluſt teguwiiſi korrati täies ſuuruſes, ja ſiis pöörati kähku tagaſi.

Seegi sõjakäik oli nähtawalt Alberti teadmata ja tahtmata ette wõetud. See oli küll nüüd kodus ja uut sõjawäge ligi toonud, aga Eesti sõda oli temale wastumeelt. Ning Toreida liiwlased tuliwad otse paluma, et ta eestlasi katsuks lepitada. (Seda tegiwad nad osalt eestlaste kättemaksu-sõda kartes, osalt ka waheşt Eestiga suguluşt tundes.) Ja Albert saatiski tuntud preestri Alobrandi Ugandisse rahu kauplema. Seal tahetud teda ära tappa, sest ugalased oliwad rahu rikkumise pärast muidugi wäga wihased. Wanemad aga takistasiwad seda ning saatsiwad oma poolt saadikud Riiga, kus tõeste rahu pärast kokku lepiti. Aga ordu oli juba siis nii sõjakaks ja ülemeelseks läinud, et ta lausa oma ülemisanda Alberti määrusele wastu pani ning tema tehtud rahukaupa mitte oma kohta kõitwaks ei arwanud, waid aega waritses, mil sõda saaks uuendada.

Ja selleks tuli peagi sünnis juhus. Wene würstid Nowgorodis ja Pihkwas, Mstislaw (Südi) ja ta wend Wladimir, paniwad muidugi wäga pahaks, et sakslased „nende murumaale" kippusiwad — Ugandisse, mida nemad juba ammust saadik enda omanduseks lugesiwad. 1210. a. ilmus suur Wene wägi Oandimaale ja piiras Otepää ümber (mis nähtawalt waheajal jälle uueste üles oli ehitatud). Kaheksa päewa piirati seda; siis palusiwad ugalased toidu ja wee puuduse! rahu. Ning wenelased leppisiwadki 400 marga nahkraha maksuga ja lubamisega, et ugalased Wene poolt ristimise wastu wõtawad. Mõned inimesed ristitigi, teiste ristimiseks lubati Pihkwast preestrid saata. Aga neid ei tulnud; idapoolsed ristijad ja wõitjad ajasiwad oma asju ikka loiult. Koguni teisiti talitasiwad Saksa rüütlid. Niipea kui teatus wenelaste sõjakäigust Wõnnusse jõudis, ruttas rüütliülem Berthold uueste Ugandisse „jaole" ning kippus omakorda Otepää peale. Kaasas oliwad temal muidugi jälle lätlased, aga nüüd ka liiwlased ja isegi „piiskopimehed". (Albert ise oli jälle Saksamaale läinud ning ta „mehed" talitasiwad nüüd omapead.) Otepääs olnud siis „wähe rahwast" ning kaitsjad awasiwad hirmuga rüütlitele linna wärawad. Selleşt hoolimata tegi ometi üks osa Saksa sõjalasi linnas weretalguşt: Tapeti, riisuti ja weeti elussejääjaid

wangi, ainult mõningad pääsnud pakku. Kolmepäewaſe puhkamiſe järele pandi linn põlema ja pöörati koju.

Ära nähes, et neid kudagi rahule ei jäeta, wõtſiwad nüüd ka eeſtlaſed oma poolt ſuurema ſõjakäigu ette. Õhutuſt ſelleks andis kuralaſte kutſe, kes ſelſamal ajal Riia peale tungiſiwad ning nõudſiwad, et eeſtlaſed ſelja tagant ſakslaſi tülitakſiwad. Nüüd ei hakanud eeſtlaſed Lätimaa laaſtamiſega aega wiitma, waid läkſiwad joonelt kardetawa rüütlitepeſa Wõnnu alla, piiraſiwad ſelle ümber, wedaſiwad hulgana puid kantſi ette ja piſtſiwad põlema, et nii tuld ka kantſi kanda, kiskuſiwad metſaſt ſuured puud kõige juurtega wälja, tõiwad kantſi ette ja ſõdiſiwad nende warjuſt, tuld ja ſuitſu linna ajades, et „waenlaſi wälja ſuitſutada". Nii tehti kolm päewa ja linn oligi juba langemiſel. Kuid ſiis tuli paha teatus: Toreida poolt tulewad riialaſed, lätlaſed ja Kaupo oma liiwlaſtega linnale appi. Selle wäe wastu ei uſaldanud eeſtlaſed wõidelda, waid pööraſiwad üle Koiwa jõe tagaſi, Bewerini poole. Waenuwägi tõttas kohe neid taga ajama, Riiaſt tulewat rüütliwäge järgi ootamata. Ta oli ſelle juures aga liig ettewaatamata ning ſattus Ümera *) (Ymere) jõe äärſetes metſades peidus olewa Eesti ſõjawäe kimpu. Siin ſiis ſündis eſimene päris lahing Eesti ning Saksa-Liiwi-Läti wägede wahel. Ning ſee lõppes täieliſe Eeſti wõiduga. Seſt „maameeste malewa" oli ſiin ſõjale walmis ſeatud, kuna aga wastaſed, kes eeſtlaſi täiel põgenemiſel arwaſiwad olewat, neid äkki wõitluſele walmis nähes kangeste ära kohkuſiwad ja ſegaduſesſe ſattuſiwad. Lätlaſed läkſiwad kohe pakku, pea ka liiwlaſed ning wiimati wiſad sakslaſedki. Wõitluſes ja taga-ajamiſel ſurmatud nendeſt wäga palju ära, muiſt wõeti wangi (üle 100 mehe). Langenute arwus oli palju rüütlid, ka Kaupo poeg ja wäimees. Oli waenuwägi täieste laiali pillatud, wiiſiwad wõitjad oma wangid Ümera jõele, kus 14 sakslaſt ära ſurmatud; mõned küpſetatud elawalt, teistele lõigatud mõõgaga ristid ſelga.

*) Ümera jõe nimetus on kirjadeſt kadunud; ſeda on ſenini nüüdſeks Sede jõeks peetud, mis ida poolt Aſti järwe woolab. Aga wiſt oli ſee üks Koiwa jõe keſkmiſe jooksu haru, mis nüüdli „Jumera" nime kannab. (W. M. Kampmann, 1904. a. „Lindas".)

Eesti wahwus oli wägewa wastase 'löönud, aga suurt wõitu tarwitada ning uueste waenlase maale kippuda, kus nüüd hirm suur oli ja wastupanek nõrgendatud, ei usaldanud ehk ei osanud Eesti wägi ometi, waid pööras kodu poole.

Nii ei toonud Ümera wõit eestlastele mingit wilja. Otse wastupidiselt. Selsamal ajal sepitseti Roomas nende orjastamiseks juba ahelaid. Albertile anti õigus siin maal „peapiiskopi moel talitada", nimelt teisi piiskoppisid ametisse panna, mida ta pea tegigi; rüütliordule aga jagati täis woli nende maade kohta, mis ta alla suudab heita, ilma et piiskopil nendega asja oleks.

Ja nüüd asuti täie tõega Eestimaa ärawõitmisele, milleks senised röövikäigud mõjuwalt teed oliwad walmistanud. Albert oli esiti Eesti sõja asjus tagasihoidlik olnud, nüüd aga ajas ta teiste alustatud ettewõtet suure hooga edasi.

22. Sõja kibedam käik.

Iſamaa ilu hoieldes,
Waenlaste wastu wõideldes
Wariſeſid waprad wallad,
Kolletaſid kihelkonnad
Muiſtſe põlwe mulla alla.

„Klwp.“ Siſſ. 157—161.

See oli 1211. aastal. Nüüd aſuti mõlemalt poolt terwe jõuga ja täie teadmiſega tegewuſesſe, et wastaſele waja hoopi anda, mis mõjub. Nii ſai ſee aasta kõige Eesti ſõja kohta kõige ägedamaks, kibedamaks ja weriſemaks. Seſt ſellel aastal ſõditi terwe aasta otſa, alguſeſt lõpuni, mida enne ega pärast ei olnud. Ning nüüd oli Eesti rahwa ſõjaline jõud alles rohke ja murdmata. Selle-aastane ſõdimine oli ühtlaſi nagu terwe ſõja wähendatud ärakuju: eſiti ſakslaste (ja nende abiliste) poolt kange pealetungimine, ſiis eeſtlaste poolt wali wastutõuge, ſelle järgi uus wõõraste lõök, eeſtlaste uuendatud wastupanek, wiimati aga nende allajäämine terwel wõitluſewäljal. Nõnda ſai ſelle-aastane ſõdimine juba kõige ſõjakäigu kohta oma kohaſt otſustajaks ja ſelle kurwa lõpu ettetähendajaks. Selle aasta ſündmuſi kirjeldame ſiis laiemalt kui muude aastate luguſid.

Nagu piirikiwiks on ſee aasta meie rahwa ajaloos ſelle pooleſtki, et ſiis (arwatawaste maikuul) Eestimaa jaoks juba oma iſeäraline Saksa walitſuſemees ära määrati, „Eestimaa piiskopp“, kelleks Albert oma abiliſe Theodorichi nimetas (kes juba, nagu eelpool kuulſime, eeſtlastemaal kodunenud oli). See Alberti määrus näitab ſelgemine

kui mingi muu, mis plaanid temal Eestimaa kohta oliwad. Uue piiskopi asukohaks seati Lihula, alles allaheitmata Läänemaal. Kuid rahus ei saanud uus isand seal kudagi asuda, waid liikus terwel oma ametiajal üheſt paigaſt teſe, kuni 15. juunil 1219. aastal Lindaniſa all eeſtlaste ohade-piste all ſuri.

Kuna Saksa poolt pealekäimine nüüd kindlaſihiliſelt ſündis, hakati ka Eestis juba aimama, et lääneſt ilmunud uus waenlane hoopis teiſtſugune, kangem ja hädaohtlikum oli kui need, kellega ſenini tegemiſt oli olnud: leedulaſed, lätlaſed, wenelaſed, oſalt ka daanlaſed. Need wõtſiwad ſiia ikka ainult ajutiſi ſõjakäikuſid ette, pea-asjalikult ſaagi ſaamiſeks, wenelaſed wahel ka walitſemiſe katſeks, millel aga püſi ei olnud.

Koguni teiſtſugune oli Saksa wõim, mis end kindlalt ja püſiwalt otſekohe eeſtlaste õue alla rajas ning ſellega neidki lauſa oma piirkonda ähwardas tõmmata. Ränga hädaohu ilmumiſel tärkas ſiis, waheſt eſimeſt korda ajaloo-käigus, k õ i g i Eesti ſuguharude juures eneſekaitsmiſe-tunne ja ühiſtegewuſe-püüe, kardetawale waenlaſele ühes meeles ja jõus wastu astuda. Ei lepitud mitte enam ſellega, et waenlaste tehtud kahju kätte makstes nende maad laastama ja rahwaſt tapma minna, waid ſeati ſuur ſiht ſilmade ette, ſiia maale ilmunud wõõraſt wõimu hoopis h ä w i t a d a, nii end alatiſeſt hirmuſt wabastada, mida ühtepuhku paiſuw Saksa walitſus eeſtlaste kohta nagu luupainaja awaldas. Et ſee ettewõte wäga ſuur ja raske oli, püüti t e r w e t Eesti rahwa wõimu ſelleks kokku wõtta. Ümera ääres ſaadud wõit andis ühinemiſeks muidugi õhutuſt ja wõidu ſaamiſeks lootuſt; oli nähtud, et ka ſakslaſi wõita wõib. Ning Ümera ſõjateelt koju tulles oliwadki eeſtlaſed „kõigiſſe maakondadeſſe kutſed ſaatnud, wannet andnud ja ühinenud, et kriſtlaſte nime wastu ü k s ſüda ja ü k s hing tahawad olla".

Sõjateele ei läinud nüüd ſiis mitte ainult ſoontagalaſed, ſakalaſed ja ugalaſed, kes ſakslaſte naabruſeſt juba nii palju mõrudat oliwad maitſnud ning nõnda hädaſunnil enda kaitſeks talitaſiwad, waid ka wähem puudutatud ſaarlaſed,

iſegi kaugemal olewad Rotalia ning „Lindaniſe“ elanikud, kelleſt Sakſa hädaoht küll weel õige kaugel oli. Aga et ſee neilegi tuleb, tunti loomuſunnil ära ning püüti ſiis ſeda aegſaste tõrjuma minna. Peale wirulaste ja järwalaste, keda ſõjateadetes otſekohe ei nimetata, aga kelle poolt ka waheſt abiwäed wäljas oliwad (kõneldakſe ju k õ i g e ſt Eestimaaſt), astuſiwad Eesti ſuguharud 1211. a. wõitluſele, et kangele wastaſele ſurmahoopi anda. Selleks tõtati eſiti Koiwa kaldale ſõjateele, et ſiin liiwlaste peſapaigas sakslaste wõimu kukutada, waheſt ka ſugulaſi liiwlaſi oma nõusſe meelitada, ſiis ühiſelt Wäina jõe weerde Riia kallale minna ja ſeal sakste walitſuſele ſiin maal otſa teha. See ſuur püüe äpardas aga üsna ning tõi eeſtlaſtele ainult ränga kahju ja uue kange karistuſe kaela. Põhjuſeks oli küll, ſelleſt rääkimata, et eeſtlaste jõud üksi tähendatud ettewõtte jaoks üleüldſe nõrk oli, weel ſee, et liiwlaſed ikka sakste sõbraks edaſi jäiwad ning õieti mitte Eesti malewadki ühiſelt tegewuſesſe ei astunud. Seſt kuna ſuwel läänepoolſed ſuguharud Koiwa kaldal elu ja ſurma peale wõitleſiwad, ſeiſiwad ſüdid ſakalaſed ja ugarad ugalaſed ſelleſt nähtawalt eemal; need wõtſiwad alles hiljemine omakorda sõjakäigu Lätisſe ette, kuid ſattuſiwad ſellega alles õieti wastaste kättemakſu alla.

Eſimene 1211. a. sõjakäik (Alberti äraolekul; temal oliwad ſiin juba tublid aſemikud asju ajamas) wõeti kohe aasta algupäewadel ette, jõulu järgi, kui „talwe külm kaswas“. Siis ſaatſiwad „riialaste wanemad kutſed wälja terwele Liiwi- ja Lätimaale ja kõigisſe kindlustesſe Wäina ja Koiwa jõe ääres“, Eesti paganarahwale kätte maksma minna. *) Koguni Pihkwaſt tuli „wäga ſuur ſalk wenelaſi“ sakslastele appi, muidugi ſaagi lootuſes. Sõjawägi kogus Liiwi Metſapoolemaale, kus liiwlastelt truuduſe kindlustuſeks pantiſid nõuti; neid ei uſaldatud weel õieti. Õõd ja päewa mereranda mööda minnes jõuti ſiis üle Pärnu jõe, „eſi-

*) Sellel, sõdades harjunuks saanud ütelusel ei olnud seekord küll õiguse warjugi, seſt Soontaga rahwaga polnud sakslastel senini tegemiſt olnud ja sellele ei olnud midagi „kätte maksta“.

meſesſe Eesti maakonda" Soontaganasſe. Tee wahid ei ſaanud waenuwäe liginemiſeſt küllalt ruttu kodurahwale teatada, waid kärmed waenlaſed käiſiwad kohe nende kannul küladesſe, „leidſiwad pea kõik oma majadeſt" ning hakkaſiwad tapma. Sõjawägi jagunes mitmele poole, „ſurmas palju inimeſi, kihutas teiſi taga, wedas naiſed-lapſed wangi, põletas" ja riiſus, mis kätte ſai. Nii tehti kolm päewa; ſiis koguti Soontagana maalinna alla kokku. Sõjaſaak oli ſuur küll: kariloomi ükſi 4000, arwamata hobuſed; muud loomad ja wangid, neid olnud lugemata. Neljandal päewal, kui Sakſa sõjawägi kolm kindluſt ära wõtnud ja põlema pannud, pööras ta oma röövwiſaagiga „rõõmuga" koduteele.

Tähelepandaw ſelle kirjelduſe juures on asjalugu, et Eesti maalinnade ärawõitmiſe juures olnud wõitlusteſt midagi ei kõnelda. Wiſt ei ſaanud eeſtlaſed enam mahtigi oma linnadesſe koguda, nii et need üsna hõlpſalt waenlaste kätte ſattuſiwad, kes need aga põletamiſe järgi jälle maha jätſiwad, nii et linnaſid uueſte korda wõidi ſeada. — Waenuwäe häwitus Soontaganas oli ränk küll olnud, ſeſt peale hulga tapetute ja ärawiidud wangide oli palju läänlaſi metſades ja merejääl, kuhu nad waenlaſte eeſt pakku läinud, ära külmanud.

Teadagi hakkaſiwad läänlaſed kohe kättemakſu peale mõtlema ja kuu aja päraſt liikus nende malewa Liiwimaa poole. Selſamal ajal aſus ka ſakalaſte ja ugalaſte malewa teele, wiſtiſte lätlaſte kutſel. See puutus Asti järwe ääres Liiwi ja Läti sõjalaſtega kokku, kes ka jälle uuele wõitluſele wälja läkſiwad. Eesti malewa aga põikas ſeekord eeſt ära, ſeſt kuna läänlaſi weel ei nähtud, taheti enne neid ära oodata. Aga ka Liiwi ja Läti meeſtel polnud sõdimiſeks iſu, ſeſt kui nad ühe mahajäänud eeſtlaſe käeſt kuulſiwad, et Soontagana poolt teine ſuur Eesti wägi mere äärt mööda tulemas oli, keeraſiwad Liiwi wanemad ruttu koju oma kindluſteſſe, enda omakſeid waenlaſte eeſt peitma. Nii wõiſiwad Eesti malewad takiſtamata Metſapoolesſe minna, kus tühjad külad ja kirikud maha põletaſiwad. Muud ſuuremat ei ſaanud nad ſeal aga teha, ſeſt rahwas oli kindluſte warjus ja ka oma waranduſe eeſt koriſtanud.

Kindluste kallale kippumiseks ei olnud neil aga mahti, sest juba kogutigi Saksa sõjawäge kokku ja „Russin ruttas kõigi lätlastega Raupa". Seda kuuldes töttas Eesti sõjawägi koju minema, ilma et wõitlusele oleks asunud. Wast mõeldi kodus weel suuremat jõudu kokku wõtta. Aga selleks puudus nähtawaste hool ja agarus. Sest kui jälle kuu aja pärast (arwatawaste weebruari lõpul) wägew waenlane Eestisse ilmus, ei olnud seal malewat mitte wastu astumas, ehk seda küll wäga waja oleks olnud. Sest otse nüüd tuliwad sakslased esimest korda eestlaste maad plaanilikult ära wõitma, rahwast alla heitma ja ristima. Ning see esimene löök sihiti otsekohe kangete sakalaste maa südamesse, Wiljandi maalinna wastu, mida ju siis selle nimega hüüti (Ladina Viliende). Et seda teha usaldati, kuna ju Wiljandi, nagu teada, oma looduslise seisukoha pooleşt wäga kindel koht on ja ta ärawõitmine nõnda raske, see näitab selgelt sellekordse ettewõtte tuuma ja sihti. Taheti eestlastele otsekohe ja lausa tunda anda, mille peale sakslased wälja lähewad, nimelt terwet maad ära wõitma. Sest kui juba sakalaste suurem kindlus wõõraste kätte läks, pidi muidugi terwe maa märkama, mis teda ootab.

Et asi nõnda oli, koguti sellekordseks sõjakäiguks hoopis suurem ja kangem sõjawägi kokku, kui kunagi enne oli tehtud. Selle üdiks oliwad muidugi Saksa ristisõjalased ja ordurüütlid. Kuid arwu pooleşt oli nende hulk muidugi wähene; kaugelt suurem osa sõjalasi oliwad Saksa uued alamad, liiwlased ja lätlased, kellele „waljud käsud kange ähwardusega anti, et kõik ühes pidiwad tulema, ja see ajas nendele hirmu peale". Neid oma abiwägesid tarwitasiwad sakslased seekord, nagu enamaste ka muidu, kõige pealt selleks, et Wiljandi ette jõudes nad wälja saatsiwad „kõiki ümberkaudseid maakondi rüüstama ning toiduwara ja wilja koguma. Need käisiwad kõik külad läbi, surmasiwad palju paganaid ja tõiwad teised linna ette", wangidena. Mis teguwiisile Saksa wäejuhid selle järgi asusiwad, on terwe nende ettewõtte kujutamiseks nii wäga kohane, et sünnis on selleks Läti Hindreku oma sõnu kuulda. Tema kirjutab, et Saksa ja Läti ülemused Eesti wangid linna ette wiinud ja seal rahu

ſobitama hakanud, öeldes, et „kui teie oma wäärjumalate teenistuſeſt taganete ning meiega õige Jumala ſiſſe tahate uskuda, ſiis anname need wangid teile eluſalt tagaſi ja ühendame ennaſt teiega wennalikus armastuſes rahuſidemega. Aga põlgamiſe wiiſil ei wõtnud eeſtlaſed õigeſt jumalaſt ja risti-inimeste nimeſt kuuldagi, waid ähwardaſiwad ſõjaga, paniwad ſakslaste raudriided ſelga, mis nad eſimeſel wõitlemiſel linnawärawas oma kätte oliwad wõitnud, kiitleſiwad linna kõrge walli peal, walmistaſiwad ennaſt tapluſele ja hirwitaſiwad naerdes ſuure häälega ſõjawäge. Lätlaſed wõtſiwad ſiis kõik wangid, tapſiwad need ära, wiskaſiwad linnakraawi, ja ähwardaſiwad nendega, kes linnas oliwad, nõndaſamuti teha. Ja ambukütid ſurmaſiwad palju (linnawäge) ja ajaſiwad kõiki kaitsmaſt ära".

Õieti lapſelikult tundub meile küll Saksa preeſtri mõttewiis, kes ſellepäraſt wäga imeſtab ja pahandab, miks eeſtlaſed wõõraſtega, kes niiſuguſel moel nende juurde tuliwad, mitte „wennalikus armastuſes" ühineda ning nende walitſuſt ja usku wastu wõtta ei tahtnud, waid wastu hakkaſiwad. Eeſtlaſtele aga oli ju küll kolme eſimeſe aasta ſõdimiſeſt ülearu ſelgeks ſaanud, mis moeline ſee „rahuſide" oli, mida neile pakuti. Ja wärske näitus ſelleſt oli praegu maa rüüſtamiſega antud. Nii on ſiis wäga aruſaadaw, et nad ennemine oma wangisolewad ſugulaſed ära laſkſiwad tappa, kui end nende ärapääſtmiſeks alla andſiwad. Kuid ka ſüdi wastupanek ei pääſtnud neid ometi ſelle ſaatuſe eeſt. Seſt waenuwägi oli nüüd palju ſuurem ja kangem kui eeſtlaſed iganes enne näinud, ning ſellel oliwad ka üsna uued abinõud tarwituſel, nimelt koledad kiwiloopimiſe-maſinad (peterillid), millega „ööd ja päewad linna müüride pihta ja linna ſiſſe kiwa heideti, mis kindlad kohad ära purustaſiwad, majad maha lõhkuſiwad ning inimestele ja elajatele ſurma tõiwad, ning raudambud ja muud, mis kindluſe piiramiſeks tarwilikud oliwad".

Wapralt aga kandſiwad linnalaſed kõige häda ära ja wõitleſiwad wiis päewa wiſalt wägewa waenlaſe wastu. Korra tungiſiwad küll Saksa tormijooksjad puuhunikute otſaſt, mis walli ette laoti, ju linna wallile, aga ſealt tõrjuti nad

pea jälle tagasi, kuna tagumiselt wallilt, mis alles eestlaste käes oli, neile kiwa ja puid kaela pilluti. Wäewõimul ei saanud siis Saksa wägi kõwa kindlust mitte kätte. Aga alatisel kangel sõdimisel oli kaitsewäe wäikene arw ometi wäga kokku sulanud ning ka allesolijad olìwad enamaste haawatud ja puruwäsinud; matmata surnukehad olìwad igal pool jalus ees, ning mis kõige suurem häda: wesi lõppes linnast otsa (nähtawalt oli linna kaew kehw wee-andja). Kui siis kuuendal wõitlusepäewal sakslased jälle rahu pakkusiwad, wõeti see nüüd meeleheitel wastu. Rahu anti aga muidugi ainult niisamasuguste tingimistega, kui waremine liiwlastele ja lätlastele: Nõuti Saksa walitsuse ja ristiusu wastuwõtmist. Kui siis eestlased rahupandiks käemehi olìwad andnud, asusiwad ristiusu preestrid kohe oma tegewusesse, kuna „kõik majad, linna mehed ja naised ning kõik rahwa pühitsetud weega üle riputasiwad ja ettewalmistamiseks enne ristimist õpetasiwad, ristimisesakramenti ülisuure werewalamise pärast weel teiseks korraks jättes". Otse wereloikudel rahwast ristima hakata häweneti ometi. Aga rahwa õpetamine ristimise jaoks oli muidugi küll ülipuudulik; wast ainult mõne usutunnistuse-lause ütlemise harjutamine. Põhjalikumast õpetusest ei wõinud niisugustes oludes ja umbkeelsete preestrite poolt juttugi olla; ristiusu tuum jäi nii uutele „risti-inimestele" hoopis wõõraks.

Nõndawiisi sündis Wiljandis esimene eestlaste „ristiusku pööramine". Sedasama teed mööda käidi terwel järgnewal aastakümnel edasi, kuni kõik rahwas „ristiweega pritsitud" oli.

Selle wägiteo järele „läks sõjawägi Liiwimaale tagasi ja kõik kiitsiwad Jumalat paganate ümberpööramise pärast". Sakslased arwasiwad muidugi tüki suurt tööd ära teinud olewat ning jäiwad selle tagajärge ootama. Wististe mõeldi, et Wiljandi wõitmisega eestlased kangeste ära on kohutatud ja alla-andmisele ette walmistatud. (Wiljandisse kaitsewäge seada ei usaldatud ometi; see jäeti jällegi eestlaste endi kätte.) Kuid asi tuli üsna ümberpöördult. Sest otse Wiljandi sündmus oli eestlaste juures püüde, wastikuid wõõraid maalt üsna ära ajama minna, küpsusele saatnud. Ning juba liha-

wõtte-pühade ajal ſaadi Riias „eeſtlaste ja teiste paganate nõu teada, kudas nemad Liiwimaad ja Riiga mõtleſiwad ära rikkuda“. Saadeti kuulajad Eestiſſe ja „tagaſi pöörates teataſiwad need ſõda ja tõiwad rahu tagaſi“ (mis Wiljandis tehtud). See ſõnum ajas ſakslaſed kohe jalule; nad tõttaſiwad uueste Sakalaſſe ja „paniwad ſeal kõik külad põlema, kuhu puutuſiwad, ſurmaſiwad kõik mehed ära, wedaſiwad naiſed wangi ja tuliwad Liiwimaale tagaſi“. Nende kannul käiſiwad nüüd aga warmalt ſakalaſed, kes kättemakſuks Lätimaal otſe niiſamuti talitaſiwad, kui wõõrad nende maal, eſiti Asti järwe ümbruſes, päraſt weel kaugemal „Ümera jõe taga“. Seekord kuuleme nüüd eſimeſt korda ka kuulſa Eesti wanema Lembitu tegewuſeſt, kes ühte Eesti ſõjawäge juhatanud. Õige iſeäraliſelt tundub, et Sakſa ſõjawägi, kes Wiljandi ärawõitmiſel nii ſuureline olnud, nüüd waguſi Riias ja Wõnnus peidus istus ning eeſtlaste tegewuſt takiſtama ei läinudki, kuna liiwlaſed ja lätlaſed ſelleks aga jõuetud oliwad. (Sakslaste tegewuſt halwas küll ſuurelt ſee, et nende ülem-iſand Albert ſiis kodus ei olnud.) Et nii eeſtlaſed kõwa wastupanekut ei leidnud, ſaiwad nad muidugi ſõjakäiguks uut hoogu, ning „ſakalaſed ja ugalaſed tungiſiwad lätlastele, ridalaſed ja läänlaſed liiwlastele kolme ſõjawäehulgaga peale, nii et üks wäehulk teiſe taga käis, ühed läkſiwad, teiſed tuliwad, ja ei andnud liiwlastele rahu ei päewal ega ööſel, waid kihutaſiwad neid taga niihästi metſa warjupaikadeſſe kui ka rabadel ja nurmedel, ſurmaſiwad neid, wõtſiwad naiſed wangi, ajaſiwad hobuſed ja karjelajad ära, wõtſiwad palju ſaaki kaaſa ja jäi neid (liiwlaſi) wähe elusſe“. (Seda loeb Hindrek nende äratagamiſe eeſt teenitud karistuſeks.) Südid ſaarlaſed aga ſõitſiwad ſelſamal ajal oma ſõjalaewadega koguni Koiwa jõge mööda Toreidani, kus ſakslaste ſuurem tugi Kaupo elutſes, et teda ja ta maad karistada, ning „rüüſtaſiwad kõige ümberkaudſuſe paljaks“. Ja „ſuur häda oli kõige Liiwimaa rajades“.

Sellele eeſtlaste tegewuſele pani aga peagi piiri piiskop Alberti tagaſitulek, kes pealegi hulga uut ristiwäge ligi tõi (muude hulgas kolm piiskoppi). See tõttas jalapealt „hädaohus istujatele“ lätlastele appi, ning asjalooſt teada ſaades

pööraſiwad eeſtlaſed, kes oma ſõjakäiguga waheajal Wõnnu ligidale Rauba jõeni oliwad jõudnud, kõige oma ſõjaſaagiga ruttu koju tagaſi. Seſt nähtawalt ei uſaldanud nad ſeekord kange wastaſega wõitlema aſuda. Aga wäga ärawihastatud Kaupo kihutas oma ſõjaſalgaga kohe nende järele Sakalaſſe, põletas ſeal palju külaſid ning „Owele ja Purke" maalinnad ära, talitas ka muidu nagu harilikult. (Kus kohal nimetatud linnad olnud, ei teata tindlaste; tõenäitlikult küll nüüdſe Helme ja Karkſi losſide paigal, ſeſt need nimed on tuntawalt ſakſlaste pandud, mille eeſt ſiis endiſed Eesti nimed kaduſiwad.

Kuigi kaua ta ſeda küll teha ei ſaanud. Seſt otſe ſelſamal ajal (arwatawaste ſuwel) wõtſiwad läänepoolſed eeſtlaſed oma katkeſtatud ſõjakäigu Koiwa äärde uueſte ette ja weel hoopis ſuurema jõuga. Seſt nüüd tuliwad „ſaarlaſed ja Lindaniſe mehed ja ridalaſed ſuure wahwa ſõjawäega kõigiſt ligemateſt mere-äärſeteſt maakondadeſt; nende hulgas oliwad kõik wanemad Saaremaalt, Ridalaſt ja kõigelt Eestimaalt, mitme tuhande ratſamehega ja mitme tuhandega, kes laewadega tuliwad". Wiimaſed ſõitſiwad muidugi jälle Koiwat mööda üles, maawägi aga läks Liiwi Metſapoolemaaſt läbi. Ning mõlemad wäe-oſad ühineſiwad kokkukõneldud päewal otſe Kaupo linna Kubeſalo ees.

Siin hakati kohe kantſi aluſt õõnſaks kaewama ja ſeda tehes kuulutaſiwad eeſtlaſed lauſa, et nad liiwlaſi kas heaga ehk halwaga oma nõuſſe tõmmata ning ſiis „nendega ühes otſekohe Riiga rikkuma tahawad minna". Seda lugu kirjeldades tarwitab Läti Hindrek ka ühte Eesti keele ſõna: „magama". (Eeſtlaſed ähwardanud Kubeſalo all „magada", ſ. o. ſeni ſeal wiibida, kuni oma ſihile ſaawad.) See on ſiis kõige eſimene Eesti keele ſõna, mis kirjaſſe üles pandud, on kõige wanem eeſtikeelne kirjalik mälestus. See asjalugu kutſus muidugi Kaupot kähku Sakalaſt tagaſi.

Aga eeſtlaſte ſuurepäraline ettewõte läks täieſte nurja. Liiwlaſed ſeiſiwad ſüdilt wastu ja peagi ilmus nendele ka abi — riialaſed ühes ristiſõdijatega ja orduwäega tõttaſiwad Kaupo kutſel kiirmarſil Koiwa äärde. Ning wastaſte palju kangemate ſõjariiſtade, nimelt nende „raudmundris hobuſte"

ees murdus eeſtlaste ſuuremgi wahwus täitſa, kuna küll „paganad mehemoodi wõitleſiwad". Wäga wihaſes wõitluſes häwitati Eesti wägi hoopis ära. Seſt kes mõõgamõlluſt pääſeſiwad ja maad mööda kodu poole püüdſiwad pöörata (laewad, arwata 300 ſuuremat, wähemad arwamata, wõeti kõik ära), ſaanud enamaste teel näljas ehk muidu otſa, ainult „piſut neiſt jõudſiwad oma maale ſõna wiima". Sõjaſaagiks ſaiwad ſakſlaſed ſiin „peale muu kakſtuhat hobuſt; niiſama oli tapetud mehi teine kakſtuhat". Edaſi kirjeldatakſe, et „ſelles sõjas on Eeſtimaa pea langenud, ſ. o. wanemad Saaremaalt ja Ridalaſt ja teiſteſt maakondadeſt, kes kõik ſeal ſurma ſaiwad". (Tapmiſeõhinas ſurmatud iſegi liiwlaſi eeſtlaste pähe, kuna nad „wäga ühte nägu oliwad".)

Tõepooleſt oli ſelle lõõgiga Saare- ja Läänemaa rahwa jõud ſelleks korraks hoopis rammeſtatud. Sakalaſed ja ugalaſed aga, kes koledas wereſaunas lgi ei olnud, oliwad julged, aga ka ettewaatamata küllalt, et nad oma poolt pea jälle, nähtawalt ſügiſeajal, uue sõjakäigu Lätimaale ette wõtſiwad ning ſeal nii palju kahju tegiwad tui ſuutſiwad. See tegu tõi nendele omale aga õige koleda kättemakſu kaela. Terwe ſakſlaste ja liiwlaste sõjawägi tuli nüüd ſakalaste wastu wälja. Aga mitte otſekohe lõunaſt, kus wiſt Eesti wägi wastupanekuks walmis oli, waid läänеſt, mere poolt, „läbi metſade ja ſoode", nii ſiis umbes Kikepere ſoo kohalt.

Sellel wäga wiletſal teel käies kulus küll nädal aega ära ja 400 hobuſt ſai otſa, aga ſiis oliwad nad otſe Sakalamaa ſüdames, ning et nad ſinna nii ootamata ilmuſiwad, wõiſiwad nad wastupanekut leidmata awaralt maad rööwida ja rahwaſt häwitada. Waenuwäe peſapaik ſeati juſt „Lembitu külaſſe" *) ning ſealt käidi kolme päewa jooksul kõike ümbruſt laastamas, kuni üle Paala (Nawesti) jõe, Järwamaaſt ſaadik, ja ka ſealgi. Siis aga pöörati ſuure ſaagiga kiirelt „teiſt teed tagaſi", enne kui eeſtlaſed oma poolt midagi ette wõtta olekſiwad ſaanud. „Lembitu linn" põletati ära.

Seniste sõjakoleduste juurde ilmus nüüd ka weel ſuur

*) See küla oli wististe tema linna (nüüdne Lõhawere linnamägi) ligiduſes, kus weelgi „Lemmuti talu" leidub (waata lehek. 143).

katkuſurm, mis niihästi Liiwimaal kui Eestis (Riaski) ſuure hulga inimeſi hauda wiis, kes ſõjaſurmaſt pääsnud. (Katku algatajaks ja edaſiandjaks oliwad muidugi hulgana tapetud inimeste ſurnukehad, mis matmata maha jäetult mädanema läinud.) Aga iſegi katku-aeg ei ſuutnud ſõdimiſt ſeisma panna. Seſt lätlaſed, kes ſõdimiſes harilikult kõige kehwemad oliwad, arwaſiwad nüüd, mil eeſtlaſed ſakste ſõjakäikudeſt wäga ära kohutatud ja katku käes ära nõrgestatud oliwad, paraja aja olewat oma naabruſt Ugandimaad laastama minna. Neli Läti ſõjaſalka käiſiwad üksteiſe järele ſeal ning „ſundiſiwad kõik mõõgateraga ſurmaſuhu“.

Aga ei lepitud tapmiſega ükſi, waid Läti wanem Russin „laskis kõik, keda kätte ſai, mõned eluſalt ära põletada, teiſed teiſtwiiſi hirmſalt ära hukata“. Wiimane Läti wägi häwitas nimelt Aliste- (Halliste-) maad.

Kuid Saksa wõimumehed tahtſiwad oma poolt weel lätlaste tegu kroonida ning läkſiwad, „kui talw ju tulemas oli“, ka oma wäega Ugandisſe, kus aga „kõige maa ju ära rüüſtatud ning iſegi Tartu linna (Thorbatu) tühja leidſiwad olewat“. Kuid Saksa wägi tungis kaugemale kui lätlaſed uſaldanud, läks üle „Wete-ema“ (ſee on: üle Emajõe, mida ajaloos nüüd eſimeſt korda nimetatakſe) ning ſattus wiimati „kõige pakſemas rägastikus“ ſuure puuſt warjupaiga ehk ſõõru juurde, kuhu ümbruſe rahwas oma waraga peitu oli pugenud. Puude warjus püüti end ſiis ka jõudumööda kaitſta, kuid loo lõpp oli ikka, et ſee pakku läks, kes ſuutis, teiſed ära ſurmati ning nende naiſed ja lapſed, ühes „lojukſed ja hobuſed ja palju wara“ waenlaſe ſaagiks ſaiwad, mille järele need ſiis, arwatawaste jõulu eel, „wangidega Liiwimaale tagaſi pööraſiwad“. Sellega lõppes werine ja kole 1211. a. meie maal.

Ning ſ. lle aasta ſündmustega oligi Eestimaa allaheitmiſele ju mõjuwalt ette walmistatud. Seſt niiſuguſt ſõjawäge kui 1211. a. Koiwa ääres oli käinud, ei ſaanud eeſtlaſed päraſt iialgi enam kokku. Saksa ajaloo-kirjanikul oli õigus ſuurustada, et Koiwa ſõjas „Eestimaa pea langenud oli“, kuna ſellega ſuure Eesti ſõja kohta wäga raskelt kaalun ſõna ära oli öeldud.

23. Paindumas.

Saksa wõimumehed oskasiwad rauda taguda, kuni see palaw oli. Otse niisama kui aasta tagasi, wõeti ka 1212. a. algul, „mil talwekülm walitses ja teede põhi külmanud oli", uus sõjakäik Eestisse ette. Liiwlased ja lätlased käsutati Bewerini juurde kokku. Sinna tuli siis õige suur sõjawägi, terwelt 8000 meest, ning sellega tõttas ka uus Eestimaa piiskop Theodorich kaasa, oma tulewast walda waatama, kahu ta aga kostiks tuld ja mõõka ligi kaudis. Et eestlased mulluste sündmuste mõjul wäga ära põrutatud oliwad, ei ilmunud waenuwäele mingit wastupanekut, waid see wõis paljaks tehtud Oandimaalt wastupanematalt läbi minna, üle „Emawee" käia ja sinna sõõru juurde jõuda, kus enne jõulu wõideldud. Risti-sõjawägi jäi sinna kohale peatama, kuna aga „kõige kärmemad" abiwägedega maad laastama saadeti, mida tuttawal moel tehti. Siis koguti „Somelinde"*) maalinna juurde kokku. Kolmepäewase puhkamise järele rüüstati weel ümbrust Waigamaad laialt ning siis mindi weel kaugemale, päris Eestimaa südamesse, Järwamaale, kus niisama talitati, röowides ja wangi wõttes, mis maha jäi, tulega häwitades. Sõjawäe kogukoht seati eelnimetatud Kareda külasse, millele muidugi ka ots tehti. Kolme päewa pärast pöörati tagasi, aga teist teed, millel Mocha ja Nurmekunna maad laastati, ning siis mindi „suure waraga ja hulga wangidega" kinnikülmanud Wõrtsjärwe**) kaudu Liiwimaale tagasi.

*) See nimetus on õiges kujus küll „Soomaa linn" olnud; „linde" nimetus oli ka mitmel teisel maalinnal; nähtawalt on see „linna" sõna wanem kuju.

**) Selle nime on Hindrek Eesti keeles kirjutada katsunud, aga wäga ära wäänanud: Worcegerrewe.

Suure häwituse häda ja hirmu käes olles oli Aliste rahwas ja ka teised sakalased juba 1211. a. sügisel saadikud Riiga rahu paluma saatnud. Et seda muidu saada ei olnud, lubasiwad nad „ristimise-sakramenti wastu wõtta“ ning andsiwad sõnakuulmise märgiks „oma poisid pandiks“. Ja 1212. a. jaanuaril, kui sõjawägi Waigast tagasi tuli, saatiski Eestimaa uus piiskopp enda preestri Salomoni Sakalasse „jutlusesõna jagama ja ristimisesakramenti toimetama“. See ilmus Wiljandisse, kus nüüd enam wastu panna ei usaldatud, ja „ristis seal mõningad“. Aga kuulda saades, et sakalaste ja ugalaste malewat kokku koguti, ruttas ristija oma kaaslastega Wiljandist minema. Lembit kihutas oma meestega järele ning surmas preestri, ta kaks tõlki ja mitmed muud. Aga wägewa waenlasega weel wõitlema asuda ei usaldanud ka Lembit ometi enam. Sest sõja wiletsus, sellega ühes nälg ja katk, oli niihästi eestlased kui ka lätlased ja liiwlased põhjani ära tüütanud, nii et nad saadikud üksteise juurde saatsiwad ja ajutiseks rahu tegiwad, mille järgi siis katk lõppes ja näljahäda wähenes. Sakslased oliwad esiotsa rahukaubast eemale jäänud ning Läänemaa eestlased katsusiwad weel korra Koiwa suule sõjakäiku ette wõtta. Kuid kuulda saades, et Albert uue sõjawäega Riiga tulnud (wast aprillikuul), pööras Eesti wägi kärmelt koju.

Selle järgi ilmusiwad Liiwi ja Läti saadikud uueste Eestimaale ja soowitasiwad „rahu uuendada“. Rahuhimu põhjuseks oli küll eestlastelt kardetawa tättemaksu hirm. Eestlastelgi oli seekord sõja-isu üsna otsas ning nad saatsiwad enda saadikud Liiwi ja Läti omadega ühes Toreidasse. Sinna ilmus siis ka Albert, ordu wolinikud ja „Riia wanemad“ ning seal „uuriti järele, mis õigus oli ja mis nii mitme sõja põhjuseks olnud“. Aga see Hindreku ütelus on ainult sõnakõlks, sest „õigus oli mõõgatipul“. Pikalise waidlemise järele tehti wiimati „tõigis asjades“ kolmeks aastaks rahu, tingimisega, et sakalased „Paala jõeni“ (nii siis suuremalt jaolt) piiskopi ja sakslaste wõimu alla saawad; nad pidiwad pandid andma ja ristiusu wastuwõtmist lubama. Nõnda siis lõppes kurbkuulu Eesti sõja esimene järk juba tähtsama Eesti maakonna ja suguharu alla-andmisega.

Wahcajal kosutasiwad sakslased tublilt oma jõudu ning asusiwad siis uue hooga eestlaste ärawõitmisele. Esimene Sakala allaheitmine oli nähtawalt küll enam nimeline kui tõeline olnud, rahwas jäi suuremalt jaolt weel ristimata. Selles pidi nüüd muutus tulema. Kohe 1215. a. algul, weel enne rahuaja lõppu, läks 6000-meheline Saksa wägi Soontagast läbi — mis seekord rahule jäeti, sest et lepitud rahu alles kestis — Ridalasse ja häwitas seda hirmsaste. Ning niipea kui rahu-aeg mööda mõeldi olewat (paastuajal), mindi Sakalasse sõtta, kus nüüd isegi kange Lembit, kelle kindlus ära wõeti, ristinist sunniti wastu wõtma. See sündmus aga ajas nüüd jälle pea terwe Eestimaa jalule, ning nagu nelja aasta eest, katsuti ühiselt lõunast peale-tungiwa kange hädaohu wastu wälja astuda.

1215. a. kewadel läks kolm Eesti malewat wälja: saarlased laewadega Riia alla, ridalased Liiwi- ning sakalased ja ugalased Lätimaale. Kaks esimest wäge ei saanud suurt ära teha, aga idapoolne, nähtawalt kõige tugewam, karistas lätlasi küll koledaste. Ometi weel palju koledam oli lätlaste kättemaks, mis kohe selle järgi tuli. Sakslaste kihutusel ja toetusel käisiwad ühel (1215) suwel terwelt ühekssa Läti sõjawäge Lõuna-Eestis rüüstamas ja tapmas ning tegiwad seda nii põhjalikult, et „wähesed ülejäänud inimesed meeleheitel rahu palusiwad". Seda anti üksi kaubaga, et Sakala Paala jõeni, Oandimaa Emajõeni Saksa omaks saawad ja ristimise wastu wõtawad. — Ning nüüd hakkas Saksa wõim end kindlalt eestlaste maale tretama. Weel selsamal aastal käidi Läänes sõjas ning wõideti Soontagana maalinn ära, mindi üle jää ka Saare-maad riisuma, ja järgnewal sügisel tungis rüütliwägi koguni Harjumaale, milles ju ka sakalaste abiwägi raudmehi teenima pidi. — See nähtus tunnistab õieti tuntawalt eestlaste wõõra wõimu alla paindumist. Maa ärawõitmine oli täies hoos ning saadeti ligemate aastate jooksul korda. Lõuna-Eestimaa alla-andmisest saadik wõib Eesti rahwa murde aega juba olulikult otsustatuks arwata, wõõrast walitsust siin maal püsiwalt alganuks. Lõpulik eestlaste allaheitmine tuli küll alles 130 aastat hiljem, „wiimase Eesti sõja" järgi.

Esimese osa lõpp.

Hind 1.20 kop.